

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192273

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391—29-4-72—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M87 Accession No. M1170

Author T89D

Title लालनकर, गि. धी

दत्त

This book should be returned on or before the date last marked below.

दा जी

भा ग १ ला

लेखक

ना. घों. ताम्हनकर

आवृत्ति ४ थी

★

किंमत ५ रु.

★ सर्व हक्क प्रकाशकांच्या स्वाधीन.

अप्रिल १९५२

मुद्रक व प्रकाशक
किल्लोस्कर प्रेस, किल्लोस्करवाडी, द. सातारा.

औध संस्थानाधिपति
श्रीमंत राजे बाळासाहेब
पंतप्रतिनिधि, बी. अ.

यांच्या सेवेसी
आदरपूर्वक अर्पण

“ व्यक्ति काय किंवा ग्रंथ काय, त्याची योग्यता स्वतः पारखून पाहून ज्याची त्याने ठरविली पाहिजे. या बाबतीत स्वतःचें मतच प्रमाण. लोकांनी केलेल्या प्रशंसेने माणसाची थोरवी मान्य करणें आणि प्रस्तावनेवरून ग्रंथाच्या चांगुलपणाचा अजमास बांधणें हें परावलंबी वृत्तीचें द्योतक आहे. ” दाजीचें हें म्हणणें मला आठवत असल्यामुळे त्याचा हा चरित्रग्रंथ प्रस्तावनेवाचून मी वाचकांच्या हातीं देत आहे. या पुस्तकाला स्वतःची अगर दुसऱ्या प्रथितयश लेखकाची जाडजूड प्रस्तावना मला जोडता आली नसती असें नाही; पण सुदैवाने दाजीचा पुनर्लाभ झाला आणि त्याच्या नजरेला हा प्रकार पडला, तर तो आकाशपाताळ अेक करील अशी मला भीति वाटते !

दाजीचें चरित्र माझ्या लेखणीपेक्षा श्रीयुत शं. वा. कि. यांच्या टाकानेच अधिक सुंदर चित्रिलें आहे. कारण लेखकास हजार शब्दांनी देखील जी यथार्थता आणता येत नाही, ती यथार्थता अेका चित्राने निर्माण करण्याचें सामर्थ्य चित्रकाराच्या अंगी असतें. चित्रकार श्री. ना. कुलकर्णी यांचाहि या कार्याला हातभार लागला आहे. आम्हां सर्वांचा हा अेकत्रित प्रयत्न महाराष्ट्र-वाचकांपुढे मी ठेवीत आहे. त्यांनी आमच्या दाजीचे गुणदोष परीक्षावे आणि आपलें मत निःसंकोचपणें कळवावें अशी विनंती आहे. जाणत्यांच्या सूचना दाजीची पुनर्भेट झाल्यास त्यास कळवितां येतील व त्या त्याला मार्गदर्शकहि होतील.

१ ऑगस्ट १९३६

ना. धों. ताम्हनकर

० ० ०

दाजीवर वाचकांचा लोभ खरोखरच मोठा ! त्याशिवाय त्याच्या चरित्रग्रंथाची पहिली - वस्तुतः दुसरी - आवृत्ति अितक्या लौकर कशी संपली असती ? आणि ही नवी आवृत्ति त्यांना सादर करण्याचा सुयोग तरी कसा आला असता ?

१ मार्च १९३८

ना. धों. ताम्हनकर

० ० ०

जून १९४४, तिसरी आवृत्ति.

० ० ०

अेप्रिल १९५२, चौथी आवृत्ति प्रसिद्ध.

!—

दाजीचें नांव 'दाजी' नव्हे असें मी सांगितलें, तर तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. पण खरोखर दाजी हें दाजीचें खरें नांव नव्हे. त्याचें खरें नांव मधुकर.

राव, पंत, तात्या, आप्पा आदिकरून अपुपदें आहेत तसेंच दाजी हें एक आहे. पण सारीं अपुपदें साऱ्याच नांवांशीं शोभिवंत दिसत नाहीत. पंत हें भूषण 'हरी'ला जसें शोभतें तसें राव हें शोभत नाही. ऐकला आहेत का कधी 'हरिराव' असा शब्दप्रयोग ? दाजीचेंहि तसेंच आहे. नरबासारख्याशीं दाजीची गठी चांगली दिसते. नरबादाजीप्रमाणे मधुकरदाजी ठसकेबाज दिसत नाही.

पण मधुकर लोकांच्या दिसण्याची थोडीच पर्वा करतो ? त्याला आपला बुद्देश साधायचा होता. त्यासाठी तर त्याने डोकें खाजवलें आणि दाजी हें नवीन नांव आपल्यामाठी निवडलें.

पुष्कळदा तो माझ्याकडे जेवायला येतो तसा त्या दिवशींहि आला होता. तो जेवायला असला म्हणजे जेवणाला मोठी मजा येते, तशा त्या दिवशींहि आली होती. दाजीचें वाचन दांडगें. परिक्षेची नियमित पुस्तकें त्याने वाचलीं तर विशेष नाही, पण दुमरीं विविध विषयांवरील पुस्तकेंहि त्याच्या नजरेंतून जात असतात. पुस्तक दिसलें की तें वाचून काढायचें हा त्याचा जन्मसुभावच.

‘मराठी पोवाडे’ हें नुकतेंच प्रसिद्ध झालेलें पुस्तक त्याने वाचलें होतें व तें त्याला आवडलें नव्हतें. तो म्हणाला, “पोवाड्यांची उप-युक्ता सिद्ध करण्याचा ग्रंथकाराने खटाटोप केला आहे. पण माझ्या मते पोवाडे ही अत्यंत निष्पयोगी आणि हानिकारक बाब आहे.”

“मला नाही वाटत तसें. अतिहास जिवंत आणि सर्वतोमुखी ठेवण्याचें तें अेक सुंदर साधन आहे असं माझं मत आहे.” मी म्हणालों.

“अहो, पण दादासाहेब—” तो आवेशाने म्हणाला, “खऱ्या अतिहासापेक्षा खोटं वर्णनच त्यांत भरलेलें असतं की ! त्या पानपतच्या पोवाड्यांत ‘प्रत्येक मराठा सरदार कर्नकाळ होता’ असं म्हटलेंय. तसा होता तर अेकूण अेक सरदार मेला कसा ?”

“पण भाऊजी—” ती मध्येच म्हणाली, “त्यांचे तसे पराक्रम असतील म्हणूनच ना त्यांचे पोवाडे झाले ? दुसरीं सटरफटर माणसं जगांत होतीच की ! त्यांच्यावर नाही केले पोवाडे कुणी ? ज्या नांवाबरोबर पराक्रमाचें स्मरण होतं, त्यांचेच पोवाडे होतात.”

तिच्या युक्तिवादावर त्याला चटकन् उत्तर सुचेना. पण तिच्यासारख्या अेखाया अशिक्षित बाबीपुढे आपल्यासारख्या कॉलेज-स्टूडंटने हार खाणें म्हणजे नामुष्कीच, असें त्याला वाटलें आणि मूळ मुद्द्याला थोडी कलाटणी देऊन तो म्हणाला, “पराक्रम आणि पोवाडे यांचा कांहीच संबंध नाही. शाहीराची लहर लागली की वाटेल त्याचं नांव तो पोवाड्यांत दडपतो.”

“मग तुमच्या नांवाचाहि पोवाडा होअील की !” तिने खोचून म्हटलें.

“हो हो, होअील. काय अशक्य वाटतं तुम्हाला त्यांत ? माझं नांव पोवाड्यांत अेकलंत तर काय द्याल ?”

“माझ्या शक्तीप्रमाणें तुम्ही मागाल तें देईन.”

“कांढ्याचीं भर्जी ? मी खाईन तितकीं ?”

“हा तिच्या ! अेवढंच ना ? दोनदा देईन हवीं तर !”

अशा पैजा आजपर्यंत कितीतरी ठरल्या. पण पानावरून अठल्यावर त्यांचे स्मरण आम्हांपैकी कुणाला सहसा होत नसे.

मधुकर कॉलेजांत गेला. त्यांचे अेकदा पत्र आले. त्यावर ‘मधु धडपडे’ अशी नेहमीची सही नसून ‘दाजी (मधु) धडपडे’ अशी सही होती. मला नवल वाटले आणि तिलाहि. मधूच्या दाजीपणावर आम्ही तर्कवितर्क करू लागलो.

“मला वाटतं, ते आता कविता लिहू लागलेत.” ती म्हणाली.

“कशावरून ?”

“कवि झालं म्हणजे नांव बदलायची लहर येते.”

“की दत्तकबित्तक गेला कुणा दूरच्या नातलगाला ? दत्तक-घरीसुद्धा नामान्तर होतं.”

“पण मला नाही हें खरं दिसत. तसं कांही असतं तर कळवल्याशिवाय कधीच राहिले नसते भाऊजी.”

असे तर्क करीत बसण्यापेक्षा आम्ही तरी काय करणार होतो ? त्याला पत्राने खुलासा विचारला, पण कांहीच उत्तर नाही ! खुशालीचीं पत्रे येत आणि त्यावर ‘दाजी धडपडे’ अशी सहीहि असे.

आम्ही अेकदा पुण्यास गेलो तेव्हा गणेशोत्सव चालू होता. आणि त्याच दिवशीं शिवाजी मंदिरांत पोवाडेगायन होतें. मधूबरोबर आम्हीहि गेलो. कार्यक्रम बहारीचा झाला. परत आल्यावर दाजीने विचारलें,

“कसं काय वैनीवाहेब ? काय अकलंत ?”

“पोवाडे.” ती हसून म्हणाली.

“आणखी कांही ?” त्याने फिरून विचारलें.

“नाही बाकी आठवत.”

“कुणाकुणाचे पोवाडे अकलेत ?”

“तानाजीचा, लक्ष्मणबाईचा, बाजी देशपांड्याचा—”

“आणि माझा ?”

“काय तुमचा ? आणि पोवाडा !” तिळा हसें आवरेना.

“हो हो, माझा ! तुमचं लक्ष असतं तर लक्षांत आलं असतं तुमच्या. बाजीचा असो नाहीतर तानाजीचा असो, माझ्याशिवाय त्याचा मजा कुठं येत होती ? पोवाड्याला रंग भरण्याकरिता प्रत्येक शाहीर ‘अरे दाजी’ म्हणून ओरडत होता. अन् माझ्यापुढं ‘जी जी’ करीत होता. आलं पणानं ? काढा आता काव्याचीं भजी !”

दाजी खूप मोठ्याने हसला. त्या दिवशीच्या जेवणांतल्या गप्पा, ती पैज आणि ती जिंकण्यासाठी दाजीने— हो आता दाजीनेच— योजलेली शकल, या गोष्टी पाहून आम्हांलाह हसू आवरेना.

मधु हा अशा प्रकारचा प्राणी आहे. हुशार आहे, शीलवान आहे. तरुण लोकांत क्वचित् दिसणारे दुसरेहि पुष्कळ सद्गुण स्याच्यामध्ये आहेत. पण—पण दुसरे कित्येक नको अमलेले गुणहि त्याला चिकटल्यामुळे त्याचा म्हणण्यासारखा जमच कुठे बसत नाही. तो बी. भे. नापास व्हायचें कारण तरी हेंच.

आतापर्यंत मेकंड कामांत पास होत आलेला ; पण या वर्षी त्याच्या डोक्यांत कशी लहर आली कोण जाणे, त्याने प्रश्नांचीं उत्तरं विद्यार्थी-पद्धतीने न लिहितां साक्षीदार-पद्धतीने दिली. अतिहास हा त्याचा ऐच्छिक विषय. “महायुद्धाचा जगावर काय परिणाम झाला ?” या पंचवीस मार्कांच्या निस्तृत प्रश्नाचें उत्तर त्याने अवध्या दहावीस शब्दांत लिहिलें— “माणसें मेलीं, पैसा नासला, राज्यक्रांत्या झाल्या, मोठीं राष्ट्रे फसलीं, कावेबाज राष्ट्रांनीं डाव जिंकला. ”

दुसऱ्या प्रश्नाचेंहि असेंच. अितर अुमेदवारांनीं पन्नासपन्नास कागद बरकटूनहि जी उत्तरें मंपलीं नाहीत व ज्यांना वेळ अपुरा पडला तीं उत्तरें अवध्या दहावीस मिनिटांत संपवून तो हॉलमधून बाहेर पडला. ही इफीकत कळल्यावर तो नापास झाल्याबद्दल मला वाओट वाटलें, तरी आश्चर्य वाटलें नाही. आपल्यास नापास करणाऱ्या परीक्षकांना अवकलच नाही असें दाजीचें मात्र म्हणणें आहे.

परिक्षेतील अपयशामुळे दाजी हवालदील झाला असेल या सम-
जुतीने त्याला सहानुभूति दर्शवावी आणि प्रोत्साहन द्यावे म्हणून मी
म्हटले, “जावू दे दाजी, पुन्हा प्रयत्न कर. पुढल्या वर्षी तू खात्रीनं
पास होशील.”

“नांव काही नका आता पास होण्याचं.” दाजी अकेदम खुस-
ळून म्हणाला. “आजन्मांत मी परिक्षेला बसायचा नाही पुन्हा. ज्ञाना-
करिता शिकायचं हें माझं ध्येय होतं. तें मी साध्य केलं आहे. बिग्रीची
किंमत मी कस्पटासमान मानतो. बी. ए. या अक्षरांच्या अभावीसुद्धा
मी पुष्कळ काम करून दाखवीन.”

दाजीचा हा आत्मविश्वास मलाहि कौतुकास्पद वाटला. मी
विचारलें,

“बरं तर, पुढं काय करावं म्हणतोस?”

“काय साधेल तें. कुठं पाहिजे तिथं जाईन, काय पाहिजे तें
करीन.”

“अरे, तें खरं, पण कुठं जायचं आणि काय करायचं याचा
विचार करशील की नाही? तुझ्या मामांचं मत घे—”

“मामांचं मत केव्हाच घेतलंय मीं. आजपर्यंत त्यांनी मला लढा-
नाचं मोठं केलंय. यापुढं आपला भार त्यांच्यावर थोडासुद्धा घालायचा
नाही असं ठरवून मीं त्यांना तसे सांगूनहि टाकलं. मीं हवं तें करावं
याला मामांची पूर्ण संमति आहे.”

“ठीक आहे. कर विचार आणि मांग मला काय ठरवलंस तें.”

“जरूर. पण मला योग्य असें अस्वाद काम आढळलं तर तुम्हीहि
वदां या मला.” असें बजावून दाजी चालता झाला.

त्याचें नशीब मला खरोखरच बलवत्तर वाटलें. त्याचें माझे
बोलणें झाल्यावर दोनतीनच दिवसांनी मला दयाराम जेठाराम यांच्या
पेडीवरील बोलावणें आलें. मां शेठजींना भेटलों. शेठजींचे अक चिरंजीव
पूर्व आफ्रिकेंत आपल्या दुकानाची व्यवस्था पाहण्यास जाऊन राहिले
होते व त्यांनी आपल्या मुलांना अंग्रजी शिकविण्यासाठी अक मास्तर

पाठविण्याबद्दल लिहिले होते. या कामीं उपयोगी पडण्याजोगा कोणी भिसम आहे काय, असे शेटजींनी मला विचारले.

माझ्या डोळ्यांसमोर दाजी अशा राहिला व मी त्याची माहिती शेटजींना दिली. त्याच्याविषयी त्यांचे अनुकूल मत झाले. त्यांनी त्याला समक्ष मुलाखतीस पाठविण्यास सांगितले.

दाजी हे काम करायला भेकदम तयार होतील अशी माझी जवळ-जवळ खात्री होतीच. कारण सगळा खर्च परभारे भागून दरसाल भेक हजार रुपये हे लहानसान आमिष नव्हते. माझा अजमास बरोबर ठरला. तो तात्काळ कबूल झाला. मी त्यास शेटजींची मुलाखत घेण्यास सांगितले व शेटजीसारख्या बड्या माणसाशी विचारपूर्वक बोलण्याची शिस्तही दिली.

चार दिवसांत दाजीचा आमच्या घरी खेप कां नाही याचा मला आचंबा वाटत होता. दयाराम शेटजींच्या कामावर तो आप्रिक्त निघून गेला की काय, असे तिने मला गमतीने विचारले. शनिवारी ऑफिस लवकर सुटणार असल्याने येतांयेतां त्याचा शोध घेऊन येण्याचे मी ठरविले.

मी गेलों तेव्हा दाजी स्वस्थ घोरत पडला होता ! मी त्याला गदगदा हालवून ओठविले. त्याने लाल डोळ्यांनी मजकडे पाहिले.

“ हें रे काय गृहस्था ? निजलास काय दिवसाडवळ्या ? ”

“ हिडण्यापेक्षा निजणं बरं, भांडणापेक्षा अबोला बरा ” या व्यावहारिक सुभाषिताचा मला आहेर करीत दाजी अठून बसला. जांभया व आळस देत त्याने मला विचारले, “ पण तुम्ही या वेळीं मोकळे कसे ? आज रविवार तर नव्हे ? ”

त्याला तारीखवारांची बिनजररीची माहिती पुरविण्याचेवर्जी मी म्हटले, “ बरं पण, तू दयारामशेठना भेटलाम का जाऊन ? ”

“ नाही अजून. ”

“ म्हणजे ! कुठं घोडं अडलं ? ”

“ अडतंय कसलं म्हणा ? जाहीन लवकरच. ”

“तुझ्या या चालढकलीचा अर्थ नाही समजत मला ! गरज कुणाला आहे ? तुला की त्यांना ? ”

“ दोघांनाहि. ”

“ त्यांना मुळीच गरज नाही तुम्ही. ” मी थोडें चिडून म्हणालों,
“ तुझ्यासारख्या दाजीअैवजी छप्पन बाजी मिळतील त्यांना. ”

“ आणि त्या दयारामाअैवजी सत्तावन मायाराम मिळतील मला-सुद्धा ! ” अगदी शांतपणें दाजी म्हणाला आणि खूप मोठ्याने हसला.
मलाच मुकाट्याने नरमावें लागलें.

“ हें पाहा दाजी, ही तुम्ही दिरंगाभी काम बिघडून टाकील भेखाद वेळ. निजून राहतोस त्यापेक्षा जाऊन आला असतास तर ? ”

“ गेल्याचा शोक वृथा न करावा. आता दिरंगाभी होणार नाही. वरं काय, चहाला येअूं म्हणतां ? वरं बुवा. आता वैनीच्या हातचा चहा नि सैपाक खाऊन घेतला पाहिजे पोटभर. आफ्रिकेंत गेल्यावर गुजरात्यांचा आळणी खाना राशीला लागणार. ”

दयारामशेठ दाजीवर खूप झाले आणि त्यांनी त्याची नेमणूकहि केली. किती तारखेच्या बोटीने त्याने निघायचें हेंहि ठरलें. त्याचा पासपोर्ट आणि पोशाख त्यापूर्वी सज्ज ठेवण्याबद्दल त्यांनी आपल्या दिवाणर्जास हुकूम सोडला.

शेठजी दाजीवर ताबडतोब खूप होण्याचें कारण म्हणजे त्याची हुशारी असें कोणास वाटल्यास तें सर्वस्वी बरोबर नाही. दाजीची मूर्ति व वृत्ति त्याच्या खरी उपयोगी पडली. दाजी दिसायला बऱ्या-पैकी. त्याचे अेकेक अवयव वेगळे करून पाहिले तर बऱ्यापैकीच ठरले असते. नाक सरळ, टप्पेरे आणि पाणीदार डोळे, वर्ण किंचित काळसर असला तरी कळकट नव्हे, अुंची मध्यम, बांधा सडपातळ वगैरे सर्व गोष्टी ठीक आहेत. खोड काढायची झाली तर अेवढीच काढतां येतील, की त्याचें डोकें थोडें मोठें आहे आणि कपाळ टेंगळासारखें पुढें सरकलेलें दिसतें. चेहऱ्यावरील जिनसांच्या अशा प्रमाणहीनतेमुळे बघितल्याबरोबर छाप पाडण्याचें काम तो करूं शकत नाही.

दयारामशेठना असाच माणूस ह्या होता. बाहेरील नोकसोका-
भितर्का कर्तबगारी माणसामध्ये असत नाही. खुलट बावळा मनुष्यच
कामाला चांगला असतो, असे त्यांचे मत होतें. अंतरांच्या दृष्टीला दाजी
कसलातरी दिमला तरी शेठजींच्या नजरेंत तो भरला आणि त्याचा
मुखदुर्बळपणाहि त्याला अपकारक झाला. आमच्या घरी तिच्या-
माझ्याशीं हुजत घालतांना दाजी भीमदेवी अवसान आणीत असला,
तरी अनोळखी माणसापुढे, विशेषतः बड्या माणसापुढे, त्याचे तोंड
म्हणून उपहासचें नाहा !

शेठजींच्या मुलाखतीच्या वेळीं असेंच झालें. त्याने जयगोपाळ
केला, शेठजींनी “ बसा ” म्हटलें. अवेळ्या मोठ्या प्रस्थापुढे बसायचे
कसे ? दाजी बुचकळ्यांत पडला. शेठजींनी पुन्हा खुचांकडे बोट
दाखवलें आणि मग दाजी स्थानापन्न झाला.

शेठजींना प्रश्न वचारावे आणि दाजीने शक्य तितकीं मानेने
आणि निरुपायच झाला तर अेखाददुपच्या शब्दाने उत्तरें देऊन वेळ
मारून न्यावा. त्याला घाम सुटला होता आणि बसल्या जागेवरच
त्याचे पाय लटपटत होते ! शेठजींना हा प्रकार दिसला; पण तो
दुर्गुण वाटण्याऐवजी विनय वाटला !

परवा दिवशींच्या बोटाने दाजी हिदुस्थान सोडणार म्हणून
आजच मुंबलीला निघाला. आम्हीं त्याला निरोपाची मेजवानी दिली.
मी आणि ती त्याला जपून राहण्याबद्दल आणि दुसऱ्या कसल्या नादीं
न लागण्याबद्दल बजावीत होतों.

पण आमची ही सावधानिरीची सूचना त्याला कुठली पटायला !
तो म्हणाला, “ संधीचा जास्तीत जास्त फायदा करून घेतला पाहिजे.
द्वीपान्नराची ही संधि मी नुपत्या पंतेजीगिरींत दवडणार नाही.
त्याबरोबर आयात-निर्गतीच्या ग्यापाराची माहिती मी मिळवणार
आणि आताचा पांच वर्षांचा करार पुरा होताच दाजी मास्तराचा
' धडपडे अँड को.'चा प्रोप्रायटर म्हणून मुंबली बंदरावर
अतरणार. ”

दाजच्या या महत्त्वाकाक्षिचें कुणास कौतुक वाटणार नाही ? संध्याकाळच्या मेलने दाजी मुंबलीला गेला.

तीन दिवसांनंतरची गोष्ट. आम्ही सकाळीं चहा घेत बसलों होतो. हिंदुस्थान आणि दाजी यांच्यामध्ये आता किती मैलांचें अंतर पडले असेल याबद्दल आमचें बोलणें चालूं होतें. अितक्यांत दरवाजांत टांगा थांबल्याचा आवाज ऐकूं आला. मी पुढे दोघून पाहिले तो काय ? दाजी !

“ म्हणजे ! हा काय प्रकार ! ” मी म्हटलें.

“ प्रकार कसला ! मरतांमरतां वांचलों ! ” कोट काढीत त्याने उत्तर दिलें.

“ कसल्या अपघातांत सापडला होतास ? ”

“ सापडलों होतो, पण दैव अनुकूल म्हणून वांचलों. मुंबलीला मोघे ज्योतिष्याची जाहिरात वाचली. गेलों सहज, दाखविली कुंडली. मकरेचा शनि अनिष्ट ठरला ! ‘ जलपर्यटनांत गोता, कार्यसिद्धींत अडथळा, दुःख आणि पश्चात्ताप असा योग आहे, ’ असं सांगितलं त्यांना. चरकलोंच मनांत. अहो, शनि आहे तो शनि ! विक्रम-राजाची मात्रा नाही चालली त्याच्यापुढं, मग माझी काय कथा ! म्हटलं, शिर सलामत तर पगड्या पचास ! आणि परतलों अकडे. ”

“ दीड शहाणा आहेस झालं ! ” मी निराशेने म्हटलें.

“ काय ! ज्योतिषावर विश्वास नाही तुमचा ? ” दाजीने विचारलें.

“ नव्हता विश्वास आजपर्यंत; पण आता वाटं लागलाय. तुझ्या मधरेच्या शर्नानं तुझ्या जलपर्यटनाला गोता दिला, कार्यसिद्धीला अडथळा उत्पन्न केला, तुझ्यावर पश्चात्तापाची पाळी आणली, या गोष्टी मी प्रत्यक्ष बघत असून मोघेशास्त्र्याच्या भविष्यकथनावर गैरविश्वास कसा करूं ? ”

दाजीचें ग्रंथलेखन

मकरेच्या शनीने दाजीच्या जलपर्यटनाला गोता दिला तरी त्याच्या कपाळींची मास्तरकी मात्र त्याने चुकविली नाहीं. स्वावलंबनावर आयुष्य काढण्याचें त्याचें ध्येय ठरलें होतें आणि परीक्षेच्या फंदांत पुन्हा न पडण्याचा त्याचा निश्चयहि कायम होता. मग कोठे तरी नोकरी धरण्या-वांचून त्याला काय करतां येणार होतें ? सुशिक्षित ब्राह्मण तरुणाला साजेशी मास्तरकी दाजीला मिळाली आणि ती त्याने पत्करलीहि.

शेजारच्या सोनगांवला अेक अँग्लो व्हर्नाक्युलर स्कूल होतें. तेथे दाजी असिस्टंट मास्तर झाला. पगार दरमहा पंचवीस. कालमानाचा विचार केला तर दाजीचें नशीब शिकंदरच म्हुटलें पाहिजे. दाजी स्वतःच तसें समजत होता. मी मात्र त्याने आफ्रिकेची संधि केवळ मूर्खपणाने गमावली म्हणून खूप हळहळलों पण दाजी म्हणाला, “ ती संधि मीं गमावलो हेंच चांगलें झालें. त्यामुळं माझें वैशिष्ट्य तरी सिद्ध झालें. पन्नास अर्जदारांतून बोर्डांनं या पठ्याचीच निवड केली ती काय वैशिष्ट्य दिसल्याशिवाय ? ”

दाजीचें म्हणणें मीं मुकाट्याने ऐकून घेत असें कारण त्याच्याशीं युक्तिवाद करणें म्हणजे अकारण कालहरण होय, असा मला अनेकदा अनुभव आला होता. तो नोकरीवर हजर होण्याम निघाला तेव्हा मित्रत्वाच्या नात्याने मीं त्याला सूचना दिली,

“ दाजी, मास्तरकीच्या मोजक्या मिळकतीवर तूं संतुष्ट राहूं नयेस असं मला वाटतं. आता तुला शालेचं मोजकं काम अुरकलं म्हणजे रगड फुरसत मिळेल आणि या फुरसतीचा उपयोग केलास तर अधिक क्फायतीचा दुसरा बेखादा धंदाहि हस्तगत करतां येतील. हायकोर्ट वकिलीचा अभ्यास कर तूं. ”

सनातनी दुराग्रह्यापुढे अस्पृश्यतानिवारणाची भाषा काढल्यावर तो जसा डोळे वटारील, तसेच डोळे वटारून दाजी कडाडला, “ असा व्यभिचार मी कालत्रयीं करणार नाही. अहो, अेका वेळीं अेकच गोष्ट हें साधं तत्त्वमुद्धा तुम्ही विसरलांत ? मास्तरकी म्हणजे काय समजतां तुम्ही ? प्राप्ति कमी म्हणून या अुच्च व्यवसायाला हीन लेखूं नका. अहो, राष्ट्र बनविण्याचें सामर्थ्य मास्तरच्या हातीं आहे. माझा विद्यार्थी अुद्या स्वतंत्र हिंदुस्थानच्या अध्यक्षपदावर विराजमान न होतील किंवा सर सेनापति न होतील म्हणून कशावरून ? मला पैसा कमी मिळेल किंवा जास्ती मिळेल; पण माझ्या पैशावरून माझी योग्यता कधीच कमी ठरणार नाही. विष्णुशास्त्री विपळणकर होअून गेले, गुरुवर्य आण्णा कर्वे आजहि तुमच्या डोळ्यांपुढें आहेत. अध्यापन हेंच व्रत त्यांनी स्वीकारलें आणि आजन्म पाळलें. श्रीमान् झाले नाहीत, बेखाद्या वकील-बॅरिस्टरा-प्रमाणें त्यांनी नोटांच्या पुडक्यांनी तिजेच्या भरल्या नाहीत. पण कीर्ति आणि मान्यता त्यांनी मिळवलीच ना ? स्वीकृत कार्याशीं अेकनिष्ठ राहिल्यामुळच ना त्यांची कीर्ति वाढली ? त्यांना वकील होतां आलं नसतं का ? ...छे, माझ्यापुढें त्यांचा आदर्श आहे. मी त्यांच्या पावलावर पाअूल टाकूनच माझं काम करणार. तुमची सूचना मला अगदी तुच्छ वाटते. ”

मी नुमता हसलों आणि घरांत गेलों.

दाजी सोनगांवला गेला आणि स्वतंत्र हिंदुस्थानचे भार्वा अध्यक्ष आणि सेनापति पडवूं लागला. रविवारची सुटी आमच्याकडे घालवून सोमवारीं सकाळीं सोनगांवास जाण्याचा त्याचा क्रम असे. शनिवारीं संध्याकाळपासून त्याच्या सद्वासाचा लाभ आम्हांस मिळे.

दाजीची ही साप्ताहिक वारी आम्हांला मोठीच मनोरंजक होई. कारण ज्या अवस्थेचा आम्हांस ऐकदाच अनुभव आला होता आणि ज्या वेळची आठवणहि आम्ही निसरत चाललो होतो, ती विद्यार्थी-अवस्था निरनिराळ्या गोष्टी सांगून दाजी आमच्या डोळ्यांपुढे उभी करी. विद्यार्थ्यांच्या त्रिकालाबाधित खोडी, शिक्षकवर्गाचे गुणदोष आणि त्या बाबतीत आपले धोरण या विषयावर दाजीचे वक्तृत्व ऐकसारखे चाललेले असे.

दाजी सारखा बडबडला तरी कंटाळा यायचा नाही. त्याचे काही विचार खरोखरच बरोबर असत. आणि कंटाळा न येण्याचे दुसरे कारण म्हणजे, मधूनमधून त्याला चमत्कारिक प्रश्न विचारून विनोद करायला वाव असे. बोलण्याच्या ओघात तिने विचारले, “काय हो भाजुजा, तुम्ही मास्तरलोक मुलांना आयलं असं काय हो देतां ? दुसरेच कुणी पुस्तक लिहितात आणि त्यांतलं कांहीतरी तुम्ही शिकवतां. टपालवाल्यागतच नाही का हें तुमचं काम ?”

“बरोबर आहे तुमची शंका, वैनी. परवा आमच्या हेड-मास्तरांना मी हेंच सांगितलं. अभ्यासपत्रकांत ज्याचा नामनिर्देश नाही आणि ज्याची आयुष्यक्रमांत पदोपदी आवश्यकता आहे, असं कांहीतरी आपण विद्यार्थ्यांना शिकवलं पाहिजे, त्यांना चांगल्या सवयी शिकविल्या पाहिजेत, त्यांना प्रामाणिक बनवलं पाहिजे.”

“मग काय म्हणाले तुमचे हेडमास्तर !” तिने विचारलं.

“‘बरोबर आहे,’ म्हणाले. दुसरं काय म्हणणार ? बाकी, मी सांगून टाकलं लगेच, की ‘मास्तरसाहेब, मुलांना चांगल्या सवयी शिकवायपूरी तुम्ही मास्तरांनी त्या शिकल्या पाहिजेत. तुमची बत्तीची विडा खाऊन सदा रंगलेली आणि तंबाकूच्या घाणीमुळं जवळाह येववन नाही तुमच्या. मग तुम्ही आपल्या विद्यार्थ्यांना स्वच्छतेच्या सवयी कसल्या लावणार बोडक्याच्या !’”

“असं म्हणालास तूं हेडमास्तरांना ?” मी मनात घाबरून विचारलं.

“ विचारलं म्हणजे ! खोटं आहे की काय ? तुमते दातच नव्हेत, तर मिशामुद्धा रंगल्या आहेत बिचाऱ्याच्या ! भेसादे दिवशी येऊन बघा हवं तर ! शेळी पाला खाते तसाच हा गृहस्थहि पाला खातो भेकसारखा ! मी ऐकदा त्यांना गमतीनं म्हणालों, ‘ मास्तर, तुम्ही मागल्या जन्मीं बोकड असाल. ’ ”

“ अरे, पण ते तुझे वारिष्ठ— हेडमास्तर ना ? ”

“ असतील. म्हणून मी माझं प्रामाणिक मत बोलून दाखवूं नये की काय ? अशा सरळ आणि रास्त गोष्टीला जर आम्ही कचहं लागलों तर धारिष्ठ हा गुण आम्ही आमच्या विद्यार्थ्यांना कसा शिकवणार ? मास्तर म्हणजे विद्यार्थ्यांचा कित्ता. जसा मास्तर तसा बरहुकूम विद्यार्थी निपजायचा. मी तुम्हांला सांगतो वैनी, आमच्या पांचवीवरले दाते मास्तर दातांनी नखं कुनडतान, तर पांचवीतल्या बहुतेक पोराना ती खोब आहे ”

“ मग तुझ्या वर्गांतल्या मुलांचं कांहीतरी वैशिष्ट्य असेलच की ! तुम्हा कित्ता आहे ना त्यांच्यापुढं ! ”

“ होय तर ! ” माझ्या बोलण्याचा डाव लक्षांत न येऊन दाजी म्हणाला, “ माझ्या वर्गातलीं मुलां पुंड आहेत नुपतीं. अभ्यासांत चोख आणि डरायचीं नाहीत कुठं. मुलांच्या धिटांला मी कधी विरोध करीत नाही. अलट नेहमी अठावणी देत असतो. ”

दाजीचें हें आत्मपुराण आणखी कितीतरी चाललें असतें. अति-कथांत आमच्या गावीं नवीनच आलेल्या मास्तरांणबाभी तिच्याकडे आल्या.

“ यावं, यावं मास्तरांणबाभी ! ” तिने नव्या मैत्रिणीचें स्वागत केलें व त्यांना घेऊन ती आंत जाऊं लागली.

“ बसना अर्धच. आमच्या या दाजींची ओळख देवूं करून. ” मीं म्हटलें. दाजीने बुजऱ्या बैलासारखें माझ्याकडे पाहिलें. मीं त्याच्या दृष्टीचा अर्थ ओळखला. अनोळखी माणूस आणि त्यात झी ! आटोप-लाच कारभार ! आमच्यापुढे दाजी वाघ असला, तरी नवख्या माणसा-

पुढे शेळी! मला हें माहीत होतें आणि दाजीची ही बूज मी कधीतरी काढणारच होतो.

“सोनगांवच्या शाळेत मास्तर आहेत हे.” बाईंना परिचय करून देत मी म्हणालों, “आणि चांगले गृहस्थ आहेत.”

“असं का?” दाजीला नमस्कार करीत बाई म्हणाल्या, “आनंद झाला या नवीन परिचयामुळे.”

पण बाईंचा नमस्कार कोण स्वीकारणार? दाजी समोरच्या भिंतीवरील हजारदा पाहिलेल्या तसबिरी पुन्हा पाहण्यांत गर्क झाला होता.

“बरं का भाऊजी—” मैत्रिणीचा परिचय करून देण्यासाठी तिने हाक मारली, “या आमच्या भिंथल्या नव्या मास्त्रीणबाबी. चांगल्या पास झालेल्या आहेत या.”

तिचें वाक्य पुरें झालें. दाजीने पुन्हा तोंड तसबिरीकडे वळवलें.

“बसायचं हं, मी चहा करतें आता.” ती आंत जात म्हणाली.

“तुमच्या शाळेबद्दल काय मत झालं तुमचं?” मीं विषय सुरू केला.

“काय मन व्हायचंय? मुलींची संख्या आणि शिक्षकिणींची संख्या प्रमाणशीर नाहीत. अथं शंभर मुली आणि दोन मास्तरणी! अेका मास्तरणीला फारफार म्हटलं तर वीस मुली.”

“मी म्हणतो, यासुद्धा फार झाल्या. काय मत आहे तुमचं या बाबतीत, दाजी?”

“काय म्हटलं?” आगला त्वेष दडवीत दाजीने विचारलें.

“अेका मास्तरणीला किती मुली?... ”

माझें वाक्य पुरें होअूं न देताच दाजी म्हणाला, “अेकसुद्धा झाली नाही तरी चालेल.”

“मुली व्हायचं नाही विचारीत आम्ही! अेका शिक्षकिणीस किती विद्यार्थिनींना शिकवतां येतील असा प्रश्न आहे यांचा!” माझ्या व मास्त्रीणबाईंच्या हशाने दाजी अधिकच लाजला.

“थांबा हं, आधुनिक शिक्षणावरील अेक पुस्तक आहे माझ्या-पाशी तें घेऊन येतो मी.” त्या दोघांना अेकटे सोडून मी बाजूम गेलों.

“ आपली शाळा लोकल बोर्डाकडे आहे की म्युनिसिपालिटी-कडे ? ”

“ बोर्डा-हं-म्युनिसिपालिटी - ”

“ स्ट्राफ बेफिशिअंट आहे की वशिल्याचीं तट्टें ? ”

“ तट्टें-मास्तर आहेत... पांचसहा... बरे आहेत... साधारण- ”

“ आपलं घर कुठं ? सोनगांवलाच का ? ”

“ हो-नाही-अथं-मामा- ”

“ मंडळी कुठं असतात आपली ? ”

“ मंडळी नस-नाहीत- ”

“ माझ्या बोलण्याचा त्रास वाटतो का आपल्याला ? ”

“ तसं-अगदी-त्रास कशाचा आनंद-नाही- ”

शाळेंतलीच उपमा घेऊन सांगायचें तर असें म्हणतां येतील, की अन्वयानुसार क्लासांतील मुलें प्रायमरमधील शब्द जसे अद्भुत अडखळत वाचतात तसेंच दाजीचें बोलणें चालू होतें. प्रायमरांतल्या धड्यांत क्रियापदें फारशीं नसतात, तर दाजीच्या बोलण्यांतहि त्यांचा तुटवडाच होता. आणि दाजीच्या बोलण्याचा दुसरा अेक विशेष म्हणजे, शब्दांतील अेक अक्षर स्पष्ट आणि दुसरें न कळण्याअितकें अस्पष्ट निघत होतें !

मी पुढे येऊन म्हटलें, “ नाही बुवा सापडत कुठं. दाजी, तूं नेलं आहेस का ? ”

“ मी कशाला घेऊं तुमचं पुस्तक ? ” दाजीच्या क्रोधाचा स्फोट झाला. “ मला दुसऱ्याच्या पुस्तकांची पर्वा नाही. छप्पन पुस्तकं घेऊन मी विकत. ” दाजीच्या डोळ्यांतून जणू ठिणग्या पडत होत्या.

मी आणखी कांही बोलण्यापूर्वीच तिने पेले भरून चहा आणला. प्रत्येकाने अेकैक कप अुचलला. दाजी कप घेत नाहीसे पाहून मास्त्रीणबायी म्हणाल्या, “ आपण नाही का घेत ? ध्या ना. ”

आधीच जर्जर झालेल्या दाजीवर हा नवा घाव पडला. लटपटल्या हाताने त्याने कप घेतला. कप थरथरत होता त्यानेहि दाजीचा सूड अुगवला. बशीत चहा ओततांना तो त्याच्या हातांतून निसटला आणि जमिनीच्या भेटीला गेला. चहा चौदोकडे अुसळला.

दाजीचा चेहरा पांढरा फटफटीत झाला ! मला वाटलं, आता त्याला मूर्च्छा येणार ! नशीब आमचं, तसं कांही झालं नाही. आणि मान्यरीणबाही लवकरच निघून गेल्या. दाजीचा पुनर्जन्म झाला !

आम्हां दोघांची हमतांहमतां मुरकुंडी वळली. मी विचारलं,

“ दाजी, काय रे हें तुझं शौर्य ! आणि म्हणे तुझ्या हातून हिंदुस्थानचे भावी अध्यक्ष आणि मरसेनापति तयार होणार ! बरं, चल आता वर. ”

जीसचेअरवर असंपैम होत दाजी म्हणाला, “ मी भ्यालों असं नका समजूं तुम्हां. बाही कोण आहेत हें लक्षांत घ्या अन् मग बोला. ”

“ हं...” मला त्याचेंच म्हणणें ऐकायचें होतें.

“ अशे, बाही या लो आहेत हें विसरूं नका. ”

“ आणि तूं पुरुष आहेस ! ”

“ त्याची मला जाणीव आहे. पुरुषानं स्त्रीपुढं आदबीनं वागलं पाहिजे या मताचा मी आहे. ”

“ थोरपणा आहे तुझा हा. पण काय रे दाजी, आदबी म्हणजे चाबरगुंडी वाटतं ? मला नाही वाटत तुझं म्हणणं खरं. तूं बाहींना भ्यास. बायकांपुढं तूं लाजतोस ही तुझी खोड मी जाणून आहे. ”

“ होय बाही. ” माझ्या म्हणण्यास तिने पुष्टि दिली. “ वाटतं खरं असं. त्या दिवशीं आगगाडींत झालं तरी असंच. अक बाही संबंध बाक अडवून बसली होती आणि हे आपले अुभे ! तिनं जागा दिली, मी ‘ बसा ’ म्हटलं, पण यांनी दारांत अुभं राहून प्रवास संपविला सारा ! ”

“ पण त्याचं कारण निराळं होतं, वैनी. मी प्रवास करतो तो अेका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जायचं अेकल्या अेकाच अुद्देशानं करीत नसतो. प्रवास हें ज्ञानार्जनाचं साधन आहे ही गोष्ट तुमच्या लक्षांत कशी येणार ? डोळे आणि कान अुघडे ठेवून प्रवास करण्याची माझी पद्धत आहे. ज्या प्रदेशांतून आपण चाललों आहों, तेथील जमीन कशी आहे, तेथील शेतकरी सुखी दिसतो की कंगाल दिसतो,

त्या प्रदेशांत निसर्गशोभा कशी काय आहे,—हें पाहण्यासाठी मा दाराशीं
 उभा असतो. ”

“ बाकावर बसूनसुद्धा तुमचा हा हेतु साधला असता की.
 तिथंहि खिडकी होतीच. ”

“ पण बैक्या ज्ञानार्जनापेक्षा खड्या ज्ञानार्जनाचं दाजीला महत्त्व
 वाटलं असेल. ” मी अपरोधिकपणें म्हणालो.

दाजी तसा चाणाक्ष आहे. कांही झालें तरी बाजू अंगावर येणा-
 रच हें ओळखून त्याने सफार्जादार विषयांतर केलें. तो म्हणाला, “ अरे
 हो ! बरी आठवण झाली. मला अेका बावर्तीत मत हवंय तुमचं. बैक्या
 ज्ञानार्जनाबद्दल तुम्ही म्हणालांत खरं, पण बैक्या धनार्जनाची मात्र
 अेक संधि आली आहे मला. बोला, मी पतकरूं का ? ”

“ अरे, कसली संधि तें तरी कळूं देशील ? पण काय रे दाजी,
 अेका वेळीं अेकच काम करायचं, अध्यापनाशिवाय दुसऱ्या विषयाकडं
 लक्ष द्यायचं नाहीं, हें आपलं ध्येय तूं विसरलास वाटतं ? ”

“ माझं ध्येय मी कधीहि विसरायचा नाहीं. माझ्यापुढं आलेलं हें
 कार्य म्हणजे अध्यापनार्चाच अेरु शाखा आहे. आमच्या कॉलेजच्या
 कांही प्रोफेसर्सनी ‘विविध ज्ञानभांडार’ नांवाची अेक ग्रंथ-प्रकाशन-संस्था
 स्थापन केली आहे. आंगल वाङ्मयांतील विविध उपयुक्त ग्रंथांचं मराठींत
 रूपांतर करून प्रकाशित करायचं कार्य ही संस्था करणार आहे. कॉलेज
 मॅगैझिनमधील माझ्या लेखांवरून अर्थशास्त्रावरील ग्रंथांचं रूपांतर मी
 चांगलं करीन असं प्रो. दंडवते यांना वाटलं आणि त्यांनी प्रो. स्ट्रॉंग-
 मनचं नुकतंच प्रसिद्ध झालेलं पुस्तक माझ्याकडं पाठवून मी त्याच्या
 आधारानं ग्रंथ लिहून द्यायला तयार आहे की नाहीं असं मला विचारलं
 आहे. सातशे रुपये मोबदला द्यायला तयार आहेत ते. मग पतकरूं हें
 काम ? ”

“ बेलाशक पतकर. बैठेसे बिगार भली. ” मी सांगून टाकलें.

“ वा भाऊजी ! लग्नाचा खर्च तर परभारें काढलांत ! ”

“पैशाची मातब्बरी मला नाही वाटत, वैनी. पण लेखक म्हणून विद्वान लोकांत माझं नांव होणार हा फायदा मी मोठा समजतो.” दाजीने वेदान्ती स्वरांत उत्तर दिले.

“तू वाटेल तो फायदा समज. पण हें काम पतकर आणि कर.” मीं आग्रह केला.

दाजीने ही काहीतरी बात झोकली नव्हती. चारदोन दिवसांनी विविध ज्ञानभांडार ग्रंथमालेची जाहिरात वर्तमानपत्रांत फडकली आणि आगामी ग्रंथांच्या लेखकांत दाजीचें नांवहि झळकलें. वाऱ्यावर वाहत चाललेल्या दाजीच्या आयुष्यांत अेक भरीव आणि किफायतशीर कार्य होणार याचें मला मोठें समाधान वाटूं लागलें.

अेका रविवारी दाजी दोन प्रकरणांचीं हस्तलिखितें घेऊन आला. त्याने मला तीं वाचून दाखविलीं. मूळ ग्रंथहि मीं आधी वाचून पाहिला असल्याने दाजीने केलेलें रूपांतर बरें झालें की वाओट याचा मला निर्णय करतां येत होता. मी मनांतून अगदी थक होऊन गेलों. दाजीची भाषा ओघवती होती, निवेचनपद्धति तर्कशुद्ध आणि सुबोध होती आणि कित्येक ठिकाणीं तर मूळ ग्रंथापेक्षा दाजीचें रूपांतर बहारदार झालें होतें ! मीं मनांत म्हटलें, ज्याला आम्ही अर्धवट म्हणतो, लोकहि ज्याला विक्षित म्हणतात, त्या दाजीच्या बोक्यांत केवडी जाडी विद्वत्ता भरली आहे ही ! वरून कोटेरी आणि ओबडधोबड दिसणाऱ्या फणसाच्या अंतर्भागीं मधुर व पिवळ्याजर्द गऱ्यांचा साठा असतो, तसेंच नाही का हें ?

दाजीचीं वीस प्रकरणें पुरीं झालीं. अेकाहून अेक सरस ! आता पांच झालीं की पुस्तक पूर्ण !

अेका शनिवारीं घरीं येतांना मीं ताजा ‘प्रकाश’ विकत घेतला, अुघडला आणि ठळक शीर्षकावर दृष्टिक्षेप केला. “धडपड्यांनी दगा दिला !” हा मथळा वाचतांच मी चमकलों. धडपडे म्हणजे दाजी तर नव्हे ? अशी शंका आली आणि मीं तो मजकूर आधाशा-सारखा वाचून काढला.

माझी शंका बरोबर होती. धडपडे म्हणजे दाजीच आणि त्याने विविध ज्ञानभांडार ग्रंथमालेला खरोखर दगा दिला होता! मालेसाठी लिहिलेलें पुस्तक त्याच्याकडून मिळत नसल्यामुळे दुसरें पुस्तक थोड्या अवकाशाने प्रकाशित होतील अशी सूचना मालेच्या चिटणिसांनी दिलेली होती.

कुठे माझी शिकते की काय अशी मला धास्ती होतीच. पण कोणती माझी कुठे शिकली याचा अलगडा होईना. मी बरेंच डोकें खाजवलें, पण व्यर्थ !

संध्याकाळीं दाजी येतांच प्रकाश त्याच्याकडे फेकून मी विचारलें, “ काय आहे रे ही भानगड, दाजी ? ”

“ कसली आलीय् भानगड ? चोरांचा डाव आहे सगळा ! त्यांना वाटत असेल आपण प्रोफेसर आहों अन् या पोराला सहज फसवूं ! पण म्हणावं, हें पोर तुमच्या बापाचें बारसं जेवलंय. आता बसलेत की नाही शंख करीत ? ”

“ अरे, पण त्यांनी केलं तरी काय असं ? ” मी अधीरतेने विचारलें.

“ काय केलं ? नऊ हजार तीनशेला गोता घायचा डाव टाकला होता त्यांनी. हे लेकाचे पांच हजार प्रति काढणार. किंमत दोन रुपये ठेवणार. मला मात्र सारे सातशे ! बाकीचे सारे पैसे म्हणे या चोरांचे ! ”

“ अरे, पण खर्च आहे ना ? ”

“ सारं माहीत आहे मला. अठराशेपेक्षा कवडीदेखील जास्त खर्च नाही येत. केलाय् मी हिशेब. त्या नूतन ग्रंथमालेच्या पाच-यांनी डोळे बुघडले माझे. ते म्हणाले, आपण हजार रुपये देतो माझ्या पुस्तकाला. ”

“ मग त्यांना तरी देऊन टाका. ” तिने सुचविलें.

“ छट् ! ते दगलबाज झाले तरी मी नाही दगलबाजी करणार. आणि वैनी, हा ज्ञानयज्ञ आहे यांत शुद्धता हवी, पावित्र्य हवं. लिहिलेलं पुस्तक हें सरस्वतीदेवीला अेकदा वाहिलेलं फूल, अेकदा

दाखविलेला नैवेद्य, तोच मी दुसऱ्याच्या पूजेला घेऊं? अितकी का कंगाल आहे माझी लेखणी? वैनी, दाखवलेला नैवेद्य हा मुलाबाळांना वांटून टाकतात ना? मीहि हा नैवेद्य वांटून टाकला. शाळेतल्या मुलांना गणिताच्या वह्या घाऱ्यासाठी मी साऱ्या हस्तलिखितांचे पाठकोरे कागद दिलेमुद्धा. वैनी, अशी मजा आहे! दाजी रे S जी जी S S S ”

“अरेरे! खरा पढतमुख! ” असे अुद्गार माझ्या तोंडून नकळत निघाले.

दाजीचा गणेशोत्सव

शाळेचें काम तरी दाजी धडपणें करतो की तेथेहि त्याचा विक्षिप्त स्वभाव असळी मारतो, अशी मला कित्येक दिवस धाकधुकी वाटत होती. पण वर्ष दीड वर्षांत तसें कांहां झालें नाहीं. अलट, मुलांचा आवडता शिक्षक असा लौकिक त्याने संपादन केला. विद्यार्थांवर्गांत शिक्षणाबरोबर शिस्तीची आवडहि त्याने उत्पन्न केली. निरनिराळ्या खेळांची गोडी त्याने आपल्या विद्यार्थ्यांना लावली. परीक्षकांना शाळेंला दिलेल्या शिफारसपत्रांत दाजीच्या कामाचा गौरवयुक्त निर्देश केला गेला आणि साहजिकच दाजीची हंगामी म्हणून झालेली नेमणूक कायम करून स्कूल कमिटीने त्याला दहा रुपयांची बढतीहि मंजूर केली.

दाजीच्या या बढतीपेक्षाहि मला आनंद देणारी गोष्ट म्हणजे त्याचा अकलकोंडा आणि बुजरा स्वभाव बदलून तो जगाशीं मिळून-मिमळून वागूं लागला हा. मनुष्य अनुभवाने शहाणा होतो म्हणतात याची दाजीच्या या परिवर्तनावरून मला प्रचीति आली. सोनगांवाम वालदिन साजरा झाला. त्यांत दाजीने सुंदर आणि सुविचारपरिप्लुत व्याख्यान दिलें. त्याचा वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेला अहवाल वाचून मला समाधान वाटलें; आणि आता दाजी माणसांत आला, त्याला अखादी चांगलीशी जोडीदारीण गाठ घालून देऊन त्याचा संसार शुभा करावा असे विचार मी तिला बोलून दाखवूं लागलों.

तिनेहि मला दुजोरा दिला, अवेडेंच नव्हे, तर आपल्या चुलत-चुलतीच्या भाचीची नणंद दाजीला उत्तम बायको शोभेल अशी माहितीहि दिली.

अजून लग्नसराळीला खूप अवकाश होता. नुकता श्रावण सुरू झाला होता. तरीपण दाजीसारख्याशी प्रसंग असल्याने आतापासूनच तयारीला लागणें मला अवश्य वाटलें. “ तें तुमचें तुम्ही पाहा ” असें म्हणून त्याचे मामा मोकळे झाले होते आणि दाजीला चतुर्भुज करण्याची जबाबदारी माझ्यावर पडली होती. आता दाजीने “ हूं ” म्हटलें की वधूसंशोधनास लागायचें मी ठरविलें आणि त्यासाठीच श्रावणीच्या निमित्ताने मी त्याला बोलविलें.

दाजी आला, पण श्रावणीसाठी नव्हे, तर श्रावणी करण्यांत अर्थ नाही असें आपलें मत मला सांगण्याकरिता ! गोमूत्राची त्याने टर केली. रानावनांत फिरून निरनिराळ्या वनस्पति खाणाऱ्या गायींचें मूत्र कदाचित् औषधी असेल ; पण शिळ्या, नासक्या अन्नाचें आंबोण खाणाऱ्या गायींचें पंचगव्य खात्रांने तसें नाही. आणि वाटेल तसलीं शुद्ध आणि खात्रीचीं औषधें आता उपलब्ध असतांना गोमूत्रासारखें अमंगळ औषध “ वाबा-वाक्यं प्रमाणम् ” म्हणून पांटांत टकलणें शुद्ध गाढवपणा होय, असें तो ठासठासून सांगत होता. सावण, शिकेकाळी सहज मिळत असून भस्म, गोमय आणि मृत्तिका लावून स्नानें करीत ब्रमणें म्हणजे सुधारलेल्या अवस्थेंतून परत रानटी अवस्थेंत शिरण्यासारखें आहे, असें त्याचें म्हणणें होतें.

दाजीचे हे विचार यापूर्वी दुसऱ्या कित्येक लोकांनी पकट केलेले असल्याने मला त्यांचें आश्चर्य वाटलें नाहीं; पण अकसारखें वटवटण्याऱ्या त्याच्या सरबत्तीला आळा घालण्यासाठी मी म्हणालों,

“ किती वटवटतोस रे ! तुझें तोंड कातड्याचें आहे म्हणूनच निभाव आहे, नाहीतर फाटून गेलं असतं अवेढापर्यंत. आजपर्यंत मी बायकांना वटवट्या म्हणत होतो— ”

“ स्त्रीजातीचा अपमान आहे हा ! ” माझे वाक्य पुरे न होताच दाजी असळला. “ अढाणी पुरुषांनी स्त्रीजातीवर वाटेल तसले आरोप केले, तरी तुमच्यासारख्या शहाण्यासुत्या माणसानं ते करावे, ही शरमेची गोष्ट आहे. ”

“ मग काय, बायका मुखदुर्बळ असतात असं तुझं म्हणणं ? ”

“ तुम्हाला मधली स्थिति दिसतच नाही का ? अक तोंडाळ म्हणून दोष घ्यावा, नाहीतर मुखदुर्बळ म्हणून नावं ठेवावीं मितभाषणी म्हणून मधली पायरी नाही हो तुम्हाला दिसली ? स्त्रीवर्गामबंधी तुमची दृष्टि किती विकृत आहे, याची साक्ष आहे ही. अहो, बायका तोंडाळहि नाहीत आणि मुखदुर्बळहि नाहीत. मितभाषण हा त्यांचा नैसर्गिक धर्म आहे. ”

“ बरोबर सांगितलं तुम्हीं, भावजी. ” तिनेहि दाजीला पुष्टि दिली.

“ या विषयावर तुझं मत मंजूर नाही- ” मी म्हणालों, “ बायका बायकांचा कैवार घेणारच. ”

“ मग या बाबतीत तुमचं मत तरी कां ग्राह्य धरावं ? प्रतिवादी-बद्दल वादी खरं बोलिल का कधी ? ” दाजीने मला पेच घातला.

या पेचातून निसटण्यासाठी मी म्हटलें, “ पण काय रे, तू म्हण-तोस तसं मितभाषणी स्त्रीचं अस्त्रादं अुदाहरण दाखवशील का मला ? आता आमच्या हिचं नको सांगूं हं. ही आहे- ”

“ काय नको अितकं टोचून बोलायला ! ” पाऊण वर्तुळाचा वळसा मानेला देऊन ती म्हणाली.

“ जाऊं दे दाजी- ” सावरून घेत मी म्हटलें, “ हें आमचं रोजचं आहे. पण खरं सांग, आहे का आठळांत तुझ्या अेखादी बिन-बोलकी बायको ? ”

“ हो, नसायला काय झालं ! आमच्या रंगोपंत सावकारांची मुलगी शांता अगदी नमुनेदार मुलगी आहे. घरांत आहे की नाही कळायचं-दिखील नाही कुणाला. विणणं, टिपणं, नाहीतर वाचन. पांचसहा यत्ता

भिप्रजी झाल्या आहेत; पण थिळरपणा नावाला नाही. बाळबोध मुलगी आहे अगदी. ”

“ बिचारा नवरा भाग्यवान्. म्हणायचा. ” मी मध्येच सहेतुक बेशा दिला.

“ नवरा ! अहो, पण लग्न कुठं झालंय तिचं ? ”

“ हं ? ”

“ मग तिची न तुमची काय ओळख भाऊजी ? मुलीबाळांच्या ओळखां करायला लागला वाटनं आता ? ” तिने हसतहसत विचारलं.

“ हॅ ! तुम्ही मोठ्या व्याच आहां, वैनी ! मी शिकवायला जातों शांताला. ”

“ अरे, पण तुला यांत अितकं बावरायला काय झालं ? वयच आहे तुझं. आणि तरुण मुलानं उपवर मुलीशीं परिचय केला, तर मी नाही वावगं म्हणत. कुठलीतरी अनोळखी वायको गळ्यांत बांधून घेण्यापेक्षा आपलं हें वरं. ” मी मुद्दामच हा विषय दाजीला चिकटविला.

दाजी बावरला. त्याने बिचकलेल्या मुद्रेने अेकदा माझ्याकडे आणि अेकदा तिच्याकडे पाहिलं.

“ कांहीतरी पाणी मुरतंय ग S S बाबी ! ” असं म्हणून ती अेकदा मोठ्यानं हसली. “ पण भाऊजी, जपून हं ! तुमचे ते रंगोपंत का चितोपंत म्हणतां, त्यांना आहे का यांतली माहिती ? नाहातर चोरटा कारभार अंगशीं यायचा— ”

“ तूं आपली कोणतीहि गोष्ट अगदी शेवटच्या टोकाला नेतेस ! दाजी अितका आचरट आहे थोडाच ! ” दाजीचा बुडालेला गोंधळ कमी व्हावा आणि त्याला माझा विश्वास वाटावा म्हणून मी त्याची कड घेतली.

“ शांता रूपानं बरी असेल, नाही रे ? ”

दाजीने होकारार्थी मान हालवली.

“ आणि प्रकृतीनिंदि धडधाकट असेल ? ”

दाजीने पुन्हा मानेनेच उत्तर दिले.

“ बरं, पण रंगोपंत सावकारांनी शांताबद्दल विचारलं होतं का कधी ? आडपडयानं तरी ? ”

“ तुमच्या लग्नाचा काय विचार आहे, असं ते विचारीत होते अकेदा. ”

सातआठ टप्प्यांनी दाजीने या अेका वाक्याचा शेवट गाठला.

“ मग काय सांगितलंस तूं ? ”

“ माझा अजून काहीच विचार नाही, असं सांगितलं मी. ”
दाजीने निराशेचा अेक सुस्कारा सोडला.

“ बरं मग ? ”

“ मग ते काहीच बोलले नाहीत. ” दाजीचा कंठ दाटून आला आणि “ ते आता दुसऱ्या अेका स्थळाच्या शोधांत आहेत- ” हें वाक्य बोलतांना तर त्याच्या डोळ्यांत अंशू चमकल्याचाहि मला भास झाला.

“ पण भाऊजी, यांत तुम्हाला अितकं हें काय वाटतं ? जगांत ती अेकच का मुलगी आहे. ”

“ जगांत कोठ्यवधि मुली असतील वैनी, पण शांताची सर दुसरीला नाही यायची. शांता ती शांता ! ” दाजीला पुन्हा अवसान चडूं लागलें

“ लगीन होओपर्यंत असंच म्हणतात सारींजणं. लगीन झालं म्हणजे मात्र तीच वायको पोतेऱ्यासारखी लागते वाटायला. ” तिचा हा टोमणा दाजीपेक्षा माझ्यावरच फेकलेला होता.

“ पण मी अशांपेकी माणूस आहे असं वाटतं का तुम्हाला ? ... वैनी, मी वायकोला बटीक समजणारा अेरराव नाही. वायकोला बरोबरीचा जोडोदार समजून तिला योग्य तो मान मी देईन. शांता मला मिळाली तर तिला- ”

“ मग मिळवा की ! नवऱ्याला वायको मिळत नाही म्हणजे काय गोष्ट आहे ? ”

“दुसरी मुलगी ? नांव नको दुसऱ्या मुलीचं !” (पान २७)

“तुझं राहूंदे आता—” मी शिष्टपणाचा स्वर काढून म्हटलें.
 “दाजी, सावकारांच्या शांतावर तुझं मन बसलं आहे यांत वाधीट कांहीच नाही. ती तुला मिळाली तर उत्तमच; पण समज, तें नाही साधलं, तर दुसरी अखादी मुलगी पाहूंदे का तुझ्यासाठी ?”

“दुसरी मुलगी ! नांव नको दुसऱ्या मुलीचें !”

त्या वेळीं हा विषय येथेच संपला. मात्र मी तेवढ्यावरून समजून चुकलों, की दाजीला लग्नाची आतुरता उत्पन्न झाली आहे. त्याचें भाबडें मन सावकारांच्या शांताभोवती घिंगा घालीत असलें, तरी ती त्याला मिलेलच अशी मला खात्री नव्हती. आणि आज दाजी जरी दुसऱ्या मुलीचें नांव काढायला तयार नसला, तरी पुढे तयार होतील असा मला विस्वास वाटला आणि म्हणूनच मी त्याच्यासाठी बंधू-संशोधन करावयाचें ठरविलें.

खटपटीला लागलें म्हणजे अेकेक गोष्टी आपोआप जुळून येतात. माझ्या ऑफिसांतले रामभाऊ आपल्या पुतणीसाठी स्थळ शोधीत आहेत असें मला आठवलें. मी तिला पाहिलेलें होतें व ती मुलगी बरी होती. त्यांना दाजीचें स्थळ सुचवावें असें मी ठरविलें आणि अेके दिवशीं मी मुद्दाम त्यांच्याकडे गेलों.

रामभाऊ चहा पितांपितां ताजा ‘प्रकाश’ वाचीत होते, त्याच वेळीं मी तेथे गेलों. साहजिकच माझेंहि चहाने आदरातिथ्य झालें. बशी तोंडाला लावतांलावतां मी विचारलें, “काय म्हणतोय प्रकाश ?”

“काय म्हणतोय दगड !” नापसंताने प्रकाश माझ्याकडे फेकून रामभाऊ म्हणाले, “गणेशोत्सव बोकाळलेत ना आता ? दुसरा विषय असेल तर शपथ !”

चहा संपवून मी प्रकाश अुघडला. मधल्याच पानावर—

‘सोनगांवचा अभिनव गणेशोत्सव ! धडपडे मास्तरांची प्रभां-सर्नाय कामगिरी ! जुन्याच्या कपाळीं नव्याचा बडगा !’ भित्यादि शीर्षकें वाचतांच— ‘म्हणजे ! हा काय प्रकार आहे आणखी !’ असे आश्चर्योद्गार माझ्या तोंडून निघाले.

“ काय आहे हो ! कसला प्रकार ? ” रामभाऊंची जिज्ञासा जागृत झाली. आणि मी वाचीत असलेला मजकूर ते लक्षपूर्वक ऐकू लागले.

दाजीने खरोखरच प्रशंसनीय कार्य केलें होतें. सोनगांवला सावकारांच्या वाढ्यांत दरसाल गणेशोत्सव होऊ व त्याला ‘ सार्वजनिक ’ असें म्हणण्यांतहि येऊ. गावकऱ्यांकडून वर्गणी वसूल करण्यांत येऊ, पण उत्सवाचे कार्यक्रम मात्र सावकार करतील ते ! बहुतेक कळवंतिणीचें (कळावंतिणीचें नव्हे) गाणें होऊ, गावच्याच टाळवाल्यांच्या भजनाचा गोंधळ होऊ आणि याच्यावर गावकऱ्यांना चुरमुरे-खोबऱ्याची खिरा-पतहि मिळे. झाल ! सगळा उत्सव ! बहुतेक लोक सावकारांचे मिंधे असल्याने सावकारांना वर्गणीच्या हिशेबाचा तपशील विचारण्याच्या फंदांत कोणी पडत नसत आणि त्यांतूनहि जे कोणी पुंड म्हणून ओळखले जात, त्यांना उत्सवसमाप्तीनंतर अेक श्रमभोजन देऊन सावकार गप्प बसवीत.

दाजीने हा प्रकार बुघडकीला आणला आणि गणेशोत्सव म्हणजे नाचरंगांची सुगी नसून तें अेक ज्ञानसत्र आहे आणि त्या दृष्टीनेच त्याचा उपयोग केला पाहिजे असें सोनगावास सांगितलें व तो उपयोग कसा करावा हें सप्रयोग दाखविलें. त्याने कुणापाशी कवडीचीसुद्धा याचना न करता सांग खर्च पदरचा केला. त्याच्या उत्सवांत स्पृश्या-स्पृश्य असा भेद नव्हता. हिंदु म्हणवणाऱ्या कोणत्याहि मनुष्याचा तेथे सुखाने प्रवेश होऊ. रोज नवनव्या प्रसिद्ध पुरुषांची व्याख्यानें, चांगल्याचांगल्या हरिदासांची कीर्तनें, स्त्रीवर्गासाठी इळदकुंकू व स्वतंत्र व्याख्यान, मुलामुलीचे खेळ व शर्यती अशा अनेकविध कार्यक्रमांचें वर्णन आणि तेंहि वृत्तपत्रीय रसभरित भाषेन रंगविलेलें वाचून मला आश्चर्य वाटलें, आनंदहि झाला.

“ मोठा कळकळीचा आणि तडकदार गृहस्थ दिसतो हा ! ” रामभाऊ म्हणाले. माझ्या कार्याचा आयताच नारळ फुटला.

“झाकलं माणिक आहे हें. वीसबावीस वर्षांचा कोणता मुलगा अितकं कार्य करतोय ? ”

“तुमच्या माहितीतले आहेत वाटतं हे धडपडे ! अन् अितके तरुण आहेत ? ”

“होय तर ! त्यांच्या लग्नाच्या तजविर्जित आहे मी. आहे आपला खाअूनपिअून सुखी. बी.अे.पर्यंत शिक्षण झालंय. आज मिळवतो आहे. ” अित्यादि प्रस्तावना करून दाजीचे असतील नसतील ते गुण मीं राम-भाअंना ऐकविले. होयच नार्हातरी. मी अेका अपवधू मुलाचा पुढारी म्हणून अेका अपवर मुलीच्या पालकाबरोबर बोलत होतो ना ?

“मग आमच्या अिंदूवद्दल विचारा की त्यांना. माझ्या अपैती-प्रमाणं खर्चहि करीन मी. ” अर्जरी स्वरांत रामभाअू म्हणाले.

मला हवें होतें तें मिळालें. मग वरपक्षाची आढ्यता मला कां येअूं नये ?

“बरं, पाहतां येअील पुढं—” असा आशीर्वाद देअून मीं म्हटलें, “आता अुद्याचा कार्यक्रम काय ठेवलाय त्यानं पाहा बरं. जुळलं तर पाहून यावं म्हणतो. अैती सुटी आहे अुद्या. ”

“अुद्या ना ? रविवार—” ‘प्रकाश’त कार्यक्रम शोधित रामभाअू म्हणाले.

“रविवार—सायंकाळी ५ ते ८—जगप्रवासी विश्वभर यांचें व्याख्यान. ”

“अरे वा ! ” मी हर्षभराने म्हणालों, “मोठी नामी संधि आहे ही ! जायचंच अुद्या सकाळच्या गाडीनं काही झालं तरी. अशीं शलकीं माणसं कशीं गोळा केलीं यानं ? ”

“मग मीहि येअीन आपली हरकत नसेल तर. सहज परिचय होअील त्यांचा. ” रामभाअू म्हणाले.

त्यांना मीं ताबडतोब मान्यता दिली हें निराळें सांगावयास नकोच.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं रामभाऊ टांगा घेऊनच माझ्याकडे आले. मी कपडे करून निघणार तोंच दुसरा टांगा दारांत आभा राहिला आणि त्यातून खुद्द दाजीच उतरला ! आणि आश्चर्य हे, की आज तो रोजच्यासारखा सुटसुटीत नसून आपला बाडीबिस्तरा घेऊन आलेला होता !

“ भरे ! हा काय प्रकार ! या वेळीं सोनगांव कसं सोडलंस ? ” मा उद्गारलों.

“ भाग लावा त्या सोनगांवला ! ” दाजी कडाडला !

“ भरे, पण तुझा गणेशोत्सव चालू आहे ना ? ”

“ टाकला संपवून काल रात्रीच ! माझ्यावर शिरजोरी करतात हरामखोर ! पैसा खर्च करणार मी, अन् काय म्हणून ऐकून घेईन या उपटसुंभांचं ? म्हणे सार्वजनिक उत्सवांत प्रत्येकाला मत द्यायला हक्क आहे आणि म्हणे बहुमताप्रमाणं सारे कार्यक्रम व्हायला पाहिजेत ! ”

“ भरे, पण कोण काय करायला सांगतात तें ऐकून तरी घेतलंस का ? ”

“ काय म्हणून हा त्यांचा जुलूम पण ? मीं विश्वंभरचं व्याख्यान ठरवलं यात यांच्या बापाचं काय खर्च झालं ? यायचं नव्हतं फार तर ! आणि कुबडेबुवाचं कीर्तन करायचा आग्रह. मीं साफ सांगितलं, ‘ नाही ’ म्हणून. मग चोर म्हणतात काय— ‘ आम्ही तुमच्यावर अन् तुमच्या उत्सवावर बहिष्कार घालूं. ’ कुणीतरी भडाणी माणूस बरळला असता, तर मला काही वाटलं नसतं त्याचं. पण आमचा हेडमास्तर अन् तो रंगोपंत सावकार लागले मला तंबी द्यायला ! मीं खूप उडवली दोघांचीहि आणि म्हटलं, हवंय कशाला या हरामखोरांचं इतकं ! त्यांच्या देखात गणपति उचलला अन् काल चौथ्या दिवशींच केला विसर्जन तळ्यांत. म्हटलं, घ्या लेकांनो ! ज्या मंडळींना निमंत्रणं दिलीं होती त्यांना केल्या तारा ‘थेऊं नका’ म्हणून; आणि आलों मी निघून इकडं. ”

“ थोडी घाभीच केलीस तूं ही माझ्या मतानं. चार समजुतीच्या गोष्टींनी वळले असते की ते. अितका गाजलेला उत्सव, अशी डोक्यांत राख घालून नासलास, काय मिळालं तुला यांत ? ”

“ काय मिळालं ? माझा स्वाभिमान मी कायम राखला हें काय थोडं झालं ? मी गणपतिविसर्जन करायला आठलों, तेव्हा लागले दुद्धाचार्य मला उपदेश करायला ! म्हणतात काय तोंड लांब करून, की ‘ जळात राहून असं माशांशीं वैर करूं नये. ’ मी म्हटलं, ‘ मला तुमचं जळहि नको अन् तुमच्यासारख्या माशांचीहि पर्वा नाही मला. येअूनजाअून तुमची अँट माझ्या नोकरीबद्दलच ना ? मला तुमच्या या नोकरीचीसुद्धा फिकीर नाही. ’ असं म्हणून मी तिथल्यातिथं राजीनामा खरडून फेकला त्या हेडमास्तरच्या अंगावर. ”

दाजीचा हा पराक्रम अकून मी सर्दच झालों ! मी केलेल्या कल्पना आणि रचलेले बेत असे अकस्मात् गडगडलेले पाहून “ जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाही ” असे अुद्गार माझ्या तोंडून निघाले आणि केविलवाण्या नजरेने मी रामभाअूंकडे पाहिलें.

माझ्या पाहण्याचा आशय रामभाअूंना कळला आणि पायात जोडा अडकवीत ते म्हणाले, “ जातों आता टांगा घेअून परत. ”

“ कोण हो हे ? ” दाजीने रामभाअू गेल्यावर विचारलें.

“ तुझ्या मूर्खपणाचे आणखी अेक साक्षीदार ! ” चिडलेल्या आवाजात मी अुत्तर दिलें आणि कोटटोपी अुतरून ठेवली.

दाजीची संस्थानी कारकीर्द

संस्थानी वातावरण दाजीच्या स्वभावाला फार करून मानवणार नाही, असे मामी मनोदेवता सांगत असूनहि मी गोंधळपुरच्या राजेसाहेबांकडे शब्द टाकला. आणि आश्चर्याची गोष्ट ही, की (दाजी-बद्दल माझ्याच शब्दांवर भरवसा ठेवून) त्यांनी दरमहा चाळीस रुपयां-वर स्वतःचा 'रीडर' म्हणून दाजीची नेमणूक करण्याचें मला आश्वासन दिलें. संस्थानी पगार म्हणजे कैद्यांचा भत्ता असा लोकप्रवाद मी ऐकला होता व तो खोटाहि नव्हता. कारण, खुद्द गोंधळपुरांतच बारा वषे नोकरी केलेल्या माझ्या माहितीतल्या एका कारकुनाचा पगार पंधरा रुपये होता ! आता मशारानिल्हे कारकून त्या पंधरा रुपयांवरहि हजारो रुपये भुत्पन्नवाल्या लक्ष्मीपुत्राभितक्याच औष-आरामांत राहतात, ही गोष्ट मात्र मी प्रत्यक्ष पाहिली होती.

तें कसेंहि असलें तरी राजेसाहेबांनी पहिल्याच दणक्यास चाळिसाची जागा दाजीला कशी देऊं केली याचें मला आश्चर्य वाटल्यावांचून राहिलें नाही. त्यापेक्षाहि आश्चर्य मला दाजीच्या शिकंदर नशिवाचें वाटलें. नोकरीसाठी हवालदील व्हावें न लागतां नोकरीच त्याच्याकडे चालून आली आणि तीहि अधिक पगाराची व त्याच्या आवडीप्रमाणे त्रियाव्यासंगाची ! आंधळ्याने ऐक बोल्ला

मागावा आणि त्याला दोन्ही डोळे मिळावे त्यांतलाच हा प्रकार मला वाटला.

सांगितल्याबरोबर संमति देअलि तर तो दाजी कसला ! त्याने शेकडो शंकाकुशंका प्रदर्शित केल्या. संस्थानिक लहरीच असतात, त्यांच्या अथिे तोंडपुज्या लोकांचा वरचष्मा असतो आणि ते सरळ माणसाची केव्हा तोंडफोड करतील याचा नेम नाही, अशा तक्रारी पुढे मांडून दाजीने आपल्या ऐकित्यांतलीं कांही अुदाहरणेंहि मला ऐकविलीं. कुठल्याशा ऐका संस्थानांत ऐक घोडेघाशा मोतदार तिथल्या राजेसाहेबांच्या मर्जीत अुतरला आणि त्यांनी त्याला पाहिल्या दर्जाचा मानकरी बनवून खुद्द दिवाणसाहेबांनीहि त्याला खडी ताजीम दिली पाहिजे व मुजरा केला पाहिजे असें फर्मान सोडलें ! याचा रसभरीत अितिहास पुष्कळशा लागट शद्दांचा मसाला भरून दाजीने आम्हांला सांगितला; आणि दुसऱ्या ऐका संस्थानांतील ऐका बड्या अधिकाऱ्यास ऐकाच दिवसांत हुजूरची खप्पा मर्जी झाल्यामुळे तुरंगाचा हवा खावी लागली, अशींह ऐक आख्यायिका अक्षरशः खरी असल्याबद्दल दाजीने शपथपूर्वक सांगितलें; व क्षणांत सौभाग्यवती व क्षणांत गंगाभागीरथी करणाऱ्या संस्थानी तबेदारीपेक्षा चौपदरी घेऊन ' ॐ भवति ' म्हटलेलें काय वाअिट, असा आम्हांला त्यानें सवालहि घातला.

वादविवाद करून दाजी कधी ऐकायचा नाही हें मला माहीत असल्याने मी त्या फंदांत पडलों नाहीं. मी त्याचाच सूर प्रथम ओडला आणि त्याला माम्मा विश्वास दाखवून विचारलें, “ अरे, पण मल्या माणसा, वाअिटांतून चांगलें काढण्यांतच खरा पुरुषार्थ नाही का ? ज्याच्या अंगां कुवत नाही अशा लेच्यापेच्या माणसांनी संस्थानी नोकरीला भिअून मार्ग सरावें हें साहजिकच आहे. पण तुझ्यासारख्या खंबीर गड्यानं तसंच डरावें यांत तुम्हा काय मोटेपणा ! मी तर म्हणतों, संस्थानी अंदाधुंदीत तूं जाणूनबुजून शिरावंस आणि तिथंच

आपली कर्तबगारी दाखवून वाहवा मिळवावीस, यांतच पुरुषार्थ नाही का? अतिरासारखा तूहि भ्यालास—”

“मी भिणार! शक्यच नाही हें.” दाजी गर्जला.

माझी मात्रा बरोबर लागू पडली हें पाहून मला खूपच आनंद वाटला; पण तो चेहऱ्यावर यत्किचित्हि न दाखवितां मीं म्हटलें,

“मग पंधरा दिवसांनी येतोय म्हणून पत्र लिहितों अद्या राजे-साहेबाना.”

“छट्! अद्याच निघणार मी. अेकदा ठरल्यावर वेळ दवडणं पसंत नाही आपल्याला.”

“बरं बुवा, मर्जी तुझी!”

म्हटल्याप्रमाणे दाजी दुसऱ्या दिवशीं गोंधळपुरास माझे पत्र घेऊन रवाना झाला आणि सहासात दिवसांनी त्याचें हळूहळू बस्तान बरें बसत असल्याचें पत्रहि आलें. या पत्रांत त्याने तेथील परिस्थितीचें थोडेंसें वर्णनहि केलें होतें. श्रीमंत स्वभावाने बरे आहेत, पण थोडे विलासी आणि सुखोलुप आहेत. कोणी कांही सांगितल्यास त्यांना अेकदम खरें वाटतें; पण दुसऱ्याचें म्हणणें अेकून घेण्याभितका समजसपणाहि ते कधीकधी दाखवितात. राजवाड्यांत सर्वांना “आज्ञा” या शब्दाचा जप सारखा करावा लागतो; कारण, श्रीमंत किंवा राणीसाहेब यांच्या तोंडून निघणाऱ्या दरेक गोष्टीस “आज्ञा” म्हणून हजर असणाऱ्या प्रत्येकाने रुकार दिला पाहिजे, अशी हकीकत लिहून दाजीने प्रत्यक्ष पाहिलेली पुढील गोष्टहि नमूद केली होती.

“श्रीमंतांच्या पंक्तीस गुरुजी नांवाचा अेक असिम आहे. तो कोणाला काय शिकवतो हें अद्यापपर्यंत तरी मला कळलेलें नाही. तो बहुतेक सोवळा असतो. तथापि त्याचें सोवळें थोडें लवचिक दिसतें. कारण गोविंदा शागीर्दाच्या चंचींतील चिमूट घेताना मीं त्यास परवा पाहिलें व त्याच सोवळ्यावर तो पाटावर बसला याची मीं खात्री करून घेतली. हा गुरुजीनामा होयबा श्रीमंतांच्यापुढे नंदीबैलाप्रमाणे माना डोलवीत असतो. काल जेवणाच्या वेळीं पुढील मौज झाली—

“ काय हो, परवा पांदिचरीला मोठं वादळ झालं म्हणे ! ”

“ आज्ञा. ”

“ आणि घर कोसळून पुष्कळ माणसं आणि जनावरं जायबंदी झालीं ? ”

“ आज्ञा. ”

“ आपल्याकडं नाही सहसा वादळ होत. ”

“ आज्ञा. ”

“ बाकी आपल्याकडं सापांचा उपद्रव भारी आहे. ”

“ आज्ञा. ”

“ सर्पदंशावर अजून कांही अिलाज सापडत नाही. सर्पदंशा-
अितकी भयंकर गोष्ट कोणती राहिली आहे आज ? ”

“ आज्ञा. ”

“ वास्तविक श्रीमंत मला अुद्देशून बोलत होते आणि मी यथा-
मति उत्तरें देणारहि होतों. पण गुरुजीचा ‘ आज्ञेचा ’ ठेका अशा
द्रुतगतीने चालू होता आणि श्रीमंतांचें भाषणहि अितकें अविलंबित
होतें, की मला भोठ हलवण्याअितका अवसरच मिळेना ! ”

दाजीच्या नवलांर्भीत भर घालणारा राजवाड्यांतील दुसरा प्राणी
म्हणजे स्वारी-कारकून. मळकट आणि अस्ताव्यस्त पोषाक, विड्याने
रंगलेलें तोंड, विसकटलेली शेंडी आणि वाढलेली दाढी, असें तें अेक
अैसपैस धूड होतें. श्रीमंतांपुढे चोर आणि अितरांपुढे शिरजोर असा
त्याचा दुहेरी खाक्या असे. ज्याला त्याला दम देत सुटायचें आणि
कोणी दाद न दिल्यास ‘ स्वारींना सांगीन ’ म्हणून धाक घालायचा
हा त्याचा शिरस्ता ! हा प्राणी सूर्योदयाबरोबर वाड्यांत घुसला की
रात्रीं अकराला बाहेर जातांना रिकाम्या खिशांने कधी जायचा नाही.
कोरडे पदार्थ नाही मिळाले तर भाजी-अुसळीसारखे ओलेकोरडे
पदार्थहि खिशांत कोंबायचे ! वाडा आणि घर याबाहेरचें जग याला
ठाभूक नाही. ‘ केसरी ही पुण्याच्या पर्वतीसारखी अेक पेट आहे ’ असें
सांगण्याअितकें याचें ज्ञान अफाट !

राणीसाहेबांबद्दल ज्याअर्थी दाजीने कांही लिहिलें नव्हतें त्या-
अर्थी त्यांच्याशीं त्याचा अजून फारसा संबंध आला नसावा. त्याच्या
अेकंदर लिहिण्यावरून मी अनुमान काढलें, की दाजी त्या अनोळखा
वातावरणांत गांगरला नाही. याचें मला अेक परीने समाधान वाटलें.

आणि पुढच्या महिन्यांत आलेल्या त्याच्या पत्रावरून त्याच्या-
बद्दल मला वाटणारी काळजी अेक प्रकारें दूर झाली व अेक प्रकारें
वाढलीहि. “रीडर म्हणून श्रीमंतांनी जरी मला खास आपल्या तैना-
तींत नेमलें असलें, तरी त्यांना कांही वाचून दाखवण्याचा योग अजून
अेकदाहि आला नाही. तथापि स्वतः रीडर राहण्याचें काम मी चांगलें
चालविलें आहे. माझा बहुतेक काळ - मामासाहेबांसारख्या राजशालकाच्या
खेळखंडोबामधून अुरेल तितका - मी वाचनांतच घालवितों. येथील
ग्रंथसंग्रह चांगला मातब्बर आहे आणि त्यांतील बरेच ग्रंथ अद्यापपर्यंत
पारेंहि न फाडलेल्या स्थितींत मला आढळले ! अेवढें ज्ञानभांडार
हाताशीं असतांना व मुबलक निष्काळजी आयुष्य कंठण्याची शक्यता
असतांना मामासाहेबांसारख्या गृहस्थाने पांचटपणांतच समाधान मानावें
हें आश्चर्य नव्हे काय ? दिवसभर सुपारी चघळावी, बिड्या फुंकाव्या
आणि आचारी, पाणके किंवा हुजरे, कुणबिणी यांच्या मैफली भरवून
चकाट्या पिटाव्या हा मामासाहेबांचा व्यवसाय ! मला हा प्रकार
किळसवाणा वाटतो; पण राणीसाहेब आपल्या बंधुराजांचें कौतुक
करित म्हणतात-

“आमचे दादा म्हणजे देवमाणूस. मोठेपणाचा दिमाख त्यांच्या
अंगीं मुळली मुळली नाही ! साऱ्यांच्याबरोबर कसे बरोबरीनं वागतात
अगदी !’ बहिणीच्या या शिफारशीने मामासाहेब अधिकच हुरळतात
आणि हुजऱ्याच्या गळ्यांत हात घालून सलगी करण्यापर्यंत त्यांची मजल
जाते !

“मी हल्ली अिडियन पिनल कोड वाचांत आहे. नुकतेंच किमि-
नल प्रोसीजर कोड वाचून काढलें. मी वकिलीचा अभ्यास करतो आहे
असें मात्र समजूं नका हो. कायद्याची ओळख मी येवढ्यासाठीच करून

घेत आहे, की मला सेकंड क्लास मॅजिस्ट्रेटचे अधिकार चारदोन दिवसांत मिळावयाचे आहेत आणि जर कदाचित् माझ्यापुढे अखादा कज्जा आलाच, तर माझी तिरपीट ओडूं नये.”

या बातमीने मला अेकदम हसू आलें. मला हसतांना पाहून तिने म्हटलें, “यांत अितकं नवल कसलं वाटतंय अिकडं ? रीडर म्हणून नेमलेल्या माणसाला न्यायाधीश नेमलं यांत कांहीच आश्चर्य नाही. पुस्तकांच्या मदतीनं तरी तो काम करील आपलं. पण आमच्या सुंद्रीचा नवरा आहे ना त्या संस्थानांत ? तो आहे गवआ. त्याला म्हणे ‘ओरशीर’ नेमलंय तिथल्या महाराजांनी !”

सुंद्रीच्या नवऱ्याचें हें अुदाहरण ऐकून दाजीच्या मॅजिस्ट्रेटीचें मला मुळीच आश्चर्य वाटनासें झालें. मात्र दाजी न्यायाधीशाची ही भूमिका कशी बठवतो त्याबद्दल मला थोडी चुटपूट लागून राहिली.

पण मॅजिस्ट्रेटी खुर्चीवर बसून अपराध्याला चतुर्भुज करण्यापूर्वी स्वतः चतुर्भुज होण्याची दाजीवर पाळी आली ! संस्थानी वातावरणांत केव्हा काय प्रकार घडतील याचा नेम नाही हीच गोष्ट खरी ! संस्थानच्या राजघराण्याची कृपामुद्धा प्रसंगी कशी अपकारक ठरते याचा या अनपेक्षित प्रकारावरून मला चांगला अनुभव आला.

स्त्रीसौंदर्याबद्दल पुरुषांच्या दृष्टींत आणि स्त्रीच्या दृष्टींत स्वाभाविकच तफावत असते. ज्या स्त्रीकडे पाहून पुरुष नाक मुरडतील तिचीच ‘ओहे आपली दहा जर्णीतली’ अशी शिकारस स्त्री करील. असें असूनमुद्धा दाजीने पाठविलेल्या फोटोंतील मुलीबद्दल माझ्या-भितकीच तिनेहि नापसंती प्रदर्शित केली. आणि ‘कुरूपतेची शंभर नंबरी प्रानेमा’ असें म्हणून तिने तो फोटो दूर भिरकावला.

दाजीने तो फोटो आमच्याकडे का पाठविला याबद्दल आम्ही सुचतील ते तर्क करित होतों. ‘कुठल्यातरी मिनेमा कंपनीने शूर्पणखेच्या कामासाठी ही मुलगी पैदा केलेली असेल’ असें मी म्हटलें, तर ‘निग्रो मुलीला मराठी साडीचेळी नेसवून ही छबी काढलेली असेल’ अें मत तिने प्रदर्शित केलें; व केवळ नवलाई म्हणून दाजीने

ती आपल्याकडे पाठवलेली असेल असे तिला वाटलं. अंक ना दोन, शेकडो तर्कवितर्काचा गोमगाला आम्हां अभयतांत माजून राहिला. पण दुसऱ्याच दिवशीं दाजीचें अवचित्ता आगमन झाल्यामुळे आमच्या सर्व कल्पना फोल ठरल्या आणि नव्याच अंका चिंतेने आमच्या मनांत ठाणें दिलें !

आपल्यासाठी आलेल्या अंका उपवर मुलीचा फोटो दाजीने आमच्या अवलोकनार्थ किंवा पसंतीसाठी आगाऊ पाठविला होता ! हें कळतांच ती बुद्दगारली,

“ अिश् ! डोकंबिकं फिरलं की काय भाअूर्जीचं ! ”

“ आश्चर्य वाटतं मलासुद्धा ! फुकट मिळाली तरी मोलकरीण म्हणूनसुद्धा जिला मी घरीं ध्यायचा नाही, असं हें ध्यान झिडकारून टाकायला आमच्या मताची वाट तरी कसली पाहतोस तूं ? ”

“ पण माझं म्हणणं तरी आधी ऐकून घ्या...” अशी सुरवात करून आमच्या होय-नकोची वाटहि न पाहतां दाजी सांगूं लागला,

“ श्रीमंतांच्या अंका आश्रित घराण्यापैकी ही अंक पोरकी मुलगी असून अगदी लहानपणापासून राणीसाहेबांनीच तिचा प्रतिपाल केला आहे. राजवाड्यांत लहानाची मोठी झाल्यामुळं शिक्षण तर नाहीच, पण वाचाळपणा, थिल्लरपणा आणि औदीपणा अित्यादि तिचे दुर्गुण माझ्या नजरेस आले आहेत. तरीपण ही मुलगी— हिला राणीसाहेब बगडी म्हणतात— त्यांच्या पूर्ण मर्जीतली असून त्या आता तिला अुजवून टाकण्याच्या प्रयत्नांत आहेत.

“ गेलीं दोन वर्षे शंभर तरी ठिकाणीं बगडीचं प्रदर्शन झालं. पण ‘ मागाहून कळवूं ’ म्हणून सांगणाऱ्या या शंभरांनी ‘ आतापर्यंत कांहीच कळवलं नाही असं मला कळलं आहे. आता मात्र राणीसाहेब अगदी जिकिरीस आल्यासारख्या दिसतात. कारण ‘ बगडीला जन्मभर दरसाल दोनशेची तैनात आणि तिच्या नवऱ्याला पांच हजारोंचा अंक मळा देईन ’ असं त्या परवा बोलल्याचं मला अंका खास तैनातीतल्या भिसमानं सांगितलं.

“ मी अेक अपवधू आणि विवाहेच्छु तरुण आहे, असं मीं होअून राणीसाहेबांना कधीच सांगितलं नाही, तरीहि माझे ते गुण त्यांच्या कानावर गेले आणि त्यांनी खाजगी कारभार्यामार्फत मला बगडीच्या पाणिग्रहणाबद्दल विचारलं. अेवढंच नव्हे, तर मी रोज पाहात असलेल्या बगडीला वधू म्हणून मला रीतसर दाखवण्याचा विधीहि नुकताच अुरकून घेण्यांत आला. मींच पत्करल्यास मघाशी सांगितलेली देणगी तर राणीसाहेब देतीलच, पण आणखीहि कांही हजारंचा हुंडा त्या मला देतील. आणि या त्यांच्या मेहेरनजरेचा परिणाम माझ्या नोकरीच्या कायमपणांत आणि कायमच्या बढतींत होत राहील, असं खाजगी कारभार्यांनी मला आश्वासन दिलं आहे. मात्र हजारीं शंभराप्रमाणं आपल्या कमिशनची आपण आकारणी करूं, असेंहि त्यांनी बजावलं आहे.

“ मग मी काय करूं ? माझं मत विचाराल, तर मी या मागणीस होकार द्यावा अशा विचाराचा आहे. तुमचा व सौ. वैनीचा गैरसमज होअूं नये म्हणून मी आधीच सांगतों, की पैशाच्या किंवा नोकरीच्या लोभानं मी ही घोरपड गळ्यांत घेत नाही. अुलट, बायकोच्या किंवा माझ्या नावानं मंजूर होणारी कोणतीहि देणगी मी आभारपूर्वक नाकारणार आहे. ”

“ घोरपड गळ्यांत बांधून घेणारा लक्ष्मीला सहजच लाथाडील. ” मीं म्हटलें.

“ पण या संबंधाला अनुमति देअून मला दोन गोष्टी दाखवून द्यायच्या आहेत. तरुणांची दृष्टि केवळ रूपनिष्ठ किंवा द्रव्यनिष्ठ कां असावी ? कातडीचा गौरवर्ण आणि अवयवांचा रेखीवपणा अेखाद्या मुलीच्या वांढ्यास विधात्यानं घातला नाही, तर त्यांत तिचा काय दोष ? आणि ज्यांत तिचा दोष नाही, त्याबद्दल तिचा अवेहेर कां व्हावा ? माझ्या मतानं ही वृत्ति समर्थनीय नाही आणि हें माझं मत समाजाला पटविण्यासाठी मी त्यास कृतीनं खंबीरी आणूं अिच्छितों.

“ वगडीच्या अंगांत गुण नाहीत आणि दोष आहेत; पण ही गोष्टहि मला ऐक प्रकारें उपकारकच वाटते. दोषांचं उच्चाटन करून मी माझ्या पत्नीच्या अंगां गुणांची निर्मिती केली— आणि ती मी करीन अशी माझी खात्री आहे— तर माझं कौशल्य तर दिसून येतीलच, पण माझं वैशिष्ट्यहि प्रकट होतील. ”

“ कौशल्य आणि वैशिष्ट्य प्रकट करायला ही ऐकच का गोष्ट आहे ? बरं, पैसे का नाकारायचे ? ” तिने पृच्छा केली.

“ मिळणाऱ्या देणग्या नाकारण्यांत ‘ विकत घेतलेला नवरा ’ असा आक्षेप मजवर येऊं नये हा तर माझा अुद्देश आहेच; पण दुसराहि ऐक अंतस्थ हेतु आहे. तो म्हणजे लोभी खाजगी कार-भाऱ्याला चुरमुरे चारण्याचा. तेव्हातांबोळ्यांचीं बिलंसुद्धा कमिशन-शिवाय चुकतीं करायचीं नाहीत अितका याचा द्रव्यलोभ जबर आहे. मग मला हजारांनी मिळणाऱ्या देणगींत याची दाष्ट गेली तर नवल नाही. या खासगी कारभाऱ्याला जिभल्या चाटांत बसविण्यामाठां मीच पैसा घेत नाही ! बैस म्हणावं लेकाऱ्या शंख करीत ! ”

कितीहि आवरलें तरी आमचें हसणें दाजीला दिसलेंच. तेव्हा तो म्हणाला,

“ मीं माझं मत तुम्हांला सांगितलं. सर्व गोष्टींचा विचार करून तुम्ही आपलं मत स्पष्टपणें कळवा. तुमच्या अिच्छेबाहेर मी जाणार नाही. ”

“ अवढं तरी भाष्य म्हणायचं ! नाहीतर लग्नपत्रिकाच धाडली असतीस, तर काय करणार होतों आम्ही ! ”

“ काय तरी बाजी भाऊजी तुमचं नवल ! रविवर्म्याच्या तस-विरीतसुद्धा व्यंग काढणारे तुम्ही असली घूस पत्करायला तयार झालां ! मग मी नेहमी म्हणते तें काय ? शहाणे शहाणे म्हणवणारेच आचरटपणा करतात ! ”

“ दाजीच्या बाबतींत तूं काय म्हणशील तें कबूल ! ” मीं म्हटलें.

“ बरं, पण पुढं काय ? काय देणार उत्तर ? ” दाजीने विचारलें.

“ प्रश्न आहे. ”

“ अिश्श ! यांत कसला प्रश्न ? ”

“ दाजीच्या भवितव्याचा ! बगडीचा स्वीकार जसा हानिकारक, तसाच तिचा धिक्कारहि त्रासदायक होणार ह्याला. त्यामुळं त्याच्यावर राणीसाहेबांची अितराजी होणार ! आणि राणीसाहेबांची अितराजी म्हणजे- ”

“ कोरडी खरूज. दिसायची नाही अन् आग थांबायची नाही ! ” दाजी म्हणाला.

तिने कोटी केली, “ खरूज कधीतरी बरी होईल; पण बगडीचा महाव्याधि मरेपर्यंत सुटायची नाही मागची ! ”

“ मग ? स्पष्ट काय तें सांगा. माझ्या विचाराला संमांत तरी था, नार्हातर त्यांतून निसटण्याची युक्ति तरी सांगा. ”

दाजीच्या या अधीर सवालाला मी उत्तर दिलें, “ ताबडोब जा, राजीनामा दे आणि गोधळपुरांतून चंबूगबाळं अुचल. ”

“ अच्छा ! ” दाजीने गंभीरपणाने संमति दिली.

दाजी शीघ्रकवि कसा झाला ?

अेके दिवशीं तिसऱ्या प्रहरां दाजी आमच्याकडे आला. तो आला तेव्हा ती 'स्त्री' मासिकाचा ताजा अंक वाचीत होती व पहिल्याच पानावरील 'बालबोध' कवीच्या 'माझा संसार' या कवितेवर तिचें लक्ष खिळलें होतें. तें लक्ष आपल्याकडे वेधण्यासाठी दाजीने ललकारी दिली, "काय चाललय् वहिनीसाहेब ?"

"केव्हा आलां भाऊजी ?"

"तुम्ही वाचनांत गर्क झालां होतां तेव्हा. पण वैनी, कोणत्या विषयानं पछाडलं अेवढं तुमच्या मनाला ?"

"ही कविता वाचीत होतें मी. पण भाऊजी, हे 'बालबोध' म्हणजे कोण हो ?"

"असेल कुणी मोडीचा भाऊ !"

"चेष्टा नका करूं, भाऊजी. खरोखरच गोड विचारांचा गृहस्थ दिसतो तो."

"कशावरून देतां हें सर्टिफिकेट तुम्ही अनोळखी माणसाला ?"

"माणसाचं मन त्याच्या लेखणींत अुमटत असतं. या कवितेंत—"

"कवितेंत ! अलिकडच्या कवितेंत ! वैनी, अलिकडल्या कवितेंत कवीचं मनच काय, पण शब्दांचा अर्थसुद्धा अुमटत नाही. अर्थशून्य आणि भावशून्य बडबड म्हणजे कविता, असा सिद्धान्त ठरला आहे आता."

अितक्यांत मी तेथे दाखल झालों आणि दाजीच्या काव्यविवेचनाला अेक समंजस श्रोता मिळाला. कविता म्हणजे काव्य नव्हे, देह म्हणजे जसें जिवाचें आवरण तशीच कवितेच्या स्वरूपाची शब्दरचना म्हणजे काव्याचें नुसतें आवरण होय. जिवाशिवाय देह जसा निकामी तशीच काव्याशिवाय कविताहि कुचकामी ठरते, असें दाजीचें म्हणणें होतें व तें मलाहि रास्त वाटलें.

कविता व काव्य यांतील फरक दाजीने दाखवला. आणि हा फरक लक्षांत न घेतां वृत्तबद्ध रचनेला- कवितेला- काव्य समजण्याचा मूर्खपणा शहाणे म्हणविणारे संपादकहि कसा करतात या मुद्द्यावर दाजीचें वक्तृत्व आलें. अुदाहरणादाखल त्याने पुढील श्लोक म्हणून दाखवला-

आआीच्या नवऱ्यास बाप म्हणती
मामा तिच्या बंधुला
ओढे जाति नद्यांस आणि सगळ्या
जाती नद्या सिंधुला
गंगास्नान करावयास निघती
सद्विप्र ते बोडके
गायी आणि म्हशीसवेंच चरती
तीं वासरें रेडकें.

हा श्लोक अैकून ती आणि मी अितके हसलों, की आमच्या डोळ्यांत पाणी आलें. हशाचा वेग थोडा ओसरल्यावर ती म्हणाली, “तुम्ही अेखाद्याची टर करायला लागलां की भारीच करतां भावजी !”

“ही टर नव्हे, वैनी ! ही अगदी वस्तुस्थिति ओढ. त्या ‘चंद्रकोर’ मासिकाच्या खास दिवाळी अंकांत पहिल्या पानावर कविता ओढे ही !”

“आश्चर्य ओढे म्हणायचं ! संपादकाला भुरळ पाडणारा हा कविवर्य तरी कोण बुवा ?” मीं विचारलें.

“‘काव्यकोदंड’ कवीची ही कविता आहे महाराज ! आणि त्या कवितेचं नांव काय हें आहे का माहीत ! - ‘विजेची चंद्रकोर’ !”

“अरे पण, बाप, मामा, बोडके ब्राम्हण आणि वासरां-रेडकां-सकट गायीम्हशी यांचा या विजेच्या चंद्रकोरेशी संबंध तरी कसा जोडला या कविश्रेष्ठानं ?”

“हीच तर महाराज कविरायाची मेख आहे ! जें कोडं ब्रम्ह-देवाच्या बापालाहि अलुगढायचं नाही, तें काव्यकोदंडानं आपल्या सणाटा- (सॅनेट) च्या शेवटच्या दोन ओळींत असं अलुगडलं आहे-

**अैशा गोष्टि सुरम्य नित्य घडती
लक्षावधी भूतलीं
पाहाया बघ चंद्रकोर गगनीं
ही लाडके पातली.**

आलं ना आता लक्षांत ? ”

हास्याचा दुसरा पूर हटव्यावर मी विचारलें, “कविवर्यांनी ही कविता आपल्या प्रिय पत्नीला संबोधून लिहिली आहे वाटतं ? ‘लाडके’ या शब्दावरून स्पष्टच होतंय हें !”

“तुमचा तर्क काही चुकीचा नाही. कुणालाहि असंच वाटेल. पण खरी गोष्ट अशी आहे, की कवीची ही कवितेंतली लाडकी काल्प-निक आहे. असलेल्या बायकोला अर्धचंद्र देऊन नसलेल्या बायकोला हे चंद्रकोर दाखवीत आहेत !”

यानंतर काव्यकोदंडाबद्दल मिळवलेली माहिती दाजीने आम्हांला अैकविली व असा दुष्ट वृत्तीचा मनुष्य सात्विक भावनांची कविता कर-ण्याचा वेमुर्तखोरपणा कसा करतो हें आम्हांस सोदाहरण दाखविलें.

यानंतर मला वाटलें, की दाजीचें काव्यविवेचन आता थांबेल आणि आम्ही परस्परांच्या सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलूं. पण तें कुठळें व्हायला ! आजचे काव व त्यांचें काव्य यांवर ताशेरा बुडवायला त्याला आज विलक्षण अवसान चढलें होतें.

आधुनिक कवितेचा मी जिव्हाळ्याचा भोक्ता नसलों तरी चाहता खास आहे. कांही कवींचें कवितागायन मीं अकलें आहे आणि तें मला आवडलेंहि आहे. ते कवि नामवंत आहेत हेंहि मला ऐकून ठाऊक असल्याने दाजीने त्यावर केलेली टीका मला आवडली नाही आणि मी म्हणालों-

“ पण काय रे, त्या ‘ चंडोल ’ कवींनासुद्धा तूं त्याच पंक्तीला बसवणार का ? ”

“ असं अखादं नांव नका सांगूं. ” दाजी मला आडवून म्हणाला, “ मी अकंदरीत बोललों आहे. आजचे कवि म्हणजे कोण हें माहीत आहे तुम्हाला ? शाळा-कॉलेजांतील खुशालचेंडू विद्यार्थी, गावठी शाळेंतले दरिद्री मास्तर आणि रावसाहेबांच्या शिष्या खाणारे कारकून हे आजचे कवि ! कोणत्याहि प्रकारास दिसणाऱ्या कॉलेज स्टूडंटचं नोटबुक उघडून बघा. त्यांत आढळ्या रेघेपुढील ‘ स ’ ची कविता तुम्हाला हटकून दिसेल. मासिकं चाळून त्यांतले काव्यप्रदीप किंवा काव्यकौंदण निवडून काढा. ते शाळोपंत तरी असणार किंवा कुणी खड्गघाशे तरी असणार. ”

“ अरे, पण कवि कोणीहि असला तरी कवितेच्या चांगुलपणाला का कमीपणा येतील ? ”

“ अलबत येतील. कवित्व हें येरागबाळाचं कामच नव्हे मुळी. कवींच्या विद्वत्तेवर, त्यांच्या परिस्थितीवर आणि मनाच्या घडणीवर कवितेचा भारदस्तपणा अवलंबून असतो. थोडं मागं जाऊन पाहा आणि मोरोपंती आर्या, वामनी शंभूक आणि तुकोबाचे अभंग अतृष्ट कां, हा प्रश्न स्वतःला विचारा. पंतांच्या अंगी भाषाप्रभुत्व होतं, वामनापाशी पांडित्य होतं आणि तुकोबांच्या अंतर्गामी भक्तीचा जिव्हाळा होता. आजच्या कविवर्गाच्या ठिकाणी यापैकी काय आहे ? पांडित्य तर नाहीच आणि मनार्ची कोमल वृत्ति नाही. काव्यामध्ये कवीचा आत्मानुभव प्रतीत झाला तरच काव्याला जिवंतपणा येतो. पण आजच्या कविवर्गाला आत्मानुभवाच्या सपशेल विरुद्ध अशा

कविता लिहिण्याची दुष्ट खोड जडली आहे. त्या काव्यकोदंडाचंच उदाहरण घ्या. त्या लेकानं आमटींत मीठ जास्त झाल्याबद्दल सौभाग्यवतीला माहेर दाखवलं आणि अिकडे लाडकीला बिजेची चंद्रकोर दाखवण्याचा रंगेलपणा करतो ! आहे की नाही अक्कल ? परवा आणखी अेक उदाहरण पाहिलं मीं. त्या काव्यखंदक कवीच्या अुत्साह-गीतांनी तुम्हांला अगदी वेड लावलंय, नव्हे ? त्या गीतांत चैतन्य, जोम, धडाडी, धारिष्ट, पराक्रम यांचे फवारे अुडतात म्हणून तुम्ही टिमकी वाजवतां त्याची. पण हेच पराक्रमी पठ्ठे सर्कशीतल्या वाघासिंहाच्या डरकाळ्या अैकून मूर्च्छित पडले आणि पुण्यापर्यंतचा प्रवासहि त्यांना सोबतीशिवाय करतां येत नाही, हें अैकलं आहेत का तुम्हीं ? ”

दाजी तावातावाने आपलें म्हणणें पुढे मांडीत होता आणि आम्ही दोघें मधूनमधून हसत होतों. त्याच्या म्हणण्यावर आम्हाला आक्षेप घेतां आले असते तर आम्हीं घेतले नसते असें नाही. पण खरें सांगावयाचें म्हणजे आम्हाला दाजीला निरुत्तर करण्यासारखें कांही आठवलेंच नाही ! कांहीतरी बोलावयाचें म्हणून ती म्हणाली, “ मग याला अुपाय काय, भाअूजी ? खरा कवि हजारपांचशे वर्षांत अेखादाच निपजायचा. पण देवानं तसा कवि जन्माला घातला नाही, तोंपर्यंत आहेत त्या कवींवरच समाधान मानून घ्यायला नको का ? ”

“ खासा न्याय आहे म्हणायचा ! ” दाजीचें व्याख्यान नवीन अवसानाने सुरू झालें. “ गाय पाहिजे; पण ती मिळत नाही म्हणून शेळींवर समाधान मानायचं की काय ? तें कांही नाही, वैनी ! या समाजातील कवींचा कोंडा पाखडून टाकलाच पाहिजे ! माझ्या हातांत सत्ता असायला हवी होती. मग दाखवलं असतं तुम्हांला ! ”

“ मग कवींना फाशींच दिलें असतंस तूं ! ”

“ छट् ! भलतंच कांहीतरी ! खडीसाखरेनं मरणाऱ्याला अफू कशाला द्यायची ? ” असें म्हणत दाजीने खिशातून अेक कागद काढून माझ्या हातीं दिला व म्हटलें, “ मराठी वाङ्मय प्राप्तून टाकणारी

ही आधुनिक कवितेची व्याधि घालवण्यासाठी कवींचा बंदोबस्त कसा करावा याचाच विचार मी आजच्या सफरीत केला, व हा बंदोबस्त केवळ कायद्याच्या धाकानंच होणं शक्य आहे असं मला दिसून आलं. साहजिकच हा कायदा कसा असावा याचा आराखडा करण्याची कल्पना आली आणि मी हा ड्राफ्ट तयार केला. पाहा वाचून आणि सांगा तुमचं त्याबद्दलचं मत. ”

दाजीचा मसुदा मी वाचून पाहिला.

श्रीयुत केळकर, कोल्हटकर, फडके वगैरे नामांकित भाषा-पंडितांची कमिटी सरकारने नेमावी. महाराष्ट्रातील मोठमोठ्या शहरांत कमिटीचे सभासद असावेत व त्या भागातील नवतर कवींनी आपली पैदास त्यांच्याकडे पाठवावी. अशा दोन तरी सभासदांच्या प्रशस्तिपत्राशिवाय कोणाहि कवीने कविता प्रसिद्धीस पाठवू नये व प्रकाशकांनी ती प्रसिद्ध करू नये. बिगरपरवाना काव्यप्रकाशनाबद्दल दंड, कैद किंवा दोन्हीहि अशी शिक्षा ठेवावी.

या कमिटीच्या सभासदांस (नव्या कविता वाचून डोकें फिरल्यास) त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे सरकारने नुकसानभरपायी द्यावी.

कविताप्रकाशनास खीळ लागल्यामुळे कवींचा खट्याळपणा थांबेल असे नाही. ते खासगी कविमंडळें स्थापतील आणि छुत्सव-समारंभांतून किंवा सभासंमेलनांतून काव्यगायनाचा धूमधडाका बुडवून देतील. अेवढ्यासाठी ‘सर्टिफाइड’ कवितांचेंच गायन केलें पाहिजे व ज्याच्या निदान पांच तरी कविता छापल्या गेल्या असतील अशा मनुष्यासच कविमंडळ स्थापण्याचा किंवा त्याचे सभासद होण्याचा अधिकार ठेवला पाहिजे. याविरुद्ध वर्तन करणारांसहि दंड-कैदेची शिक्षा देण्यांत यावी.

विवाहित असून बायकोला किंवा नवऱ्याला न सोडलेल्या पुरुषाला किंवा छोला प्रेमाच्या कविता करता येतील.

पुरुषकवीने विधवेचे हाल रंगवू नयेत किंवा स्त्रीकवयित्रीने विधुरावस्थेंतील मनःसंतापावर कविता लिहितां कामा नये.

कवितेंतील भाषा व्याकरणशुद्ध असलीच पाहिजे. व्याकरणाच्या दरअेक चुकीबद्दल किमान अेक आण्यापासून कमाल अेक रुपयापर्यंत दंड करण्यांत यावा.

दाजीच्या मसुद्यांतील वरील सूचना जरी मला सर्वस्वी पटल्या नाहीत तरी त्यांतील त्याच्या कल्पकतेची चमक पाहून मी थक्कच झालों. तिला मात्र दाजीच्या या उपद्रव्यापाचा थोडा राग आला. तिला कवितांची आवड (गोड गळ्यावर म्हणण्यापुरती) होती. आणि दाजीच्या मसुद्याप्रमाणे खरोखरीच कायदा पास झाला, तर आपल्या गळ्याला नव्यानव्या गाण्यांचा खुराक मिळायचा नाही, अशी तिला भीति पडली की काय कोण जाणे ! ती म्हणाली, “तुम्ही जें कवींना अितकं हें करतां भाअुजी, तें तुमच्या अंगांत तशी कर्तबगारी तरी असायची होती ! स्वतः चांगली कविता करायची धमक असून जर तुम्हीं म्हटलं असतंत तर मीं अैकलं असतं मुकाठ्यानं.”

दाजीसारख्या मानी स्वभावाला हें अेक प्रकारचें आव्हानच होतें ! तिचें तोंड बंद करण्यापुरतें तरी दाजी काव्य करून दाखवणार अशी मला धास्ती पडली ! पण अितक्यांत मला व्याख्यानाला बोलावण्यासाठी हरिभाअू आल्यामुळे चालूं विषयाची दिशा बदलली.

शारदा विद्यालयांत विद्वद्वर्य कान्तारमणशास्त्री यांची व्याख्यान-माला चालूं होती. शास्त्रीबुवांच्या वक्तृत्वाने आमच्या ग्रामस्थांना वेड लावलें होतें नुसतें. त्यांची विद्वत्ता जशी जबर, तशीच वाणी अस्खलित आणि प्रभावी. शास्त्रीबुवा जुन्याचे अभिमानी असूनहि नव्याचे निंदक नव्हते. देशकालवर्तमानाप्रमाणे नवविचारानुसार वागण्यांत हानि नाही असें ते निःसंदिग्धपणें सांगत. म्हणूनच श्रोतृसमुदायांत सर्व वयाच्या स्त्री-पुरुषांचा भरणा असे.

मीं होअून दाजीला व्याख्यानाला नेलें. ‘आर्यसंस्कृतीचा आजचा ऱ्हास’ या विषयावर व्याख्यान ठेवलेलें होतें व तें झालेंहि सर्वोत्कृष्ट. दाजी तर नागासारखा डुलत होता. त्याच्या बुद्धिजीवि मनाला असें चमचमीत खाय क्वचितच मिळालें असेल.

विवेचनाच्या ओघांत आम्ही हल्ली कसे श्रद्धाहीन व कर्तृत्वशून्य झालो, सांपत्तिक दुर्दशा, शरीरभामर्थ्याचा नाश व बुद्धीचे जडत्व आपल्या नशिबी कसे आले, हे व्याख्यात्यांनी सप्रमाण दाखविले. अुदाहरणादाखल ते म्हणाले, “ आपल्या बौद्धिक अधःपाताचे दुसरे प्रत्यन्तर पाहायचे असेल तर भोजराजाचा काल आणि आजचा काल यांची तुलना करा. भोजराजाच्या दरबारांत शेकडो ऐकपाठी पंडित होते आणि बसल्या बैठकीस कवित्व रचणारे शीघ्रकवि होते. आज यांपैकी ऐक तरी ऐकपाठी आणि शीघ्रकवि पाहायला मिळेल काय ? ” असे म्हणून अनुष्टुप वृत्तांतला ऐक भारतामधील संस्कृत श्लोक शास्त्रीबुवांनी म्हणून दाखवला व पुन्हा विचारले,

“ हा श्लोक जशाचा तसा म्हणून दाखवणारा कोणी ऐकपाठी या सभेत आहे काय ? ”

दाजी ताडकन उठला आणि त्याने शास्त्रीबुवांचा श्लोक जशाच्या तसा, अस्खलित आणि खड्या स्वरांत म्हणून दाखविला !

टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला ! सान्या श्रोतृसमाजाचे आणि खुद्द विद्वद्भ्यं कांतरमणशास्त्र्यांचे डोळे दाजीकडे वळले. सर्वांच्या आदरास पात्र झालेला दाजी हा माझा मित्र आणि माझ्याबरोबरच तो अिथे आला, येवढ्या नुसत्या कल्पनेनेहि मला मूठभर मांस आल्यासारखे झाले.

“ शाबास ! या आपल्या धारणाशक्तीबद्दल मी आपलं अभिनंदन करतो. आमच्या बुद्धिसामर्थ्याचा सर्वस्वी लोप झाला नाही हे आपण प्रत्यक्ष दाखवले ! आरल्या ऐकपाठीपणाप्रमाणं शीघ्रकवित्वाचं माझं विधान मला कोणी मार्ग ध्यायला लावील तर मला दुप्पट आनंद वाटेल. ”

शास्त्रीबुवांच्या मुखांतून दाजीला दुसरे आव्हान मिळाले. योगायोग तरी काय विलक्षण ! ज्या गोष्टीबद्दल तिने त्याला घरीं सवाल टाकला, त्याच गोष्टीबद्दल आणि तसाच सवाल या सभास्थानी दाजीने ऐकला.

दाजी ताडकन खुठला आणि त्याने शास्त्रिबांचा श्लोक खड्या स्वरांत म्हणून दाखवला ! (पान ४९)

“मी तेंहि करूं शकेन.” दाजी पुन्हा गर्जला !

टाळ्यांचा दुसरा कडकडाट झाला ! माझी छाती मात्र धडधडू लागली.

“मग होऊं दे सुरवात.” शास्त्रीबुवा म्हणाले.

“पण विषय ?”

“विषय आताचाच.” शास्त्रीबुवांनी उत्तर दिलें.

गवयाप्रमाणे ऐकवार घसा साफ करून व श्रोतृवर्गाकडे चांफेर दृष्टि फिरवून दाजीने आपल्या कवित्वगायनाला प्रारंभ केला—

पवित्र मंदिर सरस्वतीचें

सोहाळा तेथे—

भक्तगणांनी तिच्या मांडिला

ज्ञानवर्धनातें ॥

विद्वानांच्या वाक्गुंगेचा

जिथे ओघ चाले

तेथे मजसम अन्न नराला

आज मोल आलें ॥

या चार ओळी पुऱ्या होतांच टाळ्यांची पुन्हा फैर झडली. दाजी गांगरला नाही की अडखळला नाही. जणू पाठ केलेल्या कविताच तो म्हणून दाखवीत होता ! खणखणीत आणि स्पष्ट अुच्चार व अर्थानुरोधानें आवाज चढउतार करण्याची त्याची खुबी श्रोतृवर्गावर कल्पनातीत छाप पाडीत होती. त्याच्या पंधरामोळा ओळी होअर्थापर्यंत दोनतीनदा तरी टाळ्या झडल्या. दाजीसारखें झालें माणिक हातांशीं असतांना त्याचे खरें तेज मला आजपर्यंत कसें दिसलें नाही याचीच मला मनांत शरम वाटू लागली. अितक्यांत दाजीचें पुढील कवित्व माझ्या कानांत घुसलें—

અસેંચ ચાલો અલંડ યેથે
 જ્ઞાનસત્ર નિત્ય
 સરસ્વતી તી અમર, અમર તે
 જ્ઞાન હેંચ સત્ય ॥
 જ્ઞાનયજ્ઞ હા અસાચ ચાલો
 સાલેંઘ્યા સાલેં
 અધ્યક્ષાસહ શ્રોતેવકે
 મરૂન જરિ ગેલે ॥

“ અહો, ખાલી બસા ! ” પહિલી આરોઢી.

“ ધક્કે મારૂન હાકલૂન લાવા લેકાલા ! ” દુસરી ગર્જના.

દાજીને ઢોળે વટારલે, અસ્તન્યા વર સારત્યા.

પુઢે એકચ ગોંગાટ, અધ્યક્ષ વ વ્યાખ્યાતે સભાસ્થાન સોંઢૂન જાતાત.

દાજીલા ધડપળેં સોંઢવૂન ઘરીં આળતાંના મહાપુરાંતૂન પોંહત અસત્યાપ્રમાણે મલા વાટત હોતે.

તો પ્રસંગ મી જન્મભર વિસરનાર નાહી.

दाजीने पृथ्वीच्या पायपिटीने काय मिळविले ?

शी प्र कावत्व दाजीच्या चांगलेंच अंगशीं आलें ! धक्काबुक्काने ठेचून निघालेल्या अंगाची शोकभाज आठदहा दिवस केल्यावर त्याला बरें वाटूं लागलें. झालेल्या प्रकाराबद्दल ती दाजीचा चेष्टा करी आणि मीहि मधूनमधून तिला साथ करी. पण आमच्या धट्टेने दाजी कधी चिडन नसे. अुलट तोहि हसून म्हणे,

“ देहदंडावाचून ज्ञानाप्राप्ति नाही. ”

आजहि तो तसें म्हणाला. तेव्हा तिने विचारलें, “ पण भाबूजी, देहदंडानं कोणचं ज्ञान मिळवलेंत तुम्ही ? ” .

“ मूर्खापुढें पांडित्य दाखवूं नये, हा धडा मी शिकलों. ” दाजीने ताडकन् उत्तर दिलें.

“ लोकांना ‘मूर्ख’ म्हणून तुम्ही निसटूं पाहातां खरे, पण मी कांही तें कबूल करायची नाही. म्हणतात ना ‘ शुभ बोल रे नाऱ्या ’ तर म्हणे ‘ मांडवाला लागली आग ! ’ तसं झालं तुमचं भाबूजी. आणि अशा शुभबोल्या नाऱ्याच्या श्रीमुखांत जर अेखायानं लगावली, तर त्याला मूर्ख म्हणाल का तुम्ही ? ”

हुज्जत घालण्यांत दाजी पटाभीत खरा, पण तिच्या या सवालाला त्यास नीटसें उत्तर देतां येीना. या त्याच्या अगतिक अवस्थेचा पुरेपूर फायदा घेण्यासाठी ती म्हणाली,

“या देहदंडानं ज्ञान मिळवण्यापेक्षा गावकऱ्यांच्याकडून कायमचा अनादर मात्र मिळवला तुम्हीं. या गावांत तरी जो तो तुमच्याकडे उपहासानेच पाहणार यापुढे.”

“पाहू देत. चारदोन दिवस अनादरानं पाहू देत.” दाजी कडाडला. “पण मी तुम्हाला बजावून ठेवतो वैनी, आज माझ्याकडे उपहासानं पाहणारे हे तुमचे गावकरी अेके दिवशी या गब्रूची पालखीतून मिरवणूक काढतील. आज माझा अपमान होत असला तरी तो मला अपकारकच होणार आहे. अपमानाच्या पार्श्वभूमीशिवाय सन्मानाला अुठाव येत नाही.”

“तूं पार्श्वभूमि तर सुंदर तयार केली आहेस!” मी खोचक स्वरांत म्हटलें. “आता सन्माननीय चित्र तूं कसं रंगविणार आहेस याची माहिती तरी सांग?”

“छट् ! कर्ते पुरुष बोलून दाखवीत नसतात. शिवाय तुमच्या गावकऱ्यांकडून जसा मला सन्मान करून घ्यायचा आहे, तशीच तुम्हां दोघांना चकित करून टाकण्याचीहि माझी मनीषा आहे. आधीच वाच्यता केली तर माझी मनीषा विफल होईल.”

दाजीच्या या उत्तराने समाधान वाटण्याऐवजी मला निराळी चुटपूटच लागून राहिली. कारण त्याचे अुद्देश आणि कार्यवृद्धि कांहीतरी विलक्षण असायची आणि कांहीतरां करायला जाऊन तो अेखादें घोंगडें गळ्यांत घेऊन यायचा, हें माझ्या अनेकदा प्रत्ययास आलें होतें. म्हणून त्याची ही नवी मनीषा काय आहे, हें समजून घेऊन त्याचें कांही चुकत असल्यास त्यास वेळींच सावध करावें असा अेक विचार माझ्या मनांत आला.

पण हें जुळावें कसे? अेकदा ‘नाही’ म्हटल्यावर दाजी आपलें मनोगत कुणालाहि सांगायचा नाही, हा त्याच्या स्वभावांतला दृष्टीपणा मला माहीत होता. आणि मी आग्रहाने विचारलेंच, तर त्याचें तोंड अुघडण्याऐवजी त्यास कायमची खीळ पडेल, अशी मला भीति वाटत होती. स्वस्थ बसवत नव्हतें आणि कांही करतांहि येत नव्हतें अशी माझी कुचंबणा चालू होती.

पण लवकरच दाजीने माझी मुक्तता केली. तो नेहमी आमच्या आधी भुठायचा. पण आज आमचा चहा तयार झाला तरी त्याची कांही हालचाल दिसना ! त्याला भुठवून आणण्यासाठी मी त्याच्या खोर्लात गेलों. बिछाना मोकळा आणि खुंटीला कोट-टोपीहि नाही ! लवकर भुटून हा गेला कुठे, या बुचकळ्यांत पडून मीं भिकडेतिक्डे पाहिलें तों माझी नजर त्याच्या बिछान्यावरील अेका कागदाच्या कपट्याकडे गेली.

त्यावर दाजीने मलाच अुद्देशून लिहिलें होतें—

“ मी आकस्मिक अदृश्य झालेला पाहून तुम्हां भुभयतांना आश्चर्य वाटे. पण मी कुठे आणि कां गेलों हें तुम्हाला आता सांगूं अिच्छित नाहीं. पुढेमागे आपोआप कळेल. माझी काळजी करूं नका. शक्य तर मला विसरून जाण्याचा प्रयत्न करा, म्हणजे माझ्याविषयी भलेंबुरें कांही कळलें तरी वाओट वाटावयास नको. प्रणाम ! ”

दाजीचा आणखी अेक विक्षिप्तपणा आपल्या अनुभवास येणार अशी खूणगाठ बांधूंन मी स्वयंपाकघरांत गेलों आणि कपटा तिच्या-पुढे टाकून मीं आपला पेला अुचलला. माझें चहापान संपलें, तरी ती तें पत्र वाचीतच होती. तिने तें निदान पांचसातदा तरी वाचलें असेल. शेवटीं मी भुठलेला पाहून तिने केविलवाण्या नजरेने माझ्या-कडे वळून म्हटलें, “ आता काय बरं करायचं ? ”

“ निवत चाललेला चहा अगोदर प्यायचा. ” मी म्हणालों.

पण चहा तिला आज गोड लागेना. अेकदोन घुटके आणि तेहि आळेबळेंच तिने घेतले असतील. तिचें हळवें मन खरोखर बावरलें होतें आणि स्नेहामुळे पापशंकी झालें होतें. चिठ्ठींत लिहिल्या-प्रमाणे दाजीचें खरेंच कांहीतरी भलेंबुरें होणार आणि त्याची पुन्हा या जन्मीं भेटहि होणार नाही, अशी तिची ठाम समजूत झाली होती. माझा हा कयास पडताळून पाहण्यासाठी मीं विचारलें, “ तुला हें दाजीचें लिहिणं खरं वाटतं ? तूं तरी मला मोठी हीच दिसतेस ! ”

माझा हा शेरा तिला रुचला नाही. तिला माझा राग आला हें तिच्या मानेच्या झटक्यावरून दिसलें. आणि तिच्या गहिवरलेल्या स्वरावरून आणि डबडबलेल्या डोळ्यांवरून तिच्या अंतर्दुःख होत असल्याबद्दल माझी खात्री होऊन चुकली. पदराने डोळे पुशीत आणि आवंढे गिळीत ती म्हणाली, “पुरुषांचीं मनंच घट्ट ! पाळलेलं कुत्रं हरवलं तरी जीव तुटतो अकेकाचा. पण पाठच्या भावासारखा मित्र नाहीसा झाला तरी डिम् नाही मनाला ! मेलीं हीं मनं की सोंगं ?”

मी काहीच बोललों नाही. मोठ्याने हसलों मात्र.

आणि याचा परिणाम व्हायचा तोच झाला. ती चिडक्या स्वरांत म्हणाली, “आता हसतां आहांत, पण ते भाजूजी आहेत हें लक्षांत ठेवा. फौजदारांच्या घोड्यासारखं ते काहीतरी करतील आणि मग—”

तिने ही आठवण करून देतांच मी मनांत दचकलों. पण त्या आठवणीने मला मौजहि वाटल्यावांचून राहिली नाही. ‘फौजदारांचे घोडे आणि दाजी’ हें प्रकरण झालेंच तसें मजेशीर ! ओघाला • आलें म्हणून मी तें सांगून टाकलों.

आमच्या शेजारींच फौजदारसाहेब राहतात. ते आमच्या वयाचे तर आहेतच, पण मंडळींतलेहि आहेत. पोलीसखात्याची गुर्मा किंवा हिरवटपणा त्यांच्यापाशी नाही, म्हणून पोलीस अधिकाऱ्यांच्या वांटणीस येणारा लोकांचा धिःकारहि त्यांच्या वांटणीस येत नाही. भुलट ते सर्वांना हवेहवेसे वाटतात. थट्टा करण्यांत आणि करून घेण्यांतहि गृहस्थ खंबीर असल्याने ते असल्यावर मैफल चांगली रंगते. चोर, दरोडेखोर आणि संभावित सोदे अशा लोकांचे पोलिशी अनुभव त्यांच्या तोंडून ऐकतांना तर देहभान विसरायला होतें.

परवा अेका चोराचा पाठलाग आपण कसा शिताफीने केला आणि आपल्या खोडकर घोड्याने अैन वेळीं गोता दिला नसता तर

सांगत होते. आपली सारी धडधड त्या नाठाळ तट्ट्याच्या पायी कशी वाया गेली याबद्दल ते खूपच हळहळले.

“ अहो, पण आपलं घोडं आपल्या हुकमतीत तुम्हाला का ठेवतां येईल नये ? ” दाजी मध्येच खुसडला !

“ अरे भाई ! माझं घोडं तसं आहेच अिरसाल. ” फौजदार म्हणाले.

“ घोडं अिरसाल असलं तर मनुष्य सात अिरसाल आहे ! ” दाजीने उत्तर दिलं.

“ हें पाहा, घोड्याच्या गोष्टी घोडेवाल्यांनीच बोलाव्या. ओह का संस्कार कधी घोड्यावर बसण्याचा तुम्हाला ? अजून लग्नहि झालं नाही वरातीला तरी घोड्यावर बसलां असाल म्हणावं तर ! ”

“ संस्कार असो किंवा नसो; पण घोडं हें माणसापेक्षा जास्त नाही हें मी खात्रीनं म्हणू शकतो. घोडं म्हणजे चालती घडवंची, यापेक्षा मी त्याला काही किंमत देत नाही. ज्याला घडवंचीवर बसतां येतील त्याला घोड्यावरहि बसतां आलंच पाहिजे. ”

दाजीचा हा युक्तिवाद मंडळींना पटण्याजोगा नव्हता; पण त्यामुळे हशा मात्र खूप पिकला. पूर्वपक्ष करणारे फौजदारसाहेबहि दाजीला उत्तर देण्याच्या भानगडीत न पडतां हसूं लागले व कोपरापासून हात जोडून म्हणाले, “ तुमचं पांडित्य तुम्हाला लखलाभ ! पण मेहेरबानी करा आणि भेखाद्या चालत्या घडवंचीवर स्वतः बसूं नका; नाहीतर पंचनाम्याची पाळी यायची ! ”

त्या वेळीं दाजी कांही बोलला नाही; पण फौजदारसाहेबांचा हा टोमगा प्रत्यक्ष कृतीने परत फेकण्याचा त्याने निश्चय केला. आणि दुसऱ्याच दिवशीं साहेब ऑफिसांत गेल्याची संधि साधून त्याने त्यांचे नाठाळ घोडे जीन वगैरे जाम्यानिम्यासह ठाणावरून बाहेर काढले. वेशीबाहेर पडेपर्यंत त्याने ते हातींच चालवले आणि मग मात्र दाजीची स्वारी त्या चालत्या घडवंचीवर आरुढ झाली.

घोडें हें जनावर मोठें चाणाक्ष असतें. तें स्वाराची मांड तात्काळ ओढखतें असें म्हणतात. लेचापेचा स्वार आपल्यावर चढलेला आहे अशी शंका आल्यास तें त्याला खाली आणल्याशिवाय राहावयाचें नाही, ही आपल्या घोड्याची खोब फौजदारांनी स्वतःच सांगितली होती. असें असूनहि दाजीसारख्या अनोढखां माणसाला पाठीवर घेवून तें अर्धा मैलपर्यंत बिनबोभाट गेलें. त्याला दौडत सोडण्याचें साहस दाजीने केलें नाही की घोड्यानेच आपली चाल बदलली नाही, हें सांगतां येणें कठीण आहे.

घोड्याच्या या साळसूदपणाने दाजी मनांतून अगदी खुशालला. आपलें हें अश्वारोहण पाहतांच फौजदारांचें तोंड चिमणीभवडें होईल व त्यांच्या घोड्यासंबंधीच्या फौजदारी बाताहि कायमच्या बंद पडतील असे विचार दाजीच्या मनोभूमीवरून सरकूं लागले. पण काय चमत्कार झाला कोणास ठाऊक ! ‘अबाउट टर्न’ म्हणतांच फलटणीतल्या शिपायाने जशी गिरकी घ्यावी, तशीच गिरकी त्या तट्टाने घेतली आणि आल्या रस्त्यावरूनच तें चौक सुटलें. घोड्याच्या अवचित गिरकीने आधीच घसरणीस लागलेला दाजी त्या घोडदौडीने अधिकाधिक कलंडूं लागला आणि अेकदोन मिनिटांतच त्याची पाठीवरील मांड पोटापर्यंत ओघळली.

कसें तें काय की, पण दाजी घोड्याच्या अंगाला चिकटून मात्र होता ! घोडें अुघळलें आहे हें त्याला कळलें, पण त्याच्या टापांखाली अेकदोन पोरें आणि वासरें तुडवलीं गेलीं हें त्याला दिसलें नाही. भीतीने त्याच्या अंगाला घाम सुटला होता आणि त्याची बोबडीहि वळली होती ! मात्र “घोरं धडा, धोडं घरा” अशा त्याच्या आरोळ्या अेकसारख्या चालू होत्या. सुदैव अितकेंच, की अुघळलेलें तट्टू थेट ठाणावर येवून आपोआप थांबलें !

दाजी दोन तासांना शुद्धीवर आला. आमच्या तोंडचें पाणीच पळालें होतें त्याची ती दुर्दशा बघून ! पण शेवटीं त्याने शुद्धीवर येवून डोळे अुघडले आणि जवळच संचित बसलेल्या फौजदारांना

(पान ५८)

“ घोरं घडा, घोडं घरा... ” अशा आरोल्या अकसारल्या चालं होत्या.

अुदेशून तो म्हणाला, “ ज्या घोड्यावरून सराव असतांनाहि तुम्ही खाली येतां त्याच घोड्यावरून मुळीच सराव नसतांना मी न पडतां घरीं आलों ! तुम्हाला मी आताच सांगून टाकलों फौजदारसाहेब, तुमच्या या नाठाळ घोड्याला आणखी चार दिवसांच्या आंत मी मर्तू सून करून सोडलों ! ”

दुसऱ्या दिवशींच फौजदारसाहेबांनी आपलें बिऱ्हाड आमच्या शेजारून हलवलें व गावच्या दुसऱ्या टोकास नेलें.

पण तें जाऊं दे. अितर निरूपणांत कालक्षेप करून आख्यान कसेतरी आटोपतें घेणाऱ्या कथेकऱ्यासारखीच माझी ही तऱ्हा झाली. दाजीचें मुख्य आख्यान मला सांगायचें आहे तें निराळेंच ! पण या मध्यंतरी अुत्पन्न झालेल्या अुपाख्यानांने माझा वेळ खाल्ला. असो.

सांगायची गोष्ट अितकीच, की दाजीचें अवाचित नाहीं हें तिला अत्यंत भीतिदायक वाटलें आणि घटकोघटकीं नवनव्या अशुभ शंका काढून ती डोळ्याला पदर लावूं लागली. मी बाहेरून येतांच ‘ केलांत का कांही तपास ? लागला का कांही शोध भाऊजींचा ? ’ हे तिचे दोन प्रश्न ठराविक होऊन बसले व ‘ नाही ’ हें अुत्तर देण्याचा मलाहि कंटाळा येऊं लागला.

अेक महिना अशा रीतीने गेला. आणि अेके दिवशीं दाजीच्या गुपिताचा स्फोट झाला. ‘ साहस ’ मासिकाचा अेक ताजा अंक मजकडे पोस्टांतून आला. तो बहुतकरून दाजीच्या सूचनेवरूनच माझ्याकडे आला असावा. कारण, मी ‘साहसा’चा ग्राहक नव्हतां. त्या अंकांत “ पृथ्वीची पायपिटी ” हें सदर दाजीच्या नांवावर सुरू झालें होतें आणि त्याचा पहिलाच हप्ता सचित्र देण्यांत आला होता.

स्थलवर्णनापूर्वी आपल्या प्रवासाचे अुदेश लेखाच्या प्रारंभीं दाजीने दिले होते—

“ प्रवासाच्या फायद्याचें वर्णन मी करीत नाहीं. पंडितमैत्री, सभासंचार अित्यादि फायदे देशाटनांत असतील; पण त्यांपैकी अेकहि गोष्टीसाठी मी ही पृथ्वीची पायपिटी करीत नाहीं. मला दुसऱ्यांच अेक

गोष्ट सिद्ध करावयाची आहे. आणि ती म्हणजे कोणत्याहि माणसास पृथ्वीपर्यटन आणि तेंहि स्वावलंबी बाण्याने करता येणें शक्य आहे.

“ जगप्रवासी म्हणून नांवाजलेल्या पुष्कळ साहसी लोकांचीं नावें मीं ऐकलीं आहेत आणि त्यांचीं प्रवासवर्णनें वाचलीं आहेत. त्यांच्या विषयी मला आदर वाटतो, तो त्यांच्या प्रवासांतील पराक्रमाबद्दल नव्हे, तर हजारो घरबशा अजागळापेक्षा त्यांनी निराळें काही करून दाखवले याबद्दल.

“ माहि मोठेसं शतकृत्य करतों असं नाही. पण भितरापेक्षा माझ्या पृथ्वीपर्यटनांत काही वैशिष्ट्य ठेवण्याचा माझा अिरादा आहे. माझ्या पृथ्वीपर्यटनास कोणाकडून पैचीसुद्धा मदत मी घेणार नाही व मी शाकाहारी ब्राम्हण आहे ही गोष्ट विसरणार नाही. मक्केला गेला, हो मुसलमान; जेरूसलेमला गेला, हो ख्रिस्ती नाहीतर यहुदी; रानटी बलुच्याशीं गाठ पडली, खा मेंढीचें कच्चे मांस— असं मला करावयाचें नाही. राजा भेटला तरी मी मोटार मागणार नाही. आधी काम करीन आणि मग दाम घेईन. कोणी म्हणतील, मीं घरची बरीच मोठी पुंजी बरोबर घेतली असेल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे, की अंगावरच्या कपड्यांशिवाय अेक तांब्याचा तुकडाहि घरांतून मीं घेतलेला नाही. ”

दाजीचा लेख वाचण्यापेक्षा त्याचा शोध लागल्याची शुभ वार्ता तिला कळविण्याची अुत्कंठा मला अधिक लागली होती आणि ‘साहस’ मासिकाचा तो अंक तिला ने-ून दाखविण्यासाठी मी अुठलोंहि. पण तितक्यांत तीच इसतमुखाने माझ्यापुढे येअून दाखल झाली आणि म्हणाली, “ पाहिलं का हें भाअूर्जीचं करणं ! ”

‘साहसा’तील लेख आणि तिला आलेलं पत्र यांत फारसा फरक नव्हता. पुण्यापासून सातपुड्यापर्यंतच्या पायपिटीची समग्र माहिती त्यांत होती. अेका शेठजीला अिप्रजी पत्रें लिहून देअून त्याने रुपया मिळविला, तर फिरतीवरील अेका मामलेदाराला पाणी आणून देअून त्याने पावलीची कमाअी केली ! खानावळींत वाढपी होण्यास किंवा मेंढांतील दोपलीवाला बनून अेक आणा मिळविण्यासहि तो कचरला नाही. लेखांत

म्हटल्याप्रमाणे कुणाचा छदामहि न घेतां त्याने आतापर्यंतचा पत्ता गाठला खरा. हालअपेष्टाहि त्याने कमी अनुभवल्या असें नाही. धर्मशाळा म्हणून तो मुडदे कापण्याच्या सरकारी अिमारतीत निजला, भर पावसांत तासच्या तास भटकला, खिशांत पैसे असूनसुद्धा सोय नसल्यामुळे त्यास अुपास काढावे लागले ! अेक ना दोन. ज्याची त्याला अतिशय भीति वाटायची, त्या कुत्र्यांच्या भुंकण्यांत त्याला कित्येक रात्री झोपेवाचून काढाव्या लागल्या !

“सुखाचा जीव जाणूनबुजून दुःखांत घालायचा म्हणतात तो असा.” तिने शेरा मारला. तरीपण दाजीच्या या पराक्रमाचें तिला कौतुकच वाटलें. पहिल्याच दणक्यास मी मत बदलण्यास कबूल नव्हतों. पण माझें मौन तिला रुचलें नाही. आणि मी गुणग्राहक नाही असा शेराहि तिने मारून टाकला.

पुढच्या आठवड्यांत दुसरें पत्र आलें आणि त्याने आनंद किंवा कौतुक याचें वातावरण नाहीसें होऊन आमच्या घरीं दुःखाची अवकळा पसरली ! कारण, दाजीने लिहिलें होतें—

“हें पत्र मी मृत्युदूतांच्या घोळक्यांत बसून लिहीत आहे. सातपुड्यांतील निबिड अरण्यांत या वेळीं मी आहे. रात्र पडली आहे. वाळलेला पालापाचोळा पेटवून मी थोडा प्रकाश तयार केला आहे. आजूबाजूला साय सळसळताहेत, कोल्हेकुशीवाचून अेक सेकंद सुनें जात नाही. वाघाची डरकाळीहि मधूनमधून कानांवर येत आहे. मला अशा तीन रात्री आणखी काढायच्या आहेत. आठ आणे रोज देऊन घेतलेला वाटाड्या भिल्लहि पुढे येण्यास तयार नाही. मात्र त्याने हें पत्र पोस्टांत टाकण्याचें वचन दिलें आहे आणि तसें तो टाकील असा मला भरवसा वाटतो.

“वैनी, तुम्ही म्हणाल, मी परत का येत नाही ? पण पुढे टाकलेलें पाऊल मागे घेणें मला नामर्दपणाचें वाटतें. मी मरण पत्करतो; पण नामर्दपणा मला असह्य वाटतो.

“ या तीन दिवसांत शंभरापैकी नव्याणव हिश्यांनी माझी अवतारसमाप्ति होईल. सहीसलामत बाहेर पडण्याची आशा असलीच तर अगदी थोडी ! पण तुम्हांला अखेरचा प्रणाम करण्यापूर्वी मी तुम्हां अभयतांना विनंती करतो, की तुम्ही माझ्यासाठी हळहळू नका. मी स्वतः लग्नमंडाकडे जाणाऱ्या नवरदेवाच्या भुक्कंठेने या भीषण अरण्यांत पाअल घालीत आहे. मला वाओट वाटते तें अेकाच गोष्टी-बद्दल. अेका आओच्या पोटी जन्म घेतलेली भावंडें जितक्या जिव्हाळ्याने व प्रेमाने वागणार नाहीत, तितकें प्रेम तुम्ही अभयतांना मला दिजें. मी मात्र तुमच्या प्रेमाचा कोणताच मोबदला देऊं शकलों नाही. पण तुमच्या कनवाळूपणावर माझी सारी भिस्त आहे. माझे सहस्र अपराध तुम्ही आतापर्यंत पोटांत घातले आहेत तसा हाहि घाला. वन्दे मातरम् !

आपला-

दाजी. ”

पत्र वाचीत असतांना तिच्या डोळ्यांतून सरसर अश्रुधारा वाहत होत्या. ती आवंडा गिळून म्हणाली, “ पाहिलंत भाअूर्जीचं मन ! तुम्ही त्यांना वेज्यांत काढता, पण असा हिंमतवान् आणि कनवाळू माणूस दुसरा अेक तरी दाखवा मला ! मी तरी काय मेली मठ्ठ ! जायच्या आदत्या दिवशीं कांद्याचं थालीपीठ मागितलं त्यांनी, तर म्हटलं ‘ अुद्या करीन ’ म्हणून ! ”

तिला पुन्हा अनावर हुंदका आला.

तो दिवस आणि ती रात्र ती दाजीचे विविध गुण मला अेकवीत होती. बायकांचें मन खरोखर प्रेमळ. दाजीबद्दल मला चिंता वाटत नव्हती आणि मी म्यालों नव्हतों असें नव्हे. पण तिच्याप्रमाणे माझ्या डोळ्याला पाणी मात्र अेकदाहि आलें नाही.

दुसरा दिवस अुजाडला. शेजारच्या घरीं लग्न असल्याने ताशे-वाजंत्री वाजत होती. अितर वेळीं याच वाजंत्र्यांची तिला मौज वाटली असती; पण आज ती म्हणाली, “ मेला अुच्छाद आणला आहे या तडतडाटानं. लोकांना जरासुद्धा हायसं पडूं यायचं नाही म्हणजे काय ! ”

हा तिटकारा वाजंत्र्याबद्दल मुळीच नव्हता. तिच्या स्वतःच्या मनाची अस्वस्थता हेंच खरें कारण होतें.

अितक्यांत तारेचा शिपाभी आला. सही करून मीं तारेचा लखोटा हातांत घेतला. मांशी छाती धडधडत होती. हात कापत होता. लखोटा फाडतांफाडतां तो दोनदा माझ्या हातांतून निसटला. तिचा चेहरा पांढरा फटफटीत झाला होता ! आमच्यापुढे काय वाढून ठेवले होतें तें आम्ही आता पाहणार होतो.

तारेचा कागद अलगडून पाहतांच माझ्या तोंडून अद्गार निघाला, “अरेच्या !”

“काय झालं ?” कोरडे ओठ जिभेने ओलवीत तिने विचारलें.

“खुद्दाजीची तार !”

“भाऊर्जींची ! बरं झालं बायी !” मुक्ततेचा निःश्वास सोडून ती म्हणाली, “काय म्हणताहेत ?”

“पाहतां तेंच कांही कळतंय का !”

“म्हणजे ?”

“अग, दाजी आहे तो ! तो सरळ का लिहील ?”

बक्षिसाचें कोडें सोडविण्याभितकेंच त्या तारेचा अर्थ लावणें अवघड होतें,

Mamana gheun tumhi doghehi tabadtob
Lolakwadila Chhngopant Joshanchya
ghari ya. -Daji.

बराच वेळ डोकें खाजवल्यानंतर मला कोडें अलगडलें. दाजीने मराठी-अंग्रजीत तार केली होती !

दाजी सुखरूप—निदान जिवंत तरी—असल्याबद्दल जरी आमचा जीव खाली पडला होता, तरी आम्ही निश्चित मात्र झालों नव्हतो. लोलकवाडीला दाजी कां गेला ? मामांसकट सर्वांना घेऊन येण्याबद्दल भितकी निकडीची तार का ? हे चिंगोपंत जोशी कोण ? आणि ही लोलकवाडी आहे तरी कुठे ? मागाहून कळलें, की ती माळव्यांत आहे म्हणून.

आपापल्या तर्कशक्तीप्रमाणे हे प्रश्न सोडवीत आम्ही लोलक-वाडीपर्यंतचा प्रवास पुरा केला आणि शंकाकुशंकांनी गोंधळलेल्या मनाने चिंगोपंत जोशांच्या घरांत शिरलो.

श्मश्रू केलेल्या डोक्याला तेल चोळीत अुभा असलेला दाजी आम्हांला दिसला !

दृष्टादृष्ट होतांच दाजी दौडत दरवाजांत आला आणि कोणी पाहात नाहीसे पाहून आम्हांला तिघांनाच भैकू जातील अितक्या हलक्या आवाजांत म्हणाला, “अुद्याचाच मुहूर्त धरताहेत चिंगोपंत—तुम्ही परवाचा धरायला सांगा. हो, कांही करायला सवड नको का ?”

“पण भाभूजी, हे चिंगोपंत कोण ? मुलगी कुणाची ? पाहिली आहेत तरी का नीट ?”

“चिंगोपंत हे अिथले सुखवस्तु गृहस्थ आहेत. मी फिरतफिरत अिथं आलों. अुतरायला जागा मागितली नि त्यांनी दिली हीच आमची ओळख. माझा पूर्व वृत्तांत त्यांना सांगितला, पुढचा अुद्देशहि सांगितला. पण चिंगोपंत म्हणाले, ‘केला अेवढा प्रवासच पुष्कळ झाला. याच्या फार तर दोनशे पट चालाल की झालं पृथ्वीपर्यटन ! आहे काय त्यांत ? केलेल्या प्रवासांत काय पडलं पदरांत तुमच्या ? शून्य ! मग अशीं दोनशे नाही चारशे शून्य घेअून तरी काय मिळणार तुम्हाला ? यापेक्षा तुमचं वय आहे, लग्न करून संसार करा नीटनेटका.’ मलाहि पटलं हे पंतांचं बोलणं आणि मी ‘ठीक आहे’ म्हटलं.”

“तें सारं खरं हो, पण मुलगी कुठली ?”

“मुलगी चिंगोपंतांच्या बापाची. म्हणजे चिंगोपंतांची बहीण.”

अितक्यांत चिंगोपंतच आमच्या स्वागतार्थ पुढे आले व आम्हांला घरांत घेअून गेले.

चार दिवसांनी आमचें वऱ्हाड परत निघालें. गाडींत बसल्यावर ती विनोदाने म्हणालां, “भाऊजी, जिवार बुदार होवून अेवडी पाय-पिटी केलीत, त्यांत तुम्हाला काय हो मिळालं ?”

“बायको.” दाजीने ताडकन् उत्तर दिलें.

“आणि तूं आपली प्रतिज्ञाहि खरी केलीस.” मी म्हणालां. “तूं आम्हाला चकित केलंसच, पण आमच्या साऱ्या गावकऱ्यांनाहि तूं चकित करणार! आणि ते आता तुम्ही मिरवणूकहि खास काढणार.”

दाजीच्या संसारसुखाचा श्रीगणेश

दाजीचें वऱ्हाड घेअून आम्ही घरीं आलों. शिष्टाचाराप्रमाणे नवविवाहित वधूवरांनी माझ्यासारख्या स्नेह्याच्या घरीं येण्यापेक्षा मामांच्याच घरीं तळ टाकणें योग्य होतें आणि झालेहि तसेंच.

पण ही घटना दाजीला अनिष्ट वाटत होती. मामांचें घर लहानसें आणि त्यांतहि तिथे मामासारखा वडील माणूस. या दोन्ही गोष्टीपेक्षा दाजीला नडणारी मुख्य गोष्ट म्हणजे तिथलें जुनें वळण. बायकोबरोबर बोलण्याची गोष्ट दूरच राहिली, पण नुसतें परस्परांनी परस्परांजवळ येणें किंवा नेत्रसंकेत करणें या गोष्टीहि तेथे निषेधाह् उरत !

सासुरवास सरलाबाधीला (मिसेस् दाजीला) जाचक होत होता की नाही हें कळण्यास मार्ग नसला, तरी मामरवास दाजीच्या मनांत खास डवचत होता. मामांच्या घरचें बिऱ्हाड हालवून माझ्या घरच्या मोकळ्या व समजूतदार वातावरणांत येण्याची त्याला अुस्कंठा लागली होती; पण ती बोलून दाखवण्याअितकें मनोधैर्य त्याच्या अंगांत थोडेंच होतें ? नको असेल तेथे ताडकन् बोलून मोकळा होणारा दाजी खी-विषयक प्रश्नांत अगदी भिडस्त, सुखदुर्बळ होता व ही त्याची जन्म-सोड त्याला आताहि नडत होती.

या दिवसांत मामांच्या घरांतून माझ्या घरीं आणि परत मामांच्या घरीं अशा त्याच्या सुळकांड्या अेकसारख्या चालू होत्या. मामांच्या घरीं तोंड दाबून वुक्क्यांचा मार अशी अवस्था होत असल्यामुळे तेथे करमेनासें होअी व तो आमच्याकडे येअी. पण आमच्याकडेहि तिकडची ओढ त्याला स्वस्थ बसू देत नसे.

त्याची ही चलबिचल आम्हांला अुमगली नाहीं असें नाहीं. पण सभ्यपणाचा भंग होअील या भीतीने मी ती बोलून दाखविली नाहीं. तथापि मनाची अितकी आवरशक्ति तिच्या अंगी कोठून असणार? अदमासाने वाटेल तीं विधानें दडपून देण्याची स्त्रीवर्गाची सार्वत्रिक वृत्ति तिच्याहि ठिकाणीं होती आणि दाजीच्या बाबतींत आपले विचार स्पष्टपणें बोलून दाखवायला तिला डरण्याचेहि कारण नव्हतें.

स्टोव्हवर चहाचें आधण चढलेलें पाहूनसुद्धा दाजी लगबगीने अुठला आणि मामांच्या घरीं जाण्यास निघाला.

“ कां S S ? आठवण झाली वाटतं ? ” तिने टोमणा मारला.

“ कां- कसली आठवण ? ” दाजी समजून न समजल्याप्रमाणे चाचरत म्हणाला.

“ अहो, आठवण राणीसाहेबांची ! ” ‘ राणी ’ या शब्दावर जोर देअून तिने खुलासा केला व म्हटलें, “ आता कशाला आमचा चहा गोड लागतोय् म्हणा तुम्हाला ! ”

तिच्या या खोचदार सवालाने दाजीला चांगलाच पेच घातला. अुठल्यासारखें चार्खू लागवें तर तिचा आक्षेप सपशेल पदरांत घेतल्यासारखें होणार आणि तसें करणें दाजीला मुळींच शक्य नव्हतें. आपला खंबीरपणा पटवून देण्यासाठी त्याने भिंतीशीं अुभा असलेला अेक पाट पायानेच सरळ केला व तो त्यावर ठाण मांडून बसला.

“ तुम्हाला असं वाटत असेल वैनी, तर मी आता तुम्हीं कलला सगळाच्या सगळा चहा खलास करून दाखवतो. ”

“ मग मी माघार घेअीन असं वाटतंय् की काय तुम्हाला ? हाच काय, पण आणखी अितका चहा देतें मी करून ! ओढून चंद्रबळ

आणलंत तरी मी कांही हार जायची नाही हं तुम्हाला, भाभूजी ! बघूयाच तर कोण हटतंय तें ! सगळा चहा पिणार ना ? प्याच तर मग ! तीन कप आहे. त्याच्याबरोबर बिस्किटं देतें हवीं तर. ”

त्यांची कांहीतरी वादावादी चाललेली अकूंत आल्यावर मला माझ्या खोलींत चैन पडतें थोडेंच ! मी बोलवायची वाट न पाहतांच स्वयंपाकघरांत गेलों व आश्चर्य प्रकट करून म्हटलें, “ हें रे काय ! आज तूं अथंसा चहा घेतो आहेस ? कांही वेगळाच प्रकार दिसतोय आज ! ”

“ वेगळा असायला काय झालं ! ” दाजी कांहीतरी बोलायला पाहिजे म्हणून बोलला.

त्यावर आत्तापर्यंत झालेल्या हर्काकतीची तिने माझ्यासमोर फिरून अकदा अजळणी केली व म्हटलें, “ कोण हवं तें सांगेल, मी म्हणतें तें खरं की खोटं तें. ”

तिला दुजोरा देण्यासाठी मीहि दाजीला विचारलें, “ का रे, लग्नाहून आल्यापासून आज फावलं तुला चहाला यायला ? बायकोच्या नादांत गुंग होऊन तूं आम्हालाहि विसरलास ! ”

“ मला नको वैनी, तुला नको जाऊ, तूं मी राहूं बायको ग ॥ ” लहानपणीं शिकलेल्या गाण्यांतलें अक कडवें तिने डोळे मिचकावीत म्हटलें व विचारलें, “ तुम्ही आम्हाला विसरलांत की काय, असा आक्षेप आम्ही घेतला तर खोटा होशील का तो ? ”

“ बायकोच्या नादांत आपल्या माणसांना विसरणारा अतुल्य माणूस मी नव्हे. ” दाजी आवेशपूर्ण स्वरांत आत्मसमर्पण करूं लागला. त्याने चहा घेतां घेतां स्वतःच्या मनार्शी अजळणी करून ठेवली होती.

“ मग कां हो आलां नाही, भाभूजी ? ” तिने विचारलें.

“ तुम्हाला त्रास देऊं नये हाच माझा शुद्ध हेतु होता. वैनी, तुम्ही अकड्या. रोजचं काम करतांकरतांच तुम्ही मेटाकुटीला येत असाल. त्यांत माझ्यासारख्या आल्या-गेल्याची भर घालणं म्हणजे

शुद्ध मूर्खपणा आहे. थोर मनानं तुम्हां कांही बोलणार नाही; पण तुमच्या चांगुलपणाचा फायदा आम्हीं का घ्यावा ? त्यांत तुम्हाला हातभार लावायला अस्साईं माणूस असतं तर नसती वाटली मला फिकीर- ”

या शेवटल्या वाक्यांतला गर्भितार्थ माझ्या चट्कन् ध्यानांत आला व दाजीच्या बोलण्यांतली मख्खी तिलाहि अुमगलेली दिमली. कारण तिने आपल्या गूढ हास्याने मला तसें दर्शावलें.

त्यानंतर “ गृहकृत्यांत गृहिणीला करावे लागणारे काबाडकष्ट ” या विषयावर आपलें प्रवचन दाजीने सुरू केलें. दाजीचें स्त्रीदाक्षिण्य आजच असें अुतूं कां आलें, याचें अंगित माहीत असूनहि त्याची विवेचनपद्धति मला प्रभावी वाटली. स्त्रीजीवनांतील क्लेशांचें त्याने केलेले विवेचन अैकून दाजीच्या सूक्ष्म व सर्वग्राही निरीक्षणशक्तांचें मला कौतुक वाटलें. वकिलीचा अभ्यास केलेल्या व गृहिणीपदाचा अनुभव घेतलेल्या अेखाया विदुषीस जरी आपली बाजू मांडावयास सांगितलें अघर्तें, तरी दाजीअितक्या सफाअीदार रीतीने ती तें कार्य करूं शकली नसती.

“ रजा पाहिजे ! प्रत्येक गृहिणीला वर्षांतून कांही दिवस तरी रजा पाहिजे. ” आपलें भाषण संपण्यापूर्वी दाजी म्हणाला. “ साध्या शिंपुरड्यापासून हायकोर्ट जज्जार्ग्यंत प्रत्येकाला जर रजेची गरज आहे आणि शक्यताहि आहे, तर स्त्रीजातीनंच काय घोडं मारलं आहे ? वैनी, तुम्हीं महिनाभर तरी विसावा घेनलाच पाहिजे. निदान कुणीतरी मदतनीस मिळवून कामाचा बोजा हलका केलाच पाहिजे. ”

अेकमेकांकडे पाहून आम्ही दोघेहि हसलों.

दुसरेच दिवशीं दाजीची प्रच्छन्न सूचना आम्हीं अमलांत आणला व दाजी सहकुटुंब आमच्याकडे राहावयास आला. तरुणतरुणींच्या बाबतींत आम्हां अुभयतांच्या कल्पना जुन्या मंडळीअितक्या सक्त नसल्याने सरला-दाजीचा सहवास खेळीमेळीचा झाल्यास आमची

हरकत नव्हती. अुलट तो तसा व्हावा असे प्रसंग व अशा योजना ती मोठ्या चातुर्याने जुळवून आणी.

सरला तुळशीवृंदावनापुढे रांगोळी घालण्यास गेली की तिने कांहीतरी निमित्ताने दाजीला तिकडे पाठवावे, सरलेला मधल्या वेळचे चहापाणी पाहायला सांगून आपण शेजारच्या घरी कामाला म्हणून जावे, अशा कांही ना कांही कल्पना लढवून ती त्या तरुण दांपत्याला मौजेचे प्रसंग निर्माण करी. पण त्यांचा आस्वाद मोठ्या मनाने घेण्याअनका दाजी निर्भीड नव्हता. सरलेचे सान्निध्य त्याला हवे होते- नव्हे, ते जास्तीत जास्त मिळावे असाच त्याचा तारुण्य-सहज अट्टाहास होता. पण-

त्याला आम्हां दोघांचीहि भीति वाटत होती आणि सरलेकडे पाहतानासुद्धा त्याची नजर बुजल्यासारखी दिसे.

तरीपण कोणी असे समजू नये, की दाजी त्या वाटेला मुळी जायचा नाही ! त्याच्या चोरट्या प्रणयचेष्टा चालत व केव्हाकेव्हा अुजेडांतहि येत.

मोगरीच्या फुलांचा अेक गेंद सरलेकडून त्याला मिळाला होता की त्याने तो बाजारातून आणला होता हें माहीत नाही; पण सकाळी चहाच्या वेळी तो दाजीच्या हाती दिसला. आम्ही त्याची कांहीच विचारपूस केली नाही.

अंग धुअून सरला तुळशीला पाणी घालायला गेली आणि तिच्या अंगावर तोच गेंद वरून पडला. ती दचकली व “ अगबाबी ! ” म्हणून तिने वर पाहिले. माडीच्या खिडकीत इसतमुख दाजी दिसला. तिनेहि त्याच्या त्या देणगीचा इसतमुखानेच स्वीकार केला. पण अित-कथांत अंगणांत ती गेल्यामुळे सरला चमकली. तिच्या हातांतला पुष्प-गुच्छ झाकून राहिला नाही. थोडी गंमत करावी म्हणून तिने मुद्दाम विचारले,

“ वरून पडला वाटतं तो ? ”

सरला कांहीच बोलली नाही.

“ भाभूजींनी केली वाटतं ही पुष्पवृष्टि ? ”

“ मी कशाला करूं ? वाऱ्यानं उडून पडला असेल ! ” असें चाचपडत बोलून दाजी जो खिडकीआड झाला तों जेवायलाहि मुष्किलीने खाली आला. त्या दिवशीं त्याने वर मान करून पाहिलें नाही की तो अेक अक्षर बोलला नाही !

अशीच अेके दिवशीं तिसऱ्या प्रहरची गोष्ट. अशा वेळीं मी घरीं नसायचा हें ठरलेलेंच होतें. तीहि मैत्रिणीकडे बहुतेक जायचीच. या संधीचा फायदा घेण्याच्या अिराद्याने दाजीने अेक झकास ब्लाभुज-पीस विकत घेतला व तो लगबगीने घरीं आला. सरला अेकटीच झोपाळयावर कांहीतरी विणत बसलेली पाहून दाजीची रसिक वृत्ति अधिकच अुत्तेजित झाली. हलकेच मागून जाअून तिच्यापुढे तें पुडकें अचानक टाकून तिला चकित करावें असा त्याचा अिरादा. पण योगा-योग असा, की त्याने पुडकें सरलेपुढे टाकायला आणि ती माजघरांतून सोप्यावर यायला अेकच गाठ पडली !

“ काय चाललंय भाभूजी SS ! ”

आता चोरून ठेवणें शक्यच नव्हतें. तरीपण वेळ मारून नेण्याची अेक शक्कल स्थाने काढलीच.

“ लोलकवाडीहून कसलं कापड आलंय तें दिलं... ” दाजी म्हणाला. थोडक्यावरच निभावलें असें वाटून सरलेनेहि समाधानाचा सुस्कारा सोडला.

कापड म्हटल्यावर तें पाहिल्याशिवाय स्वस्थ बसणें बायकोच्या जातीला कसें शक्य आहे ?

“ पाहूं या तरी माहेरची देणगी, सरला बाअी ? ” तिने म्हटलें व सरलेने पुडकें जसेंच्या तसें तिच्यापुढे टाकलें.

तें कोरें करकरीत पुडकें पाहून तिला शंका आलीच. तिने विचारलें, “ पोस्टांतून आलंय हें ? पत्ता, शिक्का कांहीच कसं नाही याच्यावर ? ”

“ नाही. अेका ओळखीच्या माणसानं आणून दिलं तें माझ्याकडं. ”

“ पण तो माणूस घरीं आणला नाहीत कुठें? माहेरचं माणूस भेटलं असतं सरलाबाकीला ! ”

“ त्याला जरा गर्दी होती परत जायची, म्हणून परभाराच गेला तो. ”

हा वेळपर्यंत पुढकें अलगडून तिने तो पीस बाहेर काढला व “ छानच आहे हं ! ” असं सर्टिफिकेटहि देऊन टाकलें. पण त्याच्या घडींतून बाहेर पडलेल्या बिलाने सारेंच बंड फुटलें ! तें बिल वाचून तिने विचारलें, “ काय हो, भाऊजी, आमच्या अथल्या लीलाचंद ब्रदर्सचं दुकान लोलकवाडीला हो कधी गेलं ? ”

पण या प्रश्नाचें उत्तर यावयास दाजी जाग्यावर होता थोडाच ! तिने बिल अलगडलेलें पाहतांच त्याने माडीची वाट सुधारली होती !

अशा प्रकारांमुळे दाजीअितकाच संकोच आम्हां अभयतांनाहि वाटूं लागला. अेकतर त्याचें स्वतंत्र बिन्हाड थाटलें पाहिजे किंवा आमच्याच बिन्हाडाचा उपयोग त्याला पूर्ण स्वातंत्र्याने घेअूं दिला पाहिजे, यावांचून दुसरा मार्गच दिसेना. स्वतंत्र बिन्हाडाची कल्पना सध्या तरी अशक्य होती, म्हणून आम्हीं दुसराच मार्ग पसंत केला व नवसफेडीचें निमित्त पुढें करून आम्ही दोघांनीहि आठ दिवसां-पुरतें आमचें गृहराज्य दाजीच्या स्वाधीन केलें आणि शेजारच्या क्षेत्रीं प्रयाण केलें.

मात्र आठ दिवसांचा बेत आम्हांला सहाव्याच दिवशीं आखडता घ्यावा लागला. आम्ही अुतरलों होतों तेथून जवळच कॉल-ग्याची अेक संशयित केस झाली व त्यामुळे तेथे अधिक राहण्याेक्षा घर गाठलेलें बरें असें आम्हांला वाटलें.

घरापर्यंत आमचा प्रवास निरनिराळ्या तर्कवितर्कांत चालू होता. मी म्हणत होतों, की “ दाजीनं निरनिराळ्या प्रकारांनी जिवाचं कौतुक केलं असेल, ” तर ती म्हणत होती, “ त्याच्या बेडेचारांनी विचारी सरला मेटाकुटीला आली असेल ! ”

आम्ही स्टेशनवर अुतरून टांग्यांत बसलों व मी म्हणालों, “ या वेळीं सरला-दाजी काय करीत असतील असं तुला वाटतं ? ”

माझ्या प्रश्नाचें उत्तर न देतां तिनेच मला प्रश्न टाकला, “काय करीत असतील अमें वाटतं आपल्याला ?”

“सरला दाजाला गाणं म्हणून दाखवीत असेल. नाहीतर दाजी भेखाया मासिकांतांल मजेशीर गोष्ट निला वाचून दाखवीत असेल. कदाचित् फिरायला जायच्याहि तयारींत असतील दोघंजणं.”

“मला नाही वाटत असं, जोंपर्यंत मौज करायला मिळत नाही तोंपर्यंत माणसं ‘करीन करीन’ असा ध्यास घेतात. पण संधि आली की त्यांच्या मनाचा गोंधळ उडून काहीच होत नाही हातून. त्यांतल्या त्यांत भाऊ जींसारख्या माणसांची तर पुरी त्रेधा उडते ! मला भीति पडलीय सरलाबाजीची ! काय झालं असेल बिचारीचं कुणास ठाऊक !”

तिचा हा अजमास मला पटला नाही. त्या तरुण जोडप्याचे विविध प्रेमविलास मी मनाने पाहात होतो. घरीं जातांच असेंच भेखादें रमणीय दृश्य प्रत्यक्ष पाहायला मिलेल व त्याकडे बोट दाखवून “चुकला की नाही तुम्हा अजमास ?” अमें आपण खोचकपणें तिला कसें विचारूं या कल्पनासृष्टींत गुंग असतांना आमचा टांगा दारापुढे केव्हा उभाराहिला हें मला कळलेंहि नाही.

आम्ही अतूरून आंत गेलों. पण चाहूल न देतां बेकदम घरांत घुसण्याची आमची छातां झाली नाही. अंगणातूनच मीं आरोळी दिली,

“दाजी, बे दाजी ! आहेस का रे आंत ?”

आमचा आवाज ऐकतांच सरला सोप्यावर आली.

“भाऊजी नाहीत वाटतं घरीं ?” तिने प्रश्न केला.

“असायचंय—” सरलेने उत्तर दिलें.

“झोपलाय वाटतं ?” मी म्हणालों.

“अहो महाराज, बाहेरूनच काय चालवलंत ? आंत या की जरा !” दाजीची ही माजघरांतूनच आलेली हाक ऐकून आम्हां दोघांनाहि आश्चर्य वाटलें ! आणि तसें कां वाटूं नये ? वाटेल त्या महत्त्वाच्या कामांत तो असला, तरी आमचा आवाज ऐकतांच तो बाहेर यायला

पाहिजे होता. पण तसें न होतां तो आम्हांलाच आंत बोलावतो, या गोष्टीचें आश्चर्य तर वाटलेंच, पण कसली तरी भातांची अेक चमक आमच्या मनांत चमकून गेली.

तिने तर अधीरतेने विचारलें, “भाऊजींची तब्बेत बरी आहे ना ग सरलाबाओ ?”

सरला कांहीच बोलली नाही !

आम्ही आंत जाऊन पाहिलें तों दाजी कॉटवर लांबलचक पसरलेला ! आम्हांला पाहतांच पांघरुणांतून डावा हात बाहेर काढून त्यानेच आम्हांला सलामी देत विचारलें, “काय ? कशी झाली ट्रिप, वैनीसाहेब ?”

“छान झालो. पण तुम्ही असे झोपलां काय दिवसाढवळ्या ? तुम्हां तर दिवसा झोपण्याच्या अगदी विरुद्ध !”

“पण मी झोपलोंय कुठें, वैनी ? झालेली कमाओी संभाळत पडलोंय नुसता !”

“कमली कमाओी केलीत आणखी ?”

“ही पहिल्या दिवसाची कमाओी !” असें म्हणून दाजीने अुजवा हात बाहेर काढला. त्याच्या पाची बोटाना पट्ट्या लावलेल्या दिसत होत्या ! “तुमच्या विळींचा प्रसाद आहे हा ! भाजी चिरण्याच्या शिक्षणामाठी अितकी फी दिली मी !” असें म्हणून आपल्या घायाळ हाताकडे दाजीने अेकवार पाहिलें व तो खूप मोठ्याने हसला.

त्याच्या पायावरहि पट्ट्या बांधलेल्या पाहून मी विचारलें, “आणि ही कसली फी ?”

“ही फी नव्हे, हें वैनीच्या चुकीबद्दल मला मिळालेलें प्राय-श्चित्त !” दाजीने अुत्तर दिलें.

“काय ? माझ्या चुकीबद्दल ?” तिने विचारलें.

“होय. वैनीसाहेब ! तुमच्या चुकांबद्दल ! सोधनं किंवा दुसरं कांहीहि हातीं न धरतां तुम्ही चुकीवरलें आमशीचं पातेलं अुतरतांना मी हजारादा पाहिलं आहे. आणि म्हणूनच कड आलेली कडो मी अुनरावयास गेलों आणि हें असं होऊन बसलं !”

“ आणखी नाही का काही करून घेतलं ? ” ती अपरोधिकपणे म्हणाली.

“ घेतलंय थोडंसं, पण फार नाही. चूल फुंकायला गेलों तर चटचटणाऱ्या कोळशाच्या चारपांच ठिणग्या गेल्या डोळ्यांत, तेव्हापासून आग होते आहे अन् पाणी मारतंय अकसारखं. आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे, अुजेडाकडं बघवत नाही अगदी. म्हणून तर थोडा अंधार करून पडलोंय मां अिथं डोळे मिटून. ”

“ पण तूं गेलास कशाला तडफडत भलतींच कामं करायला ? ” मी थोडें रागानेच विचारलें.

“ भलतीं कामं ! हीं भलतीं कामं ! तुमच्या रोजच्या जीविताशी संबंध असलेली हीं कामं भलतीं कशीं ? पाकशास्त्र हें मनुष्यमात्राला अत्यंत आवश्यक आहे आणि अशा आवश्यक गोष्टीत तरबेज असणं हें प्रत्येकाचं कर्तव्यहि आहे. ”

“ पण काय हो राजेश्री, आताचशी आठवण झाली या कर्तव्याची ? सौभाग्यवतीला तसदी पडूं नये म्हणून वाटतं ? ”

तिने विनोदाने दिलेल्या टोमण्याला अगदी गंभीरपणे दाजीने उत्तर दिलें, “ अगदी बरोबर ओळखलंत, वैनी. हा माझ्या संसाराचा प्रारंभकाल आहे आणि ‘ येरा गबाळा ’ सारखा कसातरी संसार करण्यापेक्षा आदर्श संसार करून जगाकडून वाहवा मिळविण्याची माझी महत्त्वाकांक्षा आहे. ”

“ मग चूल फुंकून आणि अंग पोळून घेऊन आदर्श संसार कसा होणार तुमचा ? ” तिने पुन्हा विचारलें.

“ संसारांत स्त्री ही बटीक आणि पुरुष हा धनी अशी सामान्य लोकांची समजूत असते. आणि म्हणूनच बायकोला राबवून नवरा आपली मिजास करून घेत असतो. पण बायको आणि नवरा हीं समान दर्जाचीं आणि समान अधिकारी अंग आहेत असं मी मानतो व तेवढ्यासाठीच बायकोच्या वांटणीला येणारं प्रत्येक काम आपल्यालाहि कुशलतेनं करायला आलं पाहिजे अशी माझी खटपट आहे.

स्वयंपाकाचा रगाडा दोन्ही वस्त्रां बायकांनाच कां ? अक वेळ ते काम नवऱ्यांना कां करूं नये ? लोकांना वळण घालून देण्यासाठी अक वेळचा स्वयंपाक करायचा पायंडा मी पाडणार आहे. तुम्ही गेलेल्या दिवशींच मी श्रीगणेश केला, पण हें असं होअून वसलं । ”

“ बरं का, सरलाबाभी, आता तूंही लिहिण्या-वाचण्याचा श्रपा-
ध्यानं अभ्यास कर ग बाभी ! यजमानांनी तुझं निम्मं काम करायचं
तर ठरवलंच आहे, आता तूंही नकोस का तसं करायला ? अद्या स्वारींना
चाकरी लागली की अर्धा वेळ जावं लागणारच की तुला कामाला ?
असंच ना भाअूजी ? मग तुमच्या श्रीगणेशाबरोबर सरलाबाभीलाहि
पाहिला धडा का नाही दिला ? ”

तिच्या या टोमण्याकडे दुर्लक्ष करून दाजीने मला म्हटलें,
“ तुमचा चहा व्हायचा असेल अजून ? मीहि घेईन थोडा तुमच्या-
बरोबर. ”

दाजीचा दिवाळसण

“श्रावण आला की हिंदु लोकांच्या अडाणीपणाला जा भूत येतो तो दिवाळीपर्यंत.”

दाजीचें हें विधान ऐकून ती म्हणाली, “कशावरून म्हणतां तुम्ही असं ? अुदाहरणं सांगा !”

अेवढी प्रेरणा मिळाल्यावर दाजीची जिढा शांत राहणें कसें शक्य होतें ? श्रावण महिन्याच्या दर वारीं घरोघरीं पाळले जाणारे कुलाचार, मंगळागौर, श्रावणी, गोकुळ-अष्टमी, गौर-गणपति, ऋषि-पंचमी, पितृपक्ष, नवरात्र वगैरे ऐकून अेक सणाची आणि व्रत-वैकल्याची यादी सांगून दाजी म्हणाला, “ ज्यांचा हेतु कळत नाही आणि आवश्यकता वाटत नाही, अशा गोष्टी देशकालपरिस्थितीचा विचार न करतां करीत राहणं म्हणजे आपला दुर्बलपणा मुकाट्यानं कबूल करण्यासारखं आहे. या दुर्बलपणाच्या पार्थीक आम्ही काळ, श्रम आणि पैसा यांची अमर्याद धूळधाण करीत असतो. हे विनाशक वेढेचार ताबडतोब थांबवले पाहिजेत ! ”

दाजीच्या वक्तृत्वाला आजच अेवढें स्फुरण येण्याचें खरें कारण तिने केव्हाच ताबलें होतें. पण त्याचा कांही मागमूस न लागूं देता ती म्हणाली, “ तुमचं हें म्हणणं घटकाभर कबूल करतें मी, भाभूजी;

पण मला हें अेकपरीनं विध्वंसक वाटतं. दुसऱ्या चांगल्या प्रघाताची सुरवात केल्याशिवाय अपलेल्या चाली बंद करणं मला नाही बरोबर वाटत. नवं काय करायच तें मांगा आणि मग— ”

“ पुरता विचार केल्याशिवाय मी कांहीतरी भरमसाट बड-बडतों असं वाटतं तुम्हाला, वैनी ? ” तिला मध्येच थांबवून दाजी म्हणाला. “ तुम्ही या मंगळागौरीला गचाढी द्या अगोदर. ” आपण भलताच शब्द वापरल्याबद्दल त्याचे त्यालाच कसेसे वाटलें. किंचित वरमून तो म्हणाला, “ फूलपत्री गोळा करण्यांत, पूजेंत, जेवणावळींत आणि धांगडाधिग्यांत महिन्यांतले चारपांच दिवस सर्व शक्ति खर्च करण्यापेक्षा गोरगरिबांच्या बायकांशीं मिसळून त्यांना साक्षर करण्यांत, स्वच्छतेचे धडे देण्यांत शक्ति आणि बुद्धि खर्च केली तर ? दुसऱ्या-साठी कांही करतां येत नसेल, तर आत्मसुधारणेसाठी तरी प्रयत्न करावा. अशा काय आमच्या बायका गागीं, मैत्रेयीसारख्या विदुषी किंवा लक्ष्मीबाभीसारख्या पराक्रमी लागून गेल्या आहेत, की त्यांनी शरीरसामर्थ्य किंवा ज्ञानबल वाढविण्याचा प्रयत्न करूं नये ? ”

हा सवाल घालून दाजीने तिच्याकडे विजयी मुद्रेने पाहिलें. पण तीहि कांही कमी नव्हती. ती हसून म्हणाली,

“ भाऊजी, व्याख्यानापेक्षा अुदाहरणानं सुधारणा झटकन् पडते. तुम्ही म्हणतां तें स्वतःच करून दाखवाल तर लोक न सांगतां त्याचं अनुकरण करतील. सरलाबाभीचे दोन मंगळवार अगदी जुन्या पद्धती-प्रमाणं साजरे होअूं दिलेत आणि आत्ताच बरा हो तुम्हाला सुधारणेचा अुमाळा आला ? ”

अनपेक्षितपणें आणि अगदी आपल्याच रोखाने आलेल्या या सवालाने दाजीची थोडी गळण अुडाली व त्या संधीचा फायदा घेअून तिने फेरहल्ला चढवला.

“ मी सांगतें यांतलं अिगित, भाऊजी. मंगळागौरीची तुम्हाला अितकी चीड आली ती तिच्या निरर्थकपणाबद्दल मुळीच आली नाही, तर सरलाबाभी त्या निमित्तानं माहेरी जाणार आणि दोनतीन महिने

तरी अेकलकॉडं राहावं लागणार, अेवढ्यासाठीच जीव घाबरा होतो आहे तुमचा ! स्वतःला झळ लागूं लागली म्हणजे सुधारणा सुचतात पुरुषांना. पण काय हो भाअूजी, बायकोचं अितकं वेड तुम्हाला तरी वरं दिसतं का ? दुसऱ्या कुणी असं केलं असतं, तर टीका करून पुरेवाट केली असतीत त्याची. तो बाअीलवेडाच आहे, विषयलंपटच आहे, अेकन् दोन, हजार बोलून घेतलं असतंत ! मी जर तुम्हाला तोच आहेर केला, तर आहे का तोंड तुम्हांला बोलायला ? ”

सरळ जबाब सुचेनासा झाला की विषयान्तर करून वेळ मारून नेण्यांत दाजी तरबेज होता. पण अशा रीतीने वेळ मारून नेली तरी त्यांत मनोगत साध्य होअीच असें नाही. अुलट, मनापासून नको तेंच त्याला पत्करणें भाग पडे. आजह तसेंच झालें. बाअीलबुद्धेपणाचा किंवा विषयलंपटतेचा आपल्यावरील आरोप टाळण्यासाठी तो आवेशाने म्हणाला, “ तुमचं म्हणणं मी कधीच कबूल करायचा नाही, वैनी. तुम्ही वाटलं तर तिनीअैवजी सहा महिने मला अेकटं राहायला सांगा. बघा मी तक्रार करतो का ! चार महिन्यांपूर्वी नव्हतो का मी अेकटाच ? आणि समजा, अुद्या माझ्या बायकोचं काहीतरी झालं, तर काय मी सती जाणार आहे तिच्याबरोबर ? ”

‘शुभ बोल रे नाऱ्या’च्या कोटींत दाजी कधीकधी जात असे, हें माहीत असूनसुद्धा त्याच्या बोलण्याला ती भ्याली. पालीच्या चुकचुकण्यावर किंवा कावळ्याच्या कावकावीवर सुखदुःखाचे ठोकताळे काढणाऱ्या बायकोच्या जातीला बायकोच्या मरणाची भाषा प्रत्यक्ष तिच्या नवऱ्याने अुच्चारल्यावर धस् झाल्यावाचून कसे राहील ? काय बोलावें हें तिला समजेना आणि तिच्या या मूकवृत्तीचा फायदा घेअून आपलें वक्तृत्व वेगाने सोडण्याचा हरूप दाजीला येणें साहजिकच होतें; पण त्याच वेळीं माझें तेथे आगमन झालें आणि मीं सुरवातीलाच प्रश्न केला,

“ मग काय अुत्तर लिहूं रे चिंगोपंतांना ? ”

“ पण पाठबायचं कुणाबरोबर ? ” तिने विचारलें.

“तें मग पाहता येथील. अगोदर दाजीची मंजुरी आहे का राणीसरकारांना पाठवायला ?”

“तुम्हाला योग्य दिसेल तें तुम्ही ठरवा. मी तुमच्या बाहेर कधी गेलों नाही आणि जाणारहि नाही.”

विचारलेल्या प्रश्नावर कसलीहि शंकाकुशंका न घेता दाजीने निर्णायक उत्तर दिल्याचा हा अनुभव आज मला पाहिल्यानेच आला म्हटलें तरी चालेल. त्यावरून मीं अेवढें मात्र ताडलें, की मी येण्यापूर्वी याच विषयावर अुभयतांचा खल चालू असला पाहिजे आणि दाजीची तडकाफडकी मिळालेली संमति हें त्याचेंच फळ असलें पाहिजे.

माझा हा अंदाज अर्थातच बरोबर ठरला.

दुसरे दिवशीं ओळखीच्या अेका असिमाबरोबर मीं सरलाबाभीची लोलकवाडीला रवानगी केली. स्टेशनवर पोचवायला जाण्याबद्दल मीं होअून दाजीला सुचविलें होतें; पण दाजी गेला नाही. ती थट्टा करील ही भीति ! पण त्याची थट्टा कांही चुकली नाही ! कारण जरी तो स्टेशनच्या धक्क्यावर ‘ गुडबाय ’ करण्यास गेला नाही, तरी स्टेशनपासून अेकदीड मैलावर तो गाडी जातेवेळीं हातरुमाल फडकावीत अुभा होता ! माझ्या व त्याच्या परिचयाच्या अेका माणसाने हा प्रकार समक्ष पाहिल्याने दाजीला तो नाकारतांहि येथीना.

मनमुराद हसण्याची ही खाशी संधि तिला आयती मिळाली.

अर्धा धावण महिना विशेष कांही न होतां गेला. स्थानिक गणेशोत्सवांत दाजी स्वयंसेवक झाला होता; आणि नेहमीच्या शिरस्त्र्याप्रमाणे तो कांही कुलंगडें निर्माण करून रंगाचा बेरंग करतो की काय, अशी मला धास्ती होती. पण तसें फारसें कांही झालें नाही. फारसें म्हणण्याचें कारण अेवढेंच, की दाजी अगदीच कांही न करतां बसला नाही. तसें झालें असतें तर तो दाजी कसला ?

अुत्सवसमाप्तीनंतर चालक व स्वयंसेवक यांना श्रमभोजन देण्याचा अुत्सव मंडळाचा फार दिवसांपूर्वीपासूनचा रिवाज आहे.

त्याप्रमाणे या वर्षीहि श्रमभोजन ठरलें; पण या गोष्टीला दाजीने कसून विरोध केला ! “सर्वजनिक काम स्वेच्छेने करणाऱ्या माणसास लाडू चारणें म्हणजे त्याच्या कामगिरीचा अपमान होय. कोणत्याहि मोबदल्याची अपेक्षा किंवा स्वीकार न करता काम करील तेच सारा स्वयंसेवक, नाहीतर मलियाच्या मोहाने काम करणारे आधाशी लोक, असा आरोप त्याच्यावर येतील. हा आरोप आपल्यावर करून घ्यायला आपण तयार नाही ! ” अशा आशयाचें भाषण करून दाजी भरल्या पंक्तीतून उठून आला.

लोक म्हणाले, “आधीच असं सांगितलं असतं तर कार्यक्रमांतून श्रमभोजन वगळण्यांत आलं असतं. आणि पुढल्या वर्षापासून त्याला कायमचा काट देण्यांत येतील. पण आता सर्व स्वयंपाक तयार झाला असतां बेत रद्द करणं श्रेयस्कर नाही. ”

पण हा युक्तिवाद मुकाट्याने मान्य करण्याबितका दाजी लेचापेचा थोडाच होता ! त्याने ताडकन् विचारलें, “स्वयंपाक तयार झाला असला तरी तो आम्हींच झाला पाहिजे अशी सक्ति थोडीच आहे ? जे भुत्सवाचे कार्यकर्ते नाहीत अशा त्रयस्थाना तें अन्न वाढा आणि आपण खादीसाठी खटपट करणारे नव्हे असं सिद्ध करा ! ”

“अहो, आयत्या वेळीं कोण येणार जेवायला ? ” बेकाने विचारलें.

“माणसं नाही आली तर गायी-म्हशींना घाला, नाहीतर तें अन्न नदींत नेऊन सोडा. ”

पण दाजीची ही विचारसरणी मंडळींना पटली नाही आणि शेवटीं त्याला वगळून पंगत साजरी करण्यांत आली.

दाजीच्या सर्वसाधारण जीवनक्रमांत विशेष असं कांही नाही म्हटलें तरी पुष्कळ असे. पण तसल्या किरकोळ गोष्टी सांगून मी तुमचा वेळ घेत नाही. त्याचा दिवाळसण कसा साजरा झाला या मुख्य गोष्टी-कडे मी आता वळतो.

दसरा होऊन अेकदोन दिवस झाले असतील. लोलकवादीहून चिंगोपंतांचें “दाजीसाहेबांना घेऊन आपण दिवाळसणाला भिकडे या” असें पत्र आलें होतें व तत्संबंधीच आमची वाटाघाट चालली होती.

“मग कधी निघणार भाऊजी?”

“तुम्ही वाटेल तेव्हा ठरवा. तुमच्याबरोबर मी केव्हाहि तयार आहे.”

“म्हणजे? आम्ही जायचं?”

“जायचं म्हणजे? बिघडलं काय त्यांत? पत्रच आहे तुम्हाला तसं.”

“अरे, पण भल्या माणसा! शिष्टाचाराप्रमाणं त्यांनी थोरपणा दिला आम्हाला. अशीं सणासमारंभांचीं पत्रं आलीं म्हणजे त्यांचा अर्थ अक्षरशः करायचा नसतो. ‘सहकुटुंब-सहपरिवार येऊन कार्यसिद्धि करावी’ असं म्हटल्याबरोबर मुलंवाळं घेऊन धावत सुटायचं नसतं!”

“सुटलं पाहिजे! आमंत्रण करणाऱ्यांची जिरवण्याकरिता तरी तसं केलं पाहिजे. मनोगत व्यक्त करण्यापेक्षा ढोंग करण्याची लोकांना पूर्वागार जडलेली ही खोड केव्हातरी आणि कोणीतरी मोडलीच पाहिजे. जो मनुष्य मुळीच आला नाही तरी चालेल, फार काय जो आला असतां आपल्या आनंदांत मिठाचा खडा पडल्यासारखं वाटेल, अशा माणसाला निमंत्रण पाठवायचा आचरटपणा आम्ही करतो आणि तोहि ‘सहकुटुंब सहपरिवार या’ असं म्हणून करतो. अेखादी गोष्ट करतांना ती कां करायची याचा आम्ही कधी विचारच करीत नाही. ‘बाबावाक्यं प्रमाणम्’ हें आमचं ब्रीद ठरून गेलं आहे; त्यामुळंच आमची प्रगति खुंटली आहे!”

“पण भाऊजी, तसं म्हटलं तर कांही चांगल्या गोष्टींनासुद्धा अजिबात फाटा द्यावा लागेल की! आता दिवाळीचंच ध्या. हा निर- निराळ्या नांवानं गोडघोड करून खायचा प्रघात आहे, तो तरी काय म्हणून पाळायचा मग? सर्वांचीच कांही सोय असते असं नाही, अन् हातावर पोट भरणान्या पुष्कळ लोकांची तर पुष्कळ त्रेधा बुडते. आता

तुमच्या चिंगोपंतांसारख्या गरिबानं दिवाळसण करायचा म्हणजे सोपी का गोष्ट आहे ? पण केला पाहिजेच ना मुकाट्यानं ? नाही केला तर बहीण वाकडं तोंड करणार आणि तुमच्यासारखे मेहुणे रुसून बसणार !”

“ पण अशा गोष्टीतला मुख्य फायदा दृष्टीआड करतां आहां तुम्ही, वैनी. ” दाजी वकिली कोटिक्रम करूं लागला. “ निरनिराळ्या ठिकाणीं पांगलेले आपले आप्तस्वकीय विनाकारण भेकत्र जमणं शक्य नसतं. त्यांचं संमेलन भरविण्यास दिवाळीसारखे सण हें योग्य कारण आहे. आणि त्या दृष्टीनं त्यांचा उपयोग करून घेतलाच पाहिजे. ”

“ मग हें कारण लग्नकार्यांत नाही वाटतं साधत ? आणि भितका वेळ लग्नकार्याला आचरटपणा म्हणत होतां तुम्ही ! आपला मुद्दा आपणच खोडून काढलात की ! तुमचं किनारी डोकं ठिकाणावर नाही आताशा, भाअूजी. तें लोलकवाडीकडं भरकटायला लागलंय आणि तुमचं मन तिथल्या अंका माणसाकडे गुंतलंय - ”

ती दाजीकडे खोचकपणें पाहून अशी हसली की दाजी चांगलाच ओशाळला ! आता कोणता कोटिक्रम लढवून आपण या हल्ल्यांतून निसटावें याचा त्याला पुरता विचार पडलेला दिसला ! तेव्हा त्याची मुक्तता करण्यासाठी मीं म्हटलें,

“ बरोबर आहे तुमं म्हणणं, दाजी. काय लागतोस हिच्या नादाला ? कुणी भेक म्हटलं की दोन म्हणायची सवयच आहे हिला. बाकी हिच्या बोलण्यांतसुद्धा कांही मुद्दा असतोच म्हणा. पण जाअूं दे तें. तूं कधी निघणार तें ठरव. तुला खर्चाला पन्नास रुपये पुरतील, नाही का ? करून ठेवतो मी तेवढी तजवीज. अन् हे पाहा, येतांना सरलाबाबीलाहि घेअून ये; नाहीतर म्हणतील ‘ संक्रांत झाल्यावर पाठवतो ’ म्हणून ! ”

“ ते शिमगा झाल्यावर पाठवायचं म्हणतील, पण मी अंकायला बसलोंय थोडाच ! ” दाजी कडाडला. ती आणि मी दोघेहि हसलों व त्या हसण्यांतला भावार्थ दोघेहि अुमगळों.

दिवाळी दोन दिवसांवर येताच दाजी लोलकवाडीला रवाना झाला. “तूं कांहीतरी करून हास्यास्पद ठरशील, म्हणून प्रथमपासून सावध राहा !” अशी बुध्द सूचना दिलेली त्याला आवडली नसती व तशी देणें मलाहि अवघड वाटलें. तरीपण जितक्या आडपड्याने त्याला सुचवतां येतील तेवढें सुचवण्यास मात्र मीं कमी केलें नाही.

“म्हाणांविणं आटपून आता फराळाची पंगत बसली असेल भाऊजींची !” तिने दिवाळीच्या दिवशीं सकाळीं चहाबरोबरच बोलण्यासहि सुरवात केली.

“पण तो कांही बसायचा नाही फराळाला. सकाळीं फराळ आणि दुपारीं मेजवानी या दुहेरी गोष्टी त्याला नापसंत आहेत. मागल्या वर्षी नाही का त्यानं महात्मजींसारखा उपवास केला अगदी दिवाळीच्या दिवशीं ?”

“अर्थ करतां आलं; पण तिथं सासुरवाडीला ?”

“म्हणून काय झालं ! आपल्याला न पटणारी गोष्ट दाजी कधीच करायचा नाही.”

“पण त्यांना न पटली तरी आतून हुकूम आल्यावर ?”

“म्हणजे ?”

“म्हणजे काय ? सरलाबाजीनं चांगलीच छाप ठेवलीय बरं का भाऊजींवर.”

“मला नाही खरं वाटत.”

“मला तरी कुठं वाटत होतं अगोदर तसं ? पण प्रत्यक्ष अनुभव आल्यावरच बोलतें आहे मी.”

“म्हणजे ?”

“म्हणजे काय ? हें पाहायचं.” असें म्हणून तिने आपल्या पोलक्याच्या खिशांतून अेक कागदाचा लांबट व चुरगळलेला तुकडा माझ्या हातीं दिला. तो अुलगडून त्यावरील पेन्सिलीचीं अस्पष्ट अक्षरें मी वाचूं लागलों. “कांहीतरी सबब काढून आलां नाही तर सगळ्यांना वाभीट वाटेल,” असें त्यावर अेकच वाक्य होतें आणि तो कागद

तिला दाजीच्या खोलीत सापडला होता. त्यावरून तें सरलाबाभीचेंच पत्र असलें पाहिजे असा तिने अजमास बांधला होता. त्यावर दुसरे पुष्कळ आक्षेप घेता येण्यासारखे होते; पण मी तसे घेतले नाहीत. शिवाय तिची समजूत खात्रीनेच चुकीची होती असें तरी कशावरून ? ”

भितक्यांत आमचें टपाल आल्यावरून बोलण्याचा ओघ बदलला; आणि तिचा दादा भाऊबिजेसाठी केव्हा येणार आणि मी आक्काकडे कोणत्या गाडीने जायचें या विषयावर आम्ही आलों. मी परत येभीपर्यंत दादांना ठेवून घेण्याबद्दल मी तिला सांगत होतों व दादा आल्यावर मगच मी आक्काकडे जावें असें ती मला सुचवीत होती.

परंतु या बाबतीत आमचा बेत निश्चित ठरण्यापूर्वीच अंगणांत माझें नांव पुकारलें गेलें आणि मी पुढे जाताच तारवाल्याने पिवळा लखोटा माझ्या हातीं देऊन सहीकरिता पावती व पेन्सिलचीं थोडक पुढे केलें.

तार ! माझ्या डोळ्यांपुढे अकदम दाजी भुभा राहिला ! माझी छाती धडधडू लागली आणि कापच्या हाताने लखोटा फोडून मी तार वाचली तेव्हा माझी भीति खरीच ठरली !

“केलान् काहीतरी घोटाळा ! ”

“कसला घोटाळा ? ” तिने भिडून विचारलें.

“अग, दाजी गेला नाही लोकलवाडीला ! तार आली आहे चिंगोपंतांची. वास्तविक तो काल संध्याकाळीच पोचायला हवा होता तिथं. ”

“ मग मधेच कुठं गेले बाबा ! ”

माझ्याभितकीच तीहि संचित झाली, आणि तिच्या शंकेखोर मनालाहि चालना मिळाली. प्रवास करतांकरतां गाडींतल्या गाडींत बेपत्ता झालेल्या कांही माणसांचा वृत्तांत आम्ही अकळा होता; आणि नागपुराकडले कोणी अक बडे बॅरिस्टर, सामानसुमान डब्यांत जेथल्या तेथे असून नाहीसे झाल्याची चर्चा वृत्तपत्रांत चालूच होती !

ती निरनिराळ्या अशुभ शंका घेऊं लागली व तिच्या डोळ्यां-
तील गंगायमुनाहि अनावर झाल्या. मी स्टेशनवर जाऊन चौकशी
केली तर लोलकवाडीचें तिकीट परवादिवशीं खपल्याची नोंद आढळली
आणि तिकडच्या गाडींतून त्याच वेळीं अुतरलेल्या माझ्या भेका परिचित
भिसमाने काल सकाळीं भुसावळ स्टेशनवर दाजीला समक्ष पाहिल्याचें
सांगितलें.

“मग त्याचें काय झालें?” या भेकाच प्रश्नाचें अुत्तर आम्ही
अुभयतां आपापल्या मताप्रमाणे शोधित होतो. दिवाळीचा सण आम्ही
नुसत्या मेतकूट-भातावर साजरा केला!

“कैद्यासारखं कोंडून ठेवलं तरच धडगत आहे भाबुर्जीची.”
किंचित् अुदास आणि किंचित् चिडखोर स्वरांत ती अुद्गारली. चिंगो-
पंतांना वस्तुस्थितीची तार करण्यासाठी कोट-टोपी चढवून मी बाहेर
निघालों.

भेक तार रवाना करून मी परत फिरणार तों दुसरी भेक तार
मास्तरांनी माझ्या हातांत टाकली. खाडव्याच्या आस्पितळामधील
तार! ‘मी ताबडतोब तेथे हजर राहणें आवश्यक आहे,’ असा त्यांत
संदेश! मी अभिकाधिक घोटाळ्यांत पडूं लागलों.

मी ताबडतोब निघालों आणि मी नको-नको म्हणत असतांहि
ती गाडींत बसली. ही तारसुद्धा दाजीविषयक असली पाहिजे असें
तिने ठरविलें आणि दवाखाना, दाजी आणि तार या तिहींची गोळा-
बेरीज करून तिने असा निष्कर्ष काढला, की दाजी प्राणसंकटांत
असला पाहिजे, आणि अशा स्थितींत त्याला टाकून ती घरी राहणें
शक्यच नव्हतें.

खाडव्यास अुतरलों व गेटकडे जाऊं लागलों, तों समोरून माझा
लहानपणचा शाळासोबती बलदेव हसतहसत माझ्याकडे आला आणि
हात जोडून म्हणाला, “नमस्कार गुरु!”

माझें सारें लक्ष दवाखान्याकडे लागलेलें. तरीपण बालमित्राची
कार दिवसांनी भेट होतांच मला आनंद झाल्यावांचून राहिला नाही.
मीहि नमस्कार करून म्हटलें,

“फार दिवस झाले नाही आपणाला भेटून ? ”

“ अकोणीसशे अठरात भेटलों होतो मुंबाईस. ”

या प्रास्ताविक भाषणानंतर मी बलदेवास माझ्या तेथे येण्याचें कारण सांगितलें व भिरगितळाकडे बरोबर येण्याबद्दल त्यास विचारलें. पण त्याने त्या वेळीं दवाखान्याकडे स्वतः येण्याचें तर नाकारलेंच, पण मलाहि तिकडे जावू दिलें नाही. मी नाखुषी दर्शविली; पण तिकडे मुळीच लक्ष न देतां त्याने आपलें म्हणणें खरें केलें.

बलदेवाच्या बंगल्यापाशी मोटारीतून अंतरतांच मला कळून चुकलें, की तो मला आतापर्यंत वाटत होता तसा साधा बलदेव राहिला नसून तो ‘डॉ. जे. बलदेव, एम्. डी., मेडिकल ऑफिसर, खांडवा हॉस्पिटल’ आहे ! हें कळल्यावर त्याने मला घरीं आणल्याबद्दल वाटत असलेला माझा राग नाहीसा झाला.

“वैर्नांना आणलंस हें सर्वांत उत्तम झालं. या निमित्तानं यांची ओळख तरी झाली.” असा बलदेवाने प्रस्ताव करतांच मीहि तेच शब्द डॉक्टराणबाबीबद्दल त्याला बोललों. तिची डॉक्टराणबाबीबरोबर जमलेली गट्टी पाहून मला मोठें नवल वाटलें. बायकांना भांडखोर म्हणतात, पण शीघ्र स्नेह जमविण्यांत त्यांच्यासारख्या त्याच, असें मी तरी विनदिकृत म्हणेन.

मला तातडीने आणि नांव कळूं न देतां बोलावण्याचें कारण मी विचारतांच बलदेव हसून म्हणाला, “अरे, चहापाणी होअूं दे, जरा ताजेतवाने व्हा, कळतंच आहे आपोआप. ”

आम्ही सर्वस्वीं त्याच्या तावडींत सापडलों असल्यामुळे दुसरें काय करतां येणें शक्य होतें ? स्वस्थपणें फराळपाणी अुरकलें, तरीहि बलदेव मुद्दयावर येवीना. तेव्हा मात्र मी थोड्या त्रासिक सुरांत म्हटलें, “बलदेव, आता अधिक ताणूं नको बुवा. ”

“अच्छा !” म्हणून तो अकदा मोठ्याने हसला आणि त्याच वेळीं दारांत अेका टांग्यातून सरलाबाबी आणि चिंगोपंत ही जोडी अुतरलेली मला दिसली. मी आश्चर्याने म्हणालों, “हें आहे तरी काय गौडबंगाल ! हां मंडळी अर्थ कशी ? ”

चिंगोपंतांना माझ्याकडे पाहून हसू आल्याशिवाय राहिले नाही. ते म्हणाले, “ आपणालाहि ओहून आणलं का दाजीसाहेबांनी ? ”

अपेक्षेप्रमाणे हा दाजीचाच काहीतरी अपद्व्याप आहे हें आता कळून चुकलें. मग मात्र बलदेवाने ओहून धरलें नाही. पोलिसांनी दाजीला बेशुद्धावस्थेंत अस्पितळांत कसे आणलें, आपण त्याला किती प्रयासानें सावध केलें, त्याच्या जीविताबद्दल आपण किती अनिश्चित होतों, त्याच्याकडून आमचीं नांवें व पत्ते कळतांच तारा कशा केल्या, ही हकीकत त्याने सांगून टाकली.

आता लोकलवाडीला दिवाळसणाला चाललेला दाजी खांद्याच्या पोलिसांना बेशुद्धावस्थेंत कसा सापडला ?

झाला प्रकार तो असा. भुसावळला गाडीत बसल्यावर दाजीला अेक स्त्री अुदासवाणी बसलेली दिसली. पेहेरावावरून ती कुणबी जातीचा दिसत होती. तिच्या करुण मुद्रेवरून दाजीला दया आली आणि तो म्हणाला,

“ बाबी, तुम्ही अशा कष्टी का ? ”

“ दादा, काय सांगूं तुम्हाला ? अुद्या दिवाळीचा सण. समया प्रिथिवींतलीं मानसं आनंदांत हैती. भावासंगट बहिण माहेरीं जाती, नाहीतर भाऊ बहिणीच्या घरीं बिजेला येतो. दादा, देवानं मला कुणी भाऊ दिला नाही हो—” अेवढें बोलून ती स्फुंदूनस्फुंदून रडूं लागली.

दाजी कळवळला ! त्याने क्षणभर विचार केला आणि निश्चय झाल्यासारखें करून म्हणाला, “ ताबी, मी तुझा भाऊ झालों तर बरं वाटेल का तुला ? ”

“ नग नग दादा. माझ्यावाणी फुटक्या नशिबाच्या बयाचं भाऊ कशापायी होतां ? तुमची बायको असल, भण असल, नका दादा, येव तुमचं कल्याण करूं दे. मी हाय अन् माझं नशीब हाय ! ”

“ नाही. ताबी, तूं नको म्हणशील तरी मी तुझा भाऊ होणार आणि ही दिवाळी मी तुझ्या घरीं साजरी करणार. चल, कुठं आहे तुझं घर ? खर्चाची मुळीच काळजी करूं नकोस तूं. ”

शेवटी झांडव्याच्या अलीकडल्या स्टेशनवर अतूरून थोड्या मैलावर असलेल्या आपल्या नव्या बहिणीच्या गावी दाजी गेला. तेथे त्याचा पाहुणचार तिच्या घरच्या मंडळींनी फारच अगत्याने केला. त्या विजातीय परिवारांत सुद्धा दाजी भितका रंगला, की सासुर-वाडीचा दिवाळसण बुडल्याबद्दल विषाद न वाटता या नव्या प्रेमाच्या प्राप्तीबद्दल त्याला कृतार्थता वाटू लागली.

परंतु हा प्रेमास्वाद त्याला अधिक काळ घेता आला नाही. दुसरे दिवशीं दुपारी दवाखान्यांत शुद्धीवर आल्यावर त्याला समजून चुकलें, की आपण बदमाशांच्या तावडींत सापडलों होतो व आपलें सर्वस्व लुबाडलें जाऊन आपण मृत्यूच्या दारेंत सापडलों आहों ! विषारी वनस्पति आपणांस चारण्यांत आल्या आहेत !

बलदेवाचें हें दाजीपुराण वाचून होतें न होतें तों दाजीची स्वारी तेथे अुपास्थित झाली. मी त्याला कोपरापासून हात जोडून म्हणालों,

“ खासं केलंस ! ”

“ केलंच नाहीतरी ! ” कोटटोपी खुंटीला लटकवीत दाजी म्हणाला, “ नाहीतर मित्राच्या घरचा पाहुणचार तुम्हाला कसा मिळाला असता ? चिंगोपंतांना नव्या मित्राची प्राप्ति कशी झाली असती ? ”

वास्तविक या फजितीमुळे दुसरा अेखादा ओशाळला असता आणि त्याला मेल्याहून मेल्यासारखें झालें असतें ! पण दाजीचा निगरगष्टपणा तसाच्या तसा अभंग होता ! मला त्यांत विशेष असें काहीच वाटलें नाही; पण बलदेव हलकेंच म्हणाला, “ कुठं रे पैदा केलीस ही चीज ? ”

नंतर दाजीकडे वळून तो म्हणाला, “ काय मिस्टर, झाला का जबाब ? ”

“ झाला. पण माझ्या जबाबावरून त्या लुच्च्या पोलिसांना काहीच लभ्यांश न्हायचा नाही ! मीं खोटाच ठावठिकाणा दिला आहे

दडपून, तिथं खरे गुन्हेगार त्यांना बापजन्मीं नाही सापडायचे ! बसू देत लेकाचे ठोकत ! अक गुन्हेगार असला की दहा जणांना लंबे करतात ते. मी त्यांना अशी संधि कधी मिळू यायचा नाही. ”

“ तारीफ आहे तुझ्या व्यवहारज्ञानाची ! तरी बरं, आपण स्वतःच विष खाल्लं म्हणून नाही सांगितलंस ! ” मी खोचक खरात म्हणालों. पण त्याकडेहि लक्ष न देता तो म्हणाला,

“ अकदा आलं होतं मनांत तसं सांगायचं, पण मागून आलं लक्षांत, की आत्महत्येचं शुक्लकाष्ठ आपल्याच मागं लागेल म्हणून ! धर्म करतां कर्म अुभं राहायचं ! ”

“ आता काय कमी राहिलं ? ” मानेला नापसंतीचा हिस्का देऊन दाराआडून ती म्हणाली, आणि चिंगोपंत, मी व बलदेव हसावें की रडावें अशा मिश्र भावनेने अकमेकांकडे पाहूं लागलों !

साहित्यसंमेलनांत दाजी

चार बोलावण्यानंतर दाजी चहाला आला, तेव्हा ती म्हणाली, “ भेवढं कसलं लेखन चाललंय भाभूजी, आताशा ! भेखादी कादंबरी लिहितां आहां की काय ? ”

“ कादंबरी ? ” दाजी तीव्र निषेधाच्या स्वरांत म्हणाला, “ पाच-कळ प्रेमाच्या भाकडकथा लिहिणं म्हणजे माझ्या बुद्धीचा अपव्यय होय असं समजतों मी. ”

“ मग तुमच्या विद्वत्तेला साजेल असा कसला ग्रंथ निर्माण करतां आहां तें तरी कळूं दे ? ”

“ कसला ग्रंथ अन् कसलं काय ? ” दाजीने चहाचा भुरका मारला आणि त्यांतच निराशेच्या सुरकाऱ्याचा सूर मिसळला.

“ कां हो ! ” ती धीर देत म्हणाली, “ भितकं हें काय वाटतं तुम्हाला, भाभूजी ? गीतारहस्यासारखासुद्धा ग्रंथ लिहाल तुम्ही, मनावर घेतलंत तर. तुमच्या डोक्यांत काय आहे नि वाय नाही याचा पत्ता लागायचा नाही कुणाला ! ”

“ आणि मला कुठं नाही माझ्याबद्दल आत्मविश्वास ? ” तिच्या शिफारशीने अवसान येऊन दाजी बुद्दगारला, “ वैनी, तुम्हाला सांगा-यला हरकत नाही. मी लिहितोंच आहे तसा अेक अपूर्व ग्रंथ. पण मी रात्रीचा दिवस करून खडें घासले तरी त्याचं चीज कोण करणार ? ”

मासं बाळ माझ्याच दस्तरांत दडून राहणार आणि थोड्या दिवसांनी कसर लागून त्याचा भुगा होणार ! माझ्यापाशी पैसा नाही आणि पैसा नाही म्हणून माझ्या ग्रंथाचं प्रकाशन नाही.”

“मुळीच फिकिरांत पडूं नका भाऊजी, तुम्ही. तुमचं ग्रंथलेखन पुरं तरी होअं दे, की त्याच्या प्रकाशनाची तरतूद झालीच म्हणून समजा.”

तिच्या या अमृतवाणीने दाजीच्या आशेला नवजीवनच प्राप्त झालें आणि त्याने आतुरतेने विचारलें, “तें कसं काय ? सांगा तरी वैनी ?”

तिला कधी काळीं पाठ केलेली कवनें अचूक आठवतात आणि त्यांचा प्रसंगानुसार उपयोग करणाऱ्याची समयसूचकताहि तिच्या अंगी चांगली आहे. तिने अुत्तरादाखल पुढील गीतचरण सोडून दिला—

“ग्रंथापूर्वी प्रकाशकातें विधि निपजवितो आर्या ।”

दाजीचें शीघ्रकवित्व महशूर आहे. तिची समस्या त्याने तिच्याच स्वरांत तडकाफडकी पुरी केली—

“पैसाभावीं घुणा लागतो सगळ्या भिच्छित कार्या ॥

आशा दावुं नका ! वैनी, थापा मारूं नका ॥”

मूळ मुद्दा कुठल्याकुठेच गेला आणि दोघांच्या अनाहूत काव्य-गायनाने घटकाभर आम्ही पोटभर हसलों.

कथा मूळपदावर आणण्याचा मी प्रयत्न केला. साहित्यविषयक कित्येक प्रश्नावर आम्ही बोललों आणि तत्संबंधी दाजीचे विचार पाहून मला त्याचें कौतुक वाटल्यावांचून राहिलें नाही. मी त्याला म्हटलें,

“आता जाणारच आहों आपण साहित्यसंमेलनाला. तूं अेक विस्तृत निबंध लिहून तिथं वाच. वाहवा होभील तुम्ही.”

“मला या प्रश्नांसेची जरूरी नाही आणि मी साहित्यसंमेलनाला येणारहि नाही.” दाजीने अेकदम सांगून टाकलें.

“तें रे कां ?” मी आश्चर्याने प्रश्न केला.

“ तिथं जाभून कांही फायदा होत नाही म्हणून. ”

“ नाही कसा ? मोठमोठी विद्वान मंडळी तिथं जमतात-”

“ आणि या विद्वान् मंडळींच्या प्रदर्शनापेक्षा तिथं जास्त काय होतं ? ” मला माझे वाक्य पुरे करण्याची संधीच न देता दाजी म्हणाला. साहित्यसंमेलन हे नांवच मुळी सदोष आहे, असा त्याचा पहिला आक्षेप. ‘साहित्यकार संमेलन’ हे नांव यथार्थ होअील असे त्याचे म्हणणे. आणि ‘साहित्यसंमेलन’ हेच नांव ठाम करण्याचा दृष्ट असेल तर ह्या सामासिक शब्दाचा विग्रह कसा करावयाचा, असा त्याचा सवाल.

या सवालाला जबाब देण्याचा मीच थोडासा प्रयत्न करून पाहिला, “ साहित्याच्या अभिवृद्धीसाठी साहित्यभक्तांनी भरविलेलं संमेलन तें साहित्यसंमेलन. ”

“ भले शाबास ! ” दाजी अपरोधिकपणे म्हणाला, “ समास म्हणजे कूट प्रश्न असं वाटतं की काय तुम्हाला ? ते सोडवतांना अितका द्राविडी प्राणायाम उपयोगी नाही. अशा पद्धतीनं समास सोडवले तर वाटेल त्या शब्दांतून वाटेल तो अर्थ काढता येअील ! ‘आरोग्यदिन’ याचा अर्थहि ‘कादेनवमी’ असा करता येअील. ‘आरोग्य विघडे-पर्यंत लोक ज्या दिवशी अनारोग्यकारक कंदर्पमय पदार्थ खातात तो दिन म्हणजे आरोग्यदिन,’ असा विग्रह केला तर कोण तोंड धरणार तुमचं ? ज्या दोन शब्दांचा समास झाला त्या दोन शब्दांच्या टरफलांत पाहिजे तो मसाला भरून आपल्याला हवा असलेला अर्थ जुळवणं हा शिष्टसंमत मार्ग नव्हे. ”

“ पण नांवांत काय आहे, भाभूजी ? कार्यावर लक्ष ठेवावं माणसानं. ”

तिला वाटलं आपल्या या सूचनेने दाजीच्या टीकाप्रवाहाला विरोध होअील. पण प्रत्यक्ष परिणाम अलट झाला ! दाजी दुप्पट आवेशाने म्हणाला,

“कार्यावर नजर असल्यामुळेच माझा जीव असा तुटतो, वैनी. तुमच्या या संमेलनामुळे विधायक कार्य थोडं जरी झालं असतं, तरी मी नावाबद्दल चकार शब्द काढला नसता. पण भितकी मंडळी जमतात, हजारो रुपये खर्च होतात, बहुमोल वेळ व अनेकांचे परिश्रम यांचा फसा होतो आणि या मानानं हातीं काय येतं हें सांगा पाहू ?”

दाजीला खरोखरच भयंकर चीड आली आहे हें त्या वेळच्या त्याच्या हातवाऱ्यांवरून व मुखविक्षेपांवरून कोणाच्याहि लक्षांत आलें असतें. क्षुल्लक कारणासाठी डोकें भडकण्याची त्याची खोड आम्हाला ठाबूक असल्याने आम्हाला त्याचें विशेष कांही वाटत नसे आणि या वेळींहि वाटलें नाहीं. अशा स्थितींत तो विषय अजिबात टाळणें हा आम्हांला योग्य उपाय वाटे व आम्ही दोघांनी अेकमेकांना डोळ्यांनी खुणावून मौन स्वीकारण्याचा बेत मुकर केला.

पण दाजीच्या बाबतींत जसे आमचे अनेक बेत फसत तसा हाहि फसला ! आणि जरी आम्हीं आमच्या प्रश्नांचें तेल त्याच्या टीकागर्नांत ओतलें नाहीं तरी स्वयंप्रेरणेनेच तो म्हणाला, “सांगा वैनी, आजपर्यंत डसनभर तरी संमेलनं झालीं; पण या संमेलनांचं कोणतं दय्य स्मारक तुम्ही दाखवतां ? बोला !”

आवेशाच्या भरांत दाजीने पुढील बशींत रिकामा कप खणखण वाजवला. याची पुनरावृत्ति झाल्यास त्याची धडगत नाहीं हें जाणूनच की काय, सरलाबाजी चटकन् पुढे झाली व तिने सर्व चहापात्रें ओचलून नेलीं.

दाजीच्या सवालाला अगदीच उत्तर न देणें तिला शक्य नव्हतें. ती म्हणाली, “अशा सभापरिषदा प्रत्यक्ष कार्य करण्यापेक्षा विचार-जागृतीसाठी आणि मार्ग दाखविण्यासाठी असतात. आणि हा हेतु साधतोच कांही झालं तरी.”

“अेखाया संस्थानांत तुम्ही खचित प्राभिम मिनिस्टर व्हाल, वैनी. कारण तिथं बढती मिळवायला व पुढं यायला राजेसाहेबांच्या

पुढं जी शब्दावर मल्लीनाथी करावी लागते, ती कला तुमच्याजवळ भरपूर आहे. सांगा, भितक्या वर्षात कोणत्या बाबतीत संमेलनानं म्हणण्यासारखं असावं काम केलं आहे ? तुम्हाला तोंडपुजेपणा करायचा असेल तर खुशाल करा ! ”

“ आम्हाला तोंडपुजेपणाचा आहेर तुम्हीं केला तर तुमच्या आतापर्यंतच्या बोलण्यावरून आम्हालाहि तुम्हाला निंदक नाही का म्हणतां येणार ? ”

तीहि दहाला पेटल्यासारखी झाली होती. दाजीला तर आधी-पासूनच अवसान चढलं होतं. साहित्यसंमेलनच काय, पण दरसाल भरावयाच्याच म्हणून भराविल्या जाणाऱ्या परिषदा म्हणजे खेडे-गावचे अरुस किंवा जत्रा असं त्याचें मत. तेथे जमणाऱ्या लोकांच्या-पुढे अमुक अथवा कार्य ठरवायचें आणि तें अद्या करूं लागावयाचें असं काहीच नसतं. सुटीत चैनीने करावयाची सफर म्हणून हौशी लोक त्या निमित्ताने जातात. स्थानिक मंडळींची दृष्टि पाहिली तरी आपल्या गावचें संमेलन अितर ठिकाणच्या संमेलनापेक्षा दणदणीत म्हणजे भपकेबाज व थाटामाटाने झालं पाहिजे, बेवढाच अष्टाहास असतो. मंडपाची सजावट, भोजनाचा बेत, सरदारी पाहुण्यांची (मुद्दाम बोलावून आणलेल्या) बडदास्त आणि या सर्वांत ‘ भले बहादूर ’ म्हणवून घेण्याची त्यांची धडपड. कार्याच्या कळकळीपेक्षा आर्षेचें वेड त्यांच्या डोक्यात शिरलेलं असतं. अका संमेलनात्सवाच्या वेळीं मंडपद्वारीं गुंगारलेले हत्तीघोडे आणि भालाभीत-ढालाभीतांची फौज पाहून हें साहित्याच्या अुन्नतीसाठी भरलेलं अधिवेशन म्हणण्यापेक्षा संस्थानी दरबार हेंच नांव त्याला जास्त शोभलं असतं. या निव्वळ देखाव्याने काय काम साधणार ?

दाजीची ही टीका अतिशयोक्तिपूर्ण असली तरी मला सर्वस्वी खोटी म्हणतां येथीना. पण मनुष्यस्वभावाचा विचार करतां हे प्रकार साहित्यिक आहेत आणि याबरोबरच कार्यकर्ते अप्रयुक्त कार्य करून दाखवतात, असं माझें म्हणणें होतं. तें मी प्रकट न करतां माझ्या-

पाणीच ठेवलें. कारण, बोलून दाखविल्यास त्याच्या जिभेला पुन्हा स्फुरण येतील ही धास्ती मला वाटत होती.

पण माझ्या मनांतले विचार तिला कसे कळणार? दाजीला डिवचून बोलावयास लावणें हा तिचा नेहमीच वेळ घालवण्याचा उपाय असल्याने त्याचा वक्तृत्वप्रवाह मंदावतोसें पाहून ती म्हणाली, “समजा भाऊजी, तुम्हीं साहित्यसंमेलन स्वतःच बोलावलंत तर कसं साजरं कराल?”

“मी साहित्यसंमेलन नेहमीच भरवीत असतों. अतृष्ट साहित्यानं तीन कपाट भरलीं आहेत माझीं आतापर्यंत. पण तुम्ही म्हणतां त्या प्रकाराचा साहित्यसेवकांचा मेळा बोलावला तर मी अगोदर असं जाहीर करीन, की ‘जे स्वतः लेखक, कवि अगर प्रकाशक असतील त्यांनीच या संमेलनास यावं. हें संमेलन कार्य करण्यासाठीं भरणार आहे, प्रेक्षकांच्या मनोरंजनासाठीं नाही.’ यामुळं भेरीसारखा प्रचंड समुदाय संमेलनास जमणार नाही; पण जे शेंदोनशे लोक जमतील ते खरेखुरे साहित्यसेवक असल्यानं व सर्वांचे हितसंबंध ऐकाच प्रकारचे असल्यानं समेंत जी चर्चा व्हायची ती व्यवस्थित, आस्थेवाभीक व अपयुक्त स्वरूपाची होऊं शकेल.

“माझ्या संमेलनासाठीं जमलेल्या पाहुण्यांच्या मनोरंजनासाठीं मी कांही कार्यक्रम ठेवीन; पण संमेलनाचं तें प्रमुख अंग होऊं देणार नाही. भेवल्यासाठीं प्रास्ताविक भाषण, स्वागतपर पद्यं, काव्यगायन आदि प्रकारांची शक्य तितकी छाटाछाट करावी लागेल. तसंच कोणत्याहि वक्त्यानं आपलं म्हणणं पाल्हाळ न लावतां शक्य तितक्या थोड्या शब्दांत पुढं मांडावं अशी मी सूचना देवीन. अशानं ठराविक वेळांत सर्व कार्यक्रम व्यवस्थित पार पडेल. अध्यक्षांचं भाषण होतांच लेखनकला, लेखनव्यवसाय अथवा साहित्यप्रकाशन या बाबतींत मराठी साहित्याची सुधारणा कशी करतां येतील, याबद्दल तज्ञांचीं व्याख्यानं व प्रश्नोत्तरं होतील. या व्याख्यानांतून व प्रश्नोत्तरांतून अनेक नवनव्या कल्पनांची देवाण-घेवाण होऊन जमलेल्या मंडळींपैकी प्रत्येकास आपण

अर्थ आल्यासारखं काहीनरी संपादन केलं असं वाटेन व ते आपआपल्या गावीं परत जातांना नव्या अुमेदीचं अेक भलं मोठं गाठोडं बरोबर घेअून जातलं. त्यांचं मानसिक क्षितिजहि बरंच विस्तृत होअील. त्यांची आपसांतील तेढ दूर होअून त्यांच्यामधे मित्रत्वाचं नातं दिसून येअूं लागेल व अधिकाधिक संघटित रीतीनं ते काम करूं लागतील. अशा प्रकारें साहित्यसेवकांची कार्यक्षमता वाढवण्याचं काम संमेलनानं पार पाडलं म्हणजे महाराष्ट्र-साहित्याची वाढ आणि प्रगति हीहि अधिक झपाट्यानं घडून येतील याबद्दल तिळप्राय संदेह नाही. ”

दाजी बोलूं लागला म्हणजे त्याच्या डोंकेबाजपणाचें कौतुक वाटतें. या वेळीं त्याने आपल्या काल्पनिक संमेलनाची जी रूपरेषा सांगितली ती कौतुकास्पद नाही असें कोण म्हणेल ? आणि कोणाच्या खटपटीने असें संमेलन झालेंच तर त्याच्याकडून मोठी कामगिरीहि खचित घडून येअील.

तिलाहि दाजीची ही योजना अेकून मौज वाटली आणि ती म्हणाली, “ खरंच भाअूजी, तुमची ही योजना सांगण्यासाठी तरी तुम्ही साहित्यसंमेलनाला चला. ”

“ साफ येणार नाही ! ” दाजी दणाणला, “ वेळ घालवायला दुसरं कांही साधन नसलं तर स्वस्थ पडून राहीन घरी ! ”

त्याच्या या अुत्तराने तिला अेक मोठेंच कोडें अुलगडत्याचा आनंद झाला. टाळी वाजवून आणि हसून ती म्हणाली, “ आता आलं माझ्या लक्षांत ! घरांतनं पाय बाहेर निघत नाही आहे स्वारीचा दुसरं काय ? काय मेलं तरी ! लोकांचीं लग्नं होतात अन् त्यांना बायका असतात की नाही म्हणतें मी ! ”

या तिच्या टोमण्यासरशी दाजी चमकला आणि ताड्कन अुठून तो म्हणाला, “ तुम्हाला वाटतं तशांतला मी मुळीच नाही, वैनी ! ”

आणि अधिक न बोलतां तो अुठूनहि गेला.

मी संध्याकाळीं घरीं येतो तों मला वळले, की दाजी काही विशेष कारणासाठी कुठल्याशा गावास निघून गेला. त्याचें आकस्मिक निघून जाण्याचें कारण काय असावें आणि तो कोठे गेला असावा याबद्दल आमचे तर्कावितर्क चालूच होते, तितक्यांत ठेक पत्र त्याच्या टेबलावर सापडलें. त्या पत्राने आमची काळजी दूर वेली. दाजी निघून गेला होता तें तिच्या संशयाप्रमाणे आपण स्त्रालंपट नाही हें दाखविण्यासाठीच. आणि भैरपूर महिनाभर घराबाहेर राहून तो काही ग्रंथ-लेखन करणार होता.

“नेहमीच्यातलाच प्रकार आहे हा !” असा शेरा तिने मारला आणि आमची दिनचर्या व्यवस्थितपणें चालूं झाली.

आणि दाजीच्या अभावीं आम्ही दोघेच साहित्यसंमेलनास गेलों. साहित्यसंमेलनाच्या आपल्या सफरीचें वर्णन करून वाचकांना शिणविण्याची माझी अिच्छा नाही. पण माझ्या दृष्टीने महत्त्वाची अशी ठेक गोष्ट मला सांगायची आहे आणि वाचकांना अधिक बुचकळ्यांत न ठेवतां मी सांगून टाकतो, की दुसरे दिवशींच्या अधिवेशनाचा प्रारंभ होण्यापूर्वी व्यासपीठावर दाजीने घटकाभर जो चमत्कार करून दाखवला, त्याचेंच मी थोडक्यांत वर्णन करणार आहे.

आम्ही साहित्यसंमेलनास जाणार ही गोष्ट दाजीस माहीत होती; पण त्याचें तेथें आगमन होविल ही आम्हास कल्पनाहि नव्हती ! पहिले दिवशीं स्वागताध्यक्ष व अध्यक्ष यांच्या भाषणांचा मुख्य कार्यक्रम होता व त्या मोठ्या मेजवानीची श्रोतृवर्गास मिठी बसूं नये म्हणूनच की काय, कांही कवींच्या कवनगायनांचें लोणचें मधूनमधून वाढण्यांत येत होतें. मी काव्याचा हावरा भक्त नाही, तथापि माझ्या आजू-बाजूच्या आपापसांतील कुजबुजीवरून ‘अवधूत’ कवींच्या कवनांची श्रोत्यांच्या अंतर्गामी बरीच तळमळ लागलेली असावी असें अनुमान मला बिनदिवकत करता येण्याजोगें होतें.

प्रथम मुलांमुलींनी शारदावदन गाविलें आणि त्यानंतर ‘महाराष्ट्रगीत’ नुसत्या मुलींनीच म्हटल्यावर स्वागताध्यक्षांनी आपलें छापील

भाषण वाचून दाखविलें. अध्यक्षीय भाषणाची उत्कंठा आता लवकरच पुरी होणार या आनंदांत श्रोतृवर्ग आहे, अितक्यांत चालकांपैकी अेका प्रतिष्ठित गृहस्थानी जाहीर केलें, की मुख्य कार्यक्रमापूर्वी दोघे सुप्रसिद्ध कवि आपल्या वेचक कविता स्वतः गाऊन दाखविणार !

कवि आणि काव्यगायन हे शब्द अेकतांच श्रोतृवर्गांतून अेकच आरोळी उठली, “ अवधूत ! अवधूत ! ”

घोषणा करणारे चालकहि आजूबाजूम पाहून ओरडले, “ अवधूत ! अवधूत ! ”

या ‘ अवधूत ’ गजराने मी चांगलाच गोंधळलों. मी नृसिंह-वाडीच्या दत्तासमेर तर नाहीं, अशी माझी मलाच शंका वाटली ! आणि दुसरीहि अेक कल्पना माझ्या डोक्यांत चमकून गेली, की ‘ अवधूत ’ नामक सत्पुरुष सभागृहांत आला असून त्याचे भालदार-चोपदार त्याच्या नांवाची ललकारी देत आहेत की काय ?

पण लवकरच अेक निमगोरा, स्थूळ बांध्याचा आणि तीसपस्तीस वर्षांचा गृहस्थ स्मित करीत अध्यक्षीय टेबलापाशी येऊन अुभा राहिला; आणि लवकरच मला कळून चुकलें, की ज्याच्या नांवाचा आतापर्यंत आरडा चालू होता तो अवधूत नांवाचा गृहस्थ हा, तो कवि असून आता कवितागायन करणार आहे. अवधूत कवीचें कवितागायन श्रोतृवर्गास खूपच आवडलें. कारण दरेक कडव्या-गणीक टाळ्या झडत होत्या आणि हास्याला पूर येत होता. मला मात्र हसण्याजोगें त्यांत कांही आढळलें नाहीं ! अेवढेंच नव्हे, तर घोळून-घोळून आणि आविर्भाव करीत म्हटलेल्या कवितेचा अर्थबोधहि नीटसा झाला नाहीं. त्या कवितेंतील स्थळ, काळ व व्यक्ति यांचा परस्परसंबंध शोधून काढण्याचा उपदग्धाप वाचकांच्या मेंदूस लावण्याचा मोह अनावर झाल्यामुळेच मी ती पुढे देत आहे—

चाल- (गोकुळिचा कान्हा०)

बाभळिचा काटा पाया बोचला कि काय ग ५ ५ ? ॥

वाढलें दाट निवडुंग

झाकलें सृष्टिचें अंग

याच रम्य देखाव्याची हौस कां तुला ग ? ॥

बाभळिचा ० ॥

शोळि चरे रानोमाळीं

कीर्तनांत देती टाळी

घार फिरे आकाशीं ती पाहिलीस काय ग ? ॥

बाभळिचा ० ॥

गुंजांच्या घाली माळा

देवकिच्या दिवट्या बाळा

फुंकणीच फुंकोनीया मुरलिगीत गात ग ॥

बाभळिचा ० ॥

पोवळयांत मधमाशांनी

मेण किती भरलें त्यांनी

येत नाहि आश्चर्याची लाट कां मनीं ग ? ॥

बाभळिचा ० ॥

वाचकांना या कदाचित् भाकडकथा वाटतील; आणि माझ्या मुख्य कथेशी संबंध नसता तर मी यांतलें अक्षरदेखील सांगितलें नसतें. पण दुसऱ्या दिवशीं या अवधूत कवींच्या जागेवर हातांत अेक लठ्ठसें बाळ घेवून बसलेला दाजी मला दिसला ! ध्यानीं, मनीं आणि स्वप्नींहि नसतांना हें दाजीदर्शन झालें आणि तेंहि अशातशा स्थितींत नसून साहित्यसंमेलनाच्या सन्मान्य अध्यक्ष्या येत पाठीमागे ! मी तिच्या-कडे छाप्रीतिनिधींच्या घोळक्यांत नजर टाकली, तर तीहि मान वर करून चकित नजरेने माझ्याकडेच पाहात असलेली मला दिसली !

पुढे काय होणार हा प्रश्न माझ्यापुढे डोळे वटारून उभा राहिला.

अद्यापि अश्वक्ष यावयाचे होते. तरीपण ते दशापांच मिनिटांत येणार असे दर्शविणारी त्यांची पुरःसर ध्वजा - कवि अवधूत - सभा-गृहांत आले. कारण अश्वक्षांच्या आजूबाजूभूत वावरण्याचा त्यांचा खटाटोप कुणाच्याहि लक्षांत येण्याजोगा होता.

आपल्या जागी बसलेल्या अनेकही व्यक्तीस पाहून कवि बिचकले ! लवकरच धीर धरून ते दाजीगशी गेले आणि त्यास ते कांहीतरी बोललेले दिसले. दाजीने नकारदर्शक मान हालवली. कवि मागे जाऊन चालकपैकी भेकाच्या कानास लागले. चालक दाजीकडे गेले व त्यांनी त्याला कांही सांगतांच दाजीने पूर्ववत् नकार दिला. चालक गरम झाले आणि अितका वेळ आम्ही पाहात असलेल्या मूक चित्रपटाचे टॉर्कीत रूपांतर झाले !

“ ही जागा यांची आहे. ” - चालक.

“ अथं मिरासदारी चालायची नाही. ” - दाजी.

“ आम्हाला कायदा शिकवता ? ” - चालक.

“ पाहिजेच शिकवायला. ” - दाजी.

“ अथे तुम्ही कोण शिष्ट लागून गेला ? ” - चालक.

“ ज्याच्यासाठी तुम्ही अितका जीव तोडता त्यांची शिष्टगिरी तरी कळू या ! ” - दाजी.

“ यांची योग्यता जगजाहीर आहे. हे कवि अवधूत. ” - चालक.

“ यांची योग्यता मुळीच जगजाहीर नाही. कारण, यांचं नांव मीं कालख्यंत ऐकलं देखील नव्हतं ! आणि काल यांचं नांव आणि यांचं काव्यगायन ऐकल्यावर यांची योग्यता विशेष आहे, असं मला वाटत नाही. आणि तुम्ही योग्यतेकडे पाहणार असाल तर अथं बसण्याचा माझा अधिकारच अधिक ठरेल. ” - दाजी.

“ म्हणजे ? ” - चालक.

“ही जागा यांची आहे.” - चालक.

“अर्थ मिरासदारी चालायची नाही.” - दाजी.

[पान १०२]

“अर्थ न कळण्याजोगं मी काहीच बोललों नाही. ” - दाजी.

“पण अिधून जागा सोडून तुम्हाला अुठावं लगेल. स्वागत-सभेच्या सभासदांची ही जागा आहे. प्रतिनिधींची जागा खाली आहे.”
- चालक.

“मग ज्यांच्यासाठी तुम्ही मला अुठवूं पाहतां ते गृहस्थ तरी स्वागतसभेचे सभासद आहेत का ? दाखवा पाहूं त्यांचं तिकीट ?”
- दाजी.

चालक, कवि अवधून अेकमेकांकडे पाहतात !

“असं पाहून काय होणार आता ? यां राजश्रींनीहि माझ्या-सारखंच प्रतिनिधींचं तिकीट काढलं आहे. त्यांचा नंबर ३४२ आहे. माझ्यानंतर पहिलंच तिकीट यांचं आहे, हें मी प्रत्यक्ष पाहिलं आहे. मग अेकाच अधिकाराच्या दोन माणसांत असा पक्षपात कां ? तुमची ही अरेरावी घरांत चालेल; या सार्वजनिक ठिकाणीं मी ती बिलकूल चालू देणार नाही !”

दाजीचें हें निर्वाणीचें बोलणें अैकून चालकमहाशयांचा चेहरा लाल झालेला दिसला. हा वेळपर्यंत त्यांचे व कविवर्यांचे दोनचार सगे-सोयरे तेथे गोळा झाले आणि दाजीच्या चर्येवरहि करारीपणाची वाढ झाल्याचें मला आढळलें. आता हें प्रकरण हातघाशीवर येण्याचें चिन्ह दिसूं लागलें; आणि आपण पुढे होअून दाजीला तेथून काढून आणावें असें मला वाटूं लागलें. त्यासाठी मी खुर्चीवरून अुठणार तोंच अध्यक्ष आणि त्यांना जडलेला गोतावळा सभास्थानीं दाखल झाला. मला वाटलें, ही मधली भानगड आता आपोआपच बंद पडेल.

दोन्ही पक्ष निकरावर आले असल्याने समेट होअूं शकला नाही. दाजीला स्थानभ्रष्ट करण्याचा चालकांनी चंग बांधलेला, तर धरलेल्या जागेवर अढळ राहण्याचा दाजीने निश्चय केलेला !

“बऱ्या बोलानं जागा खाली करा, नाहीतर सक्तांनं अुठवावं लागेल !” चालकांनी तंबी दिली.

“अध्यक्ष स्थानापन्न झाले आहेत. अर्थात् सभा आणि सभागृह यांचं नियंत्रण त्यांनीं करायचं आहे. लुंग्यालुंग्यांची दुरादुर आता चालायची नाही !”

दाजीने हा कायदेशीर पेच घातला आणि याच वेळीं आपल्या पाठीशीं चाललेल्या या कुरबुरीकडे अध्यक्षांचें लक्ष गेलें. चालकांनी त्यांच्या कानावर सारा प्रकार घातला.

“ आपलं म्हणणं काय आहे ? ” - अध्यक्ष.

“ माझं म्हणणं कांहीच नाही. ” - दाजी.

“ मग आपण अिथं कशासाठी आला ? ” - अध्यक्ष.

“ साहित्यसंमेलनासाठी. ” - दाजी.

अध्यक्ष व रागावलेले चालकहि या अुत्तराने थोडे हसतात.

“ तसं नव्हे, पण ही तुम्ही बसलेली जागा कांही विशिष्ट आणि नामवंत साहित्यसेवकांकरिता राखून ठेवलेली असते. सभेच्या कामकाजांत अध्यक्षांना त्यांची वरचेवर मदत लागते, भेवळ्यासाठी ही सोय आहे. ” - अध्यक्ष.

“ मलाहि प्रथम तसं वाटलं; पण अिथं काल बसलेल्या व्यक्तींत वैशिष्ट्य नाही; असलंच तर शहाणपणाअैवजी टारगटपणाच ओढ. त्यांची आपल्याला मदत तर व्हायची नाहीच, पण त्यांच्या वेळीं अवेळीं होणाऱ्या काव्यगायनानं सभेची गंभीरता नष्ट होते आणि निरर्थक कालहरण होतं, असा प्रत्यक्ष अनुभव असल्यामुळंच मी अिथं येअून बसलों. मीहि साहित्यसेवक आहे आणि आज नामवंत नसलों तरी अुद्या माझं नांव महाराष्ट्राला महशूर होअील. माझ्या वाङ्मय-सेवेची आपण वाहवा कराल. ”

वरीलप्रमाणे दाजी बसल्या जागेवरूनच आत्मसमर्थन करीत होता. अध्यक्षांनी त्याला पुढे बोलाविलें व लोकांनीहि- ‘पुढे या’, ‘पुढे या’ असा गिल्ला केला. तेव्हा दाजी पुढे आला, पण खुर्चीसकट आला ! आणि तो बोलत असतांना त्याने आपला डावा पाय त्या खुर्चीवर जणू रोवून ठेवला होता. त्याच्या या लढाअू वृत्तीला लोकांनी चांगल्याच टाळ्या दिल्या ! मग त्या कौतुकाने की अुपहासाने तें राम जाणे !

ही और व्यक्ति कोण, हें समजावून घेण्याची अध्यक्षांनाहि अितरांप्रमाणे भिच्छा झाली. आणि त्यांनीं म्हटलें,

“ आपला परिचय नसल्यामुळं आमच्याकडून चूक होण्याचा संभव आहे. तो आपण करून घ्याल तर आपल्या योग्यतेप्रमाणं आपला मानमरातब ठेवण्यांत आम्हांला आनंदच वाटेल. आपलं नांव, गाव, आपली वाङ्मयकृति—”

“ माझं नांव-गाव अर्थ अनावश्यक आहे. ती चौकशी उपवर मुर्लीच्या बापांनीं वरसंशोधनाच्या वेळीं करावी. साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षांनी असल्या भुसाभरींत पडण्याचं कारण नाही. माझ्या वाङ्मय-कृतीबद्दलची आपली पृच्छा रास्त आहे. ही माझी ताजी वाङ्मयकृति.” दाजीने आपलें जाडजूड बाळ अध्यक्षांच्या टेबलावर ठेवलें. ठेवलें कसलें ? आदळलेंच !

बेव्स्टरच्या डिकानरीपेक्षाहि दीडपट आकाराचें तें बाड होतें. आणि तें कातडी पुठ्यांत बांधविलें असल्याने तें छापील पुस्तक असावें असें कोणासहि वाटलें असतें.

“ अध्यक्षमहाराज, त्या ग्रंथराजाचं नांव जाहीर करा.” अेक आवाज.

“ इत्युत्क्रान्त सम्यग्व्यवहारज्ञान ! ” तीन ठिकाणीं अडकलत अध्यक्षांचें उत्तर.

“ भले बहादूर ! ” दुसरी अेक आरोळी.

श्रोतृवर्गाचा कांही वेळ हशा !

“ लेखकाचं नांव ? ” तिसरा सवाल.

“ ले-ख-क. या सम्यग्व्यवहारज्ञानाचे लेखक ? ” अध्यक्ष हस्तलिखिताचीं पानें अुलटूं लागतात. पण नांव दिसत नाही म्हणून ते दाजीस पृच्छा करतात, “ काय सांगायचं हो नांव ? ”

“ व्यवहारज्ञानाचे लेखक व्यवहारशून्य ! ” अध्यक्षांच्या जवळून कोणीतरी म्हटलें. बहुतेक हें उत्तर देणारे कवि ‘ अवधूत ’ असावे असें पुष्कळाना वाटलें.

खूप मोठा दशा. दाजीचा त्वेष अनावर होऊन तो कडाडला,

“लेखक व्यवहारशून्य नाही. पंडित म्हणविणारांच्या सभेपुढे ‘बाभळिचा काटा पाया बोचला की काय ग?’ असल्या गचाळ कविता म्हणून दाखवणाऱ्याभिनका मी खास व्यवहारशून्य नाही. पण असल्या वेडेचारावर लोभ करणाऱ्या आणि अभ्यास, बुद्धि आणि परिश्रमांनी लिहिलेल्या ग्रंथाची कुचेष्टा करणाऱ्या व्यवहारशून्यांच्या घोकण्यांत दुदैवानं आलों मात्र आहे! पण ही पाहा माझी चूक मी क्षणांत सुधारून दाखवतो.” असें म्हणून दाजीने आपलें प्रतिनेधित्वाचें तिकीट टरकावलें, आपलें हस्तलिखित अध्यक्षांच्या हातून फ्यूकन् दिसकावलें आणि सभामंडपाच्या बाहेर मोर्चा बळवला !

आमची टेव्हळणी त्याने केव्हा केली होती कोण जाणे. पण आम्हां दोर्वाकडे दृष्टि फेकून त्याने हटकलें, “कशाला बसतां अथं या वेज्यांच्या बाजारांत? यापेक्षा अथलीं प्रेक्षणीय स्थळं पाहण्यांतच काळाचा सदुपयोग होशील.”

सर्व प्रेक्षक माझ्याकडे टवकारून पाहात आहेत असा मला भास झाला. पण आपण त्या गावचेच नव्हे, असा सफाईदार बहाणा मी करीत होतो !

दाजीचें प्रपंचकौशल्य

दाजीचा आयुष्यक्रम आनंदांत चालू होता. आम्हां अभयतांना त्याच्या ज्या अेका बाबतींत कल्पनेबाहेर समाधान वाटत होतें, तीं म्हणजे दाजी आणि त्याची बायको यांचें परस्परांवरील प्रेम. त्याच्या लग्नाच्या वेळीं मला भीतीच वाटत होती. दाजीची वृत्ति म्हणजे वळवाचा पाऊस. त्याचा जसा कांही भरवसा धरतां येत नाही, तसा दाजीच्या लहरीचाहि मला विश्वास वाटत नव्हता. दुसऱ्याने भरीस घातल्यामुळे असो अगर स्वयंप्रेरणेने असो, तो लग्नाला अुभा राहिला खरा, पण त्यामुळे त्याच्यावर येणारी जबाबदारी तो कशी काय पार पाडणार ? आणि चार दिवसांनी त्याला बायको नकोशी होणार नाही म्हणून तरी कशावरून ?

काय होअील काय की, अशी मला वाटत असलेली धास्ती आता नाहीशी झाली; अेवढेंच नव्हे, तर दाजी व सरलाबाअी यांचीं मनें न फाटण्याजोगीं अेकजीव झाल्याचें प्रत्यंतर मला अनेक प्रकारें आलें. दाजीची तबियत खूष राखण्यासाठी सरलाबाअी घेत असलेली खबरदारी आणि तिच्या रंजनार्थ दाजी ठेवीत असलेली दक्षता आमच्या चौकस दृष्टींतून सुटण्याजोगी नव्हती. तरीपण ती माझ्याअितकी आशावादी नव्हती. अेकदा कशावरूनसैं ती दाजीला म्हणाली, “ तुम्हां पुण्याच्या प्रेमाचं कांही सांगूं नका मला. आत्ता गळ्यांत गळे घालाल तर घटकेंत मला कापायला तयार व्हाल ! ”

“ अितर पुरुषांचें मला कशाला सांगता ? मी असं भुरटं प्रेम करणारा प्राणी नाही. ज्याच्यावर अेकदा प्रेम केलं त्याच्यावर मरे-पर्यंत करीन. ”

“ म्हणजे प्रेम करूनच त्याचा जीव घ्याल ! ” तिने ‘ मरेपर्यंत ’ या दाजीच्या शब्दावर कोटी करून म्हटलें.

पण तिच्या थट्टेकडे आणि दाजीच्या आत्मसमर्थनाकडे माझे लक्ष नव्हतें. दुसरा अेक विचार माझ्या डोक्यांत घोळूं लागला होता. तो म्हणजे, दाजीच्या आयुष्याची पुढे वाट काय ? वर्ष सहा महिने निरुयोगी राहिला तरी त्याचा भार मला झेपण्यासारखा नव्हता असें नाही; पण परावलंबी जिणें त्यालाच हितप्रद नव्हे आणि ज्याची जबाबदारी त्याच्यावर असली म्हणजेच मनुष्य ताळ्यावर राहतो, असें मला वाटत होतें. आपल्यापुढे करावयास काम नाही आणि काम न करतांहि आपलें चालू शकतें, अशी अेकदा माणसाची समजूत झाली, की त्याच्या डोक्यांत निरर्थक व प्रसंगीं हानिकारक कल्पना संचार करूं लागतात. अवळ्याचसाठी दाजीने काहीतरी काम मिळवून शक्य तितक्या लवकर आपल्या संसाराचें जू आपल्या मानेवर घ्यावें, असें मला वाटत होतें.

पण हा प्रश्न त्याच्यापुढे काढण्याची माझी छाती होत नव्हती. माझ्या म्हणण्याचा आशय त्याला कळला नसता असें मी म्हणत नाही; पण त्यांतून भलताच अर्थ त्याने काढला नसता, अशीहि ग्वाही मला देतां येण्याजोगी नव्हती. कारण, त्याच्या मेंदूंतून कशाचा काय अर्थ निघेल हें ब्रम्हदेवाच्या बापालाहि कळावयाचें नाही ! ओघाला आलें आणि सहज आठवलें म्हणून सांगतो—

दोनअेक वर्षे झालीं असतील या गोष्टीला. महाशिवरात्रीचा सुमार होता. साहजिकच, थंडी कोण पडत होती ! सकाळीं लवकर जाग येथी आणि दाजी अुठून अिकडचा तिकडचा पाचोळा गोळा करून मागील दारीं शेकोटी पेटवून बसे.

भेक दिवस दाजीचें डोकें सपाटून दुखूं लागलें व त्याने अंधरण पंसरलें. तिला वाटलें, फांजाल शोकत्यामुळेच पित्त वाढलें आणि म्हणून ती म्हणाली, “ शोकत बसण्यापेक्षा जाड रंग पांघरून झोपत कां नाही भाजूजी तुम्ही ? तुमचं हें शोकणं थोडा वेळ बरं वाटलं तरी तें जास्त होतां कामा नये. सगळ्यांनाच त्रास होतो त्याचा. ”

ती हें सहज व सरळ मनाने बोलून गेली; पण परिणाम काय झाला ?

दुसरे दिवशीं सकाळीं झुटून पाहातों तों दाजी अंगणांत अगदी अघड्यावर कुडकुडत पडलेला ! अंधरण्यास भेक पातळशी सतरंजी आणि पांघरण्यास भेक झिरझिरात पंचा ! तें पाहतांच तिच्या मनाला धक्का बसला व “ अगबाधी ! हें काय भाजूजी ! ” असे अद्भुत तिच्या तोडून बाबऱ्याघाबऱ्या बाहेर पडले.

तिचे ते अद्भुत मला अकूंत आले आणि पांघरणांतून अंग बाहेर काढणें जिवार येत होतें तरीहि मी लगबगीने काय प्रकार आहे हें पाहण्यासाठी अंगणांत धावलों.

“ हा रे काय तुझा भरताच वेडेपणा ? ” मी रागाने त्याच्या अंगवरचा पंचा खस्कन काढून विचारलें.

“ शोकून वाढलेली अूष्णता आणि पित्त घालवण्यासाठी मी हा थंड उपाय करतों आहे. ” तिच्याकडे रागाची नजर टाकून त्याने उत्तर दिलें.

“ काही सांगायला गेलं कीं टांगायला नेतां तुम्हां, भाजूजी ! भिडश ! ” असें म्हणून तीहि तावातावाने आत चालती झाली.

या सर्व प्रकाराचा झुलगडा मला चहाच्या वेळीं झाला.

आणि या अनुभवाचा माहिती मला होतां म्हणूनच “ आता तुझा पुढचा विचार काय ? ” असें दाजीला विचारण्यास मी धजत नव्हतां. पण माझ्या पुढे पडलेला पेच लवकरच आणि आकस्मिकपणें सुटला.

(पान ११०)

“अगबाकी ! हे काय भावूजी ... ?”

पाडवगावाला बऱ्याबापू बर्वे नांवाचे माझे एक स्नेही हायस्कुलांत हेडमास्तर आहेत. त्यांचे मला पत्र आले. त्यांना भिप्रजो व संस्कृत शिकवणारा अखादा हुषार माणूस हवा होता आणि तसा माझ्या माहितींत कोणी आहे की काय, अशी त्यांना पृच्छा केली होती. तो पदवीधर असलाच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह नव्हता. आणि सुरवातीचा पगार दरमहा पंचेचाळीस रुपये देण्यास व पुढे यथाक्रम बढती देण्यास ते तयार होते. बऱ्याबापूंचे पत्र म्हणजे मला आश्वरी वरदान वाटले आणि मी ते दाजोपुढे टाकून त्याच्या अुत्तराची अपेक्षा करीत बसलों.

दाजीने पत्र वाचलें. सुमधि आपण होअून चालत आलेली पाहून दाजीला खूप हर्ष होअील ही माझी कल्पना खोटी ठरली. किती वेळ तरी तो बऱ्याबापूंचे पत्र वाचीत होता. त्याच्या चेहऱ्यावर माझी बारीक नजर होती. आणि जेव्हा आनंदाअैवज्जि दाजीची चर्या संशयानेच प्राप्तलेली मला दिसली, तेव्हा माझ्या पोटांत धस्स झालें !

“ अेवढा हेडमास्तर म्हणवतो, पण पत्र स्पष्टार्थबोधक लिहिण्याचीहि अक्कल नाही बेट्याला ! ” पत्र माझ्याकडे भिरकावून दाजी म्हणाला.

“ मला तर त्यांत कांही अस्पष्टपणा दिसत नाही. ”

“ नाही काय ? ” मला आडवून तो म्हणाला. “ ही नोकरी हंगामी आहे की कायमची, हा खुलासा नको होता का करायला ? हंगामी असेल तर आपल्याला मुळीच जरूर नाही. कायम असेल तर पाहतां येतील. ”

दाजीच्या अुत्तराने मला आनंद तर झालाच; पण आश्चर्यहि वाटलें. आपल्यावरिल जबाबदारीची जाणीव त्याला झाली आहे आणि ती जबाबदारी पार पाडण्यास तो सिद्ध आहे, या गोष्टी त्याच्या या अुत्तरावरून मला अजमावतां येत होत्या. तरीपण खात्री करून घेण्यासाठी मी म्हणालों,

“ कशाला कायमची ? हंगामीच बरी. नाही पटलं, दिलं सोडून. चेलाला दुःख नको अन् वाळकाला नको ! ”

“ पण पाठीवर बिऱ्हाड घेऊन डोंबाऱ्यासारखं हिंडणार कोण गावोगाव ! ” दाजी म्हणाला, “ तें कांही नाही. आता जी अेक जागा धरायची ती मरेपर्यंत ! ”

“ भलतंच कांहीतरी ! मी मुद्दाम ओढून धरीत होतो, “ हवा-पाणी नाही मानवलं किंवा अधिक पगाराची दुसरी नोकरी आली- ”

“ छट् ! माझ्यापुढं याबद्दल अवाक्षरहि काढूं नका. प्रकृतीची पिरपिर सांगणारा अथवा पैशाची भुरळ पडणारा मला तुम्ही कुणी लेचापेचा मनुष्य समजतां की काय ? ”

आता अधिक ताणण्यांत अर्थ नव्हता. दुसऱ्याच दिवशीं माझें पत्र घेऊन दाजी पांडवगावीं रवाना झाला. दाजीची सर्व बाजूंनी प्रस्तावना मी पत्रांत केली होती व बऱ्याबापूनी ती लक्षांत घेऊन पहिला मुलाखतीचा समारंभ अुरकून घेतला. त्यामुळे कपलेंहि कुलंगडें अुप्तन्न न होतां दाजी आपल्या कामावर रुजू झाला.

चार दिवसांनी दाजीचें पत्र आलें. त्यांत काम ठीक चालल्याचें व प्रकृति चांगली असल्याचेंच वृत्त नव्हतें, तर पुढील खुलासा दाजीने केला होता-

“ पांडवगावच्या हमरस्त्यावर आणि चांगल्या लोकांच्या शेजारीं बिऱ्हाडाची जागा मिळाली. भाडें माफक तर आहेच, पण हवा, अुजेड, पाणी वगैरे प्रापंचिकास अत्यावश्यक सुखसेयीहि अुत्तम आहेत. सज्या पुरुषास जागा न देण्याचा घरवाल्याचा इष्ट आमच्या हेडमास्तरांनी दूर केला आणि आम्ही लवकरच सडकुटुंब राहूं लागूं, असें आश्वासन दिल्यावर त्यांनी आढेवेढे घेतले नाहीत. ”

या खुलाशाचा आशय न कळण्याभितका का मी मंदबुद्धि होतो ? पुढच्याच रविवारी सरलाबाभीला मी पांडवगावीं पोचवून आलों.

आमचा जीवनक्रम पूर्ववत् चालू झाला. आठपंधरा दिवसां दाजीचीं पत्रें येत. कधी सरलाबाभीहि तिला लिही. पण तीं पत्रें

पुरतीं वाचून होअीपर्यंत आमच्या जिवांत जीव नसे. त्याने 'कांही कुलंगडें अतन्न तर केलें नसेल ?' ही भीति आमच्या मनांत अितकी दडमूल झाली आहे, की जेवे कांही अंगावर अुठलेले देवीचे वणच !

आमचींहि त्याला पत्रें जात. त्यांत साध्या क्षेमसमाचारा-बरोबर कांहीतरी अपदेक्षात्मक भाग गोवण्याचा मोह मला अनावर होअी. अेका पत्रांत मीं लिहिलें, "नोकरीच्या कामीं शाक्ति आणि बुद्धि-सर्वस्व अर्च करणें हें केव्हाहि रास्तच; पण त्यामुळे स्वतःचें घर आणि प्रपंच यांकडे दुर्लक्ष होतां कामा नये. नेटका प्रपंच करणें हेंच गृहस्थाश्रमाचें सार होय."

माझ्या पत्राचें मला जें अुत्तर आलें त्यांत दाजीने अेवढेंच लिहिलें होतें, "समक्ष येअूनच पाहण्याची अुभयतांना विनंती आहे."

दाजीचीं आग्रहाचीं बोलावणीं अनेकदा आल्यामुळे चार दिवसांची सवड काढून आम्हांस त्याच्याकडे जावेंच लागलें. आणि पांडव-गावचें दाजीचें घर आणि सरलाबाअीचा नीटनेटका संसार पाहून आम्हां अुभयतांनाहि आनंद झाला.

त्या मुक्कामांत माझ्यापेक्षा तिच्याकडे दाजीचें लक्ष अधिक दिसलें आणि तें साहजिकहि होतें. आपला संसार तिला दाखवावा व आपण अुभयतां लहान व अननुभवी असूनदेखील तो किती सुंदर करतो अशी शिफारस तिच्या तोंडून वदवावी, असा दाजीचा प्रयत्न सारखा चालू होता.

ती कांही गोष्टींबद्दल दाजीची वाहवा करी, तर कांही गोष्टींबद्दल नाकहि मुरडी. आणि तेवढ्यावरून दोघांचा वाद जुंपत असे. कशावरून तरी असा वाद सुरू असतां ती म्हणाली, "मला का अवकल शिकवतां तुम्ही भाअूजी ? काल चूल मांडली तुम्ही. मी आज दहा वर्ष संसार करतें आहें."

"तुमचीं दहा वर्ष आणि या दाजीचे दहा दिवस बरोबर आहेत, वेंनी. ! अुसळ म्हणजे जेवणांतील अनावश्यक बाब. तिच्यावाचून

माणसाचं मुळीच अडत नाही. पावटे, वाटाणे असल्या कडधान्यांच्या पार्यां आपला अन्नखर्च शेकडा पंधरा टक्के वाढतो.”

दोघांचा आणखीहि पुष्कळ वादविवाद झाला; पण निर्णय असा काहीच ठरला नाही. आणि तो ठरणार तरी कसा ? तिला अनुभवाचा पाठिंबा होता व दाजीच्या तोंडी गणितशास्त्र होतें. दाजीची दुसरी अेक गोष्ट म्हणजे आपलें म्हणणें कालत्रयीहि सोडायचें नाही असा त्याचा जन्मस्वभाव होता !

द्विशेबाने पाहिलें तर दाजीचीं विधानें मलाहि खोडून काढतां येत नव्हतीं. आता कार्यवाहीत तीं बरोबर किनी ठरतात हेंच मला पाहावयाचें होतें व तो योग लवकर आलाहि. दाजीची दाजीगिरी आमच्या अनुभवास इळइळ येथूं लागली. आम्ही जेवावयास बसलों, जेवणें निम्मीं झालीं आणि कंदील आपोआप विझला. त्यांत तेल नसल्याचें दिसून आलें. “ असं कसं झालं बुवा ! ” असे त्याचे अद्भुत आम्हांला भैकूं आले. अंधार असल्यामुळं त्याचा चकित चेहरा आम्हांला दिसूं शकला नाही, तरीपण तो त्या वेळीं कसा झाला असावा हें आम्ही अजमासाने जाणूं शकलों.

वातीची रुंदी, ज्योतीचा परीघ आणि अग्नीची ओढ यांचें गणित करून अेका तासांत कंदिलांत जास्तित जास्त किती तेल जळूं शकेल याचें बरोबर माप दाजीने काढलें आणि आपल्याला दोन तास बेचाळीस मिनिटांना लागेल अितकें तेल त्याने कंदिलांत भरलेंहि होतें. द्विशेबाने पाहिलें तर अजून पाअून तास तरी कंदील जळत राहणें भाग होतें. मग त्याचा हा अपमृत्यु कसा झाला ?

पहिली गोष्ट, दाजीने स्वतःच्या अजमासाने धरलेंलें प्रमाण बरोबरच आहे अशी खात्री नव्हती. दुसरी गोष्ट, कंदिलांतून जळण्या-प्रमाणे गळण्यानेहि तेल संपणें शक्य आहे अिकडे त्याने लक्ष दिलें नव्हतें. या दुहेरी कारणामुळे दाजीचा द्विशेबीपणा अंगाशीं आला आणि पाहुण्यांची पंगत त्याला काळोखांत बसवावी लागली.

“हिशेबापेक्षा दहा टक्के अधिक धरले पाहिजेत ” असें दाजीने आपण होअून कबूल केलें तेव्हा ती विजयानंदाने म्हणाली, “मला अधळी ठरवात होतां, नव्हे का? पण कशी झाली फजिती ! आता आपण होअून वाढ करायला तयार झाली स्वारी ! ”

दाजीने आपला पराजय कबूल केला नाही. तो तिच्याभितक्याच आवेशाने म्हणाला, “तरीपण पांच टक्क्यांची कूस आहे अजून.”

“तीहि निघेल लवकरच.” मी मध्येच म्हणालों.

चार दिवसांच्या आमच्या मुक्कामांत कांही बाबतींत दाजीचा विक्षिप्तपणा दिसला तरी कित्येक गोष्टींत माझ्यासारख्या सराभीत प्रापंचिकानेहि त्याच्यापासून धडा घेण्याजोगें कांही आहे असें मला आढळून आलें. वेळीं अवेळीं बाहेरचा मनुष्य आला की चहा करण्याची पद्धति दाजीने काटेकोरपणें बंद केली होती. सकाळीं किंवा दुपारीं मधल्या सुटींत कोणी स्नेहीसोबती चहाच्या वेळीं आला तर दाजी आप्रदाने चहा देओ. पण भितर वेळीं कोणी धरणें धरून बसलें तरी दाजी दाद देत नसे !

दाजीचा आणखी भेक रिवाज मला मनापासून आवडला. तो म्हणजे जेवणाच्या वेळा बिनचूक पाळण्याचा. सकाळीं साडेदहा आणि संध्याकाळीं सात वाजतां जेवणें अुरकलींच पाहिजेत. पुरुषांचा अनियमितपणा बायकांना त्रासदायक होतो, अशी दाजीची तक्रार. त्या तक्रारीला आपल्या घरीं थारा न देण्याची दाजीने खबरदारी घेतली होती.

सर्वांन घेण्याजोगा गुण म्हणजे ऋण काढावयाचें नाही हा. भेवट्यासाठी त्याने दरमहाचें अंदाजपत्रक करून त्याप्रमाणे खर्च करावयाचा नियम पाळला होता. पैशाच्या बाबतींत त्याच्या घरीं अनागोंदी कारभार मला मुळीच दिसला नाही. माझ्या मुक्कामांत त्याच्याकडे भेकहि दुकानदाराचा गडी बिलवमुलीला आला नाही, भेवटेंच नव्हे, तर सरलाबाजीला भिरकली लुगडीं आणि आपल्या

विम्याचे हप्ते बिनचूक देऊन बँकेच्या पासबुकात शेदीबशे रुपये शिल्लक टाकलेले त्याने मला दाखविले !

त्याच्या प्राप्तीच्या मानाने त्याची ही बचत प्रशंसनीय खास होती. मी त्याबद्दल जेव्हा त्याचें कौतुक करूं लागलों, तेव्हा आपला विनय प्रकट करीत दाजी म्हणाला, “ यांत मला शाबासकी देण्याचें कांहीच कारण नाही. प्राप्तीच्या बेतानं खर्च न ठेवणं हा मूर्खपणा आहे खास. पण प्राप्तीच्या प्रमाणांत खर्च ठेवणं म्हणजे कांही शतकृत्य नव्हे— कर्तव्यच आहे तें प्रत्येकाचें. स्वतःचें कर्तव्य करणं भेवढी साधी गोष्ट प्रशंसेला पुरेशी नाही. ”

हो, विसरलोंच. आणखी एक रिवाज दाजीने कडकपणें पाळला होता. न्हाणवलीला वाढपें न्यावयाचीं नाहीत; डोहाळजेवणें किंवा केळवणें करावयाचीं नाहीत. पांडवगावांत आतापर्यंत त्याच्या ओळखी खूप झाल्या होत्या; भेवडेंच नव्हे, तर कित्येक कुटुंबांशीं त्याचा चांगला घरोबाहि जमला होता. पण अशा घरीसुद्धा त्याने हे रुढ शिष्टाचार पाळले नाहीत. त्याचें म्हणणें, हे मुळी शिष्टाचारच नव्हेत; तर हे तिरस्करणीय अशिष्टाचार आहेत. सदभिरुचीस शिमारी येतील अशा या हिडिस चाली म्हणजे आपण रानटी अवस्थेंतून अजून बाहेर पडलों नाही, असें सपशेल कबूल करण्यासारखें आहे.

या त्याच्या विचारसरणीवर तिने आक्षेप घेतले आणि दोघांचा तत्संबंधी बराच वादहि झाला. सुखासुखी कोणी कोणास कांही देत नाही. अशा कांही कारणाने आप्त-स्वकीय किंवा अिष्टमित्र यांचें देवाणघेवाण होऊन ममत्व उत्पन्न होतें आणि जगांत दिवस काढतांना या ममत्वाची अत्यंत जरूरी असते असें तिचें म्हणणें. अिष्टमित्रांचें ममत्व संपादन करण्याचे हे उपाय त्याला अमान्य होते. सणासमारंभांत त्यांच्या घरीं मौजेपुरतें जाण्यापेक्षा अडीअडचणीच्या वेळीं त्यांच्या उपयोगी पडून जें ममत्व निर्माण होतील तें चिरकाल टिकेल, ही दाजीची विचारसरणी मला तरी पटली.

अकंदरींत दाजीचें आदरातिथ्य व त्याच्या घरची शिस्त पाहून आम्ही अभयताहि खूष झालों होतो. अद्या परत निघायचें ठरलें

होतें. आम्हांला आणखी कांही दिवस तेथे राहतां आलें असतें तर आनंदच वाटला असता. दाजीशीं गप्पागोष्टी करण्यास भेवडी अकच रात्र शिल्लक असल्यामुळे आम्हीं झोपेची फारशी पर्वा केली नाही आणि बाराचे ठोके पडून गेले तरी आमचा वार्तालाप आणि हास्य-विनोद चालूच होता.

आम्ही साताला अुठलों. नवू वाजतां निघावयाचें होतें. तासा-भरांत चहापाणी अुरकून आम्ही तयार झालों आणि दाजी टांगा आणण्यासाठी बाहेर गेला. आम्ही जाणार म्हणून सरलाबाभी सद्गदित झाली होती. ती तिला समजावीत होती व त्यांतल्यात्यांत थडा करण्याची संधीहि साधून घेत होती.

“ आता पुन्हा कधी येणार ? ” - सरलाबाभी.

“ तुम्ही बोलवाल तेव्हा. ” - ती.

“ हो, बसलां आहां यायला ! हजार बोलावणीं घेतलींत तेव्हा कुठं अेरुदा आलां, आणि तेंदेखील धरधरीनं ! - ” सरलाबाभी.

“ पण हुकमेहुकूम आलंच पाहिजे असं बोलावणं बाडायचं आहेच की तुमच्या हातांत. ” - ती.

“ तें कसं बाभी ? ” - सरलाबाभी.

“ बारशाचा समारंभ लवकर करा म्हणजे झालं. ” - ती.

“ पुरे झाली थडा ! ” असें म्हणून सरलाबाभीने मानेला हलकासा वळसा दिला आणि दसूं लागली.

अर्धा तास झाला. नवाची गाडी साधायची म्हणजे साडेआठाला निघायलाच हवें होतें. दाजीचा अद्यापि पत्ता नव्हता ! मी अस्वस्थ झालों. आणखी पांच मिनिटें गेलीं तरीहि तो येत नाहीसं पाहून मी स्वतःच टांग्याच्या शोधार्थ बाहेर पडलों.

त्या दिवशीं आमचें प्रयाण व्हावें असा भीश्चरी संकेतच नव्हता.

स्टँडवर टांगा किंवा मोटार मला दिसली नाही. आणि अर्थातच नवाच्या गाडीचा नाद सोडून देऊन संध्याकाळीं सहापर्यंत मला आपला बेत लांबर्णावर टाकावा लागला व मीं घरीं जाऊन तिला तसें सांगितलेंहि.

अजून दाजीचा पत्ता नव्हता !

घरीं बसून तरी काय करायचें म्हणून हेडमास्तर बऱ्याबापू बेंबे यांच्याकडे गेलों. कदाचित् दाजी तेथे भेटेल, अशी मला आशा वाटत होती; पण तीहि फोल ठरली ! सकाळपासून दाजीचा झालेला अस्त आणि त्यामुळे आमची झालेली गैरसोय यांची हकीकत जेव्हा मी बऱ्याबापूंना सांगितली तेव्हा ते हसून म्हणाले, “अहो, हें काहीच नाही. आमच्या हायस्कूलच्या बक्षीस-समारंभाच्या दिवशीची मजा माहीत नाही तुम्हाला !”

अशी सुरवात करून ती सायंत हकीकत जेव्हा बऱ्याबापूंनी मला सांगितली तेव्हा दाजीने माझी गाडी चुकवली याचें मला मुळीच आश्चर्य वाटेनासं झालें. ती हकीकत अशी होती—

हायस्कूलचा समारंभ जिल्ह्याच्या कलेक्टरसाहेबांच्या अध्यक्षतेखाली साजरा करावयाचा होता. वेळ संध्याकाळी सडेनचारची ठरलेली होती. समारंभाच्या सुरवातीस विद्यार्थ्यांचे अग्रजी-मराठी संवाद व्हावयाचे असून त्यांची व्यवस्था दाजीकडे सोपविण्यांत आली होती. काही संवाद दाजीने स्वतः तयार केले होते, तर काही त्याने दुसऱ्या पुस्तकांतून निवडलेले होते. ही निवड उत्तम झाली होती व ते संवाद बसवून घेण्यांत त्याने परिश्रमहि खूप केले होते. समारंभातील हा पहिला भाग अतिशय रंगदार होणार याबद्दल सर्वांना विश्वास वाटत होता.

पण समारंभाच्या वेळीं दाजीचा पत्ता कुठे होता ! सव्वाचार झाले तरी दाजी हजर झाला नाही ! मुलें घरीं शोधायला पाठविलीं तेव्हा कळलें, की दोन वाजतांच तो घरांतून बाहेर पडला होता ! त्याच्या गैरहजेरींत संवादाचा कार्यक्रम करावा किंवा करूं नये या विषयी बरीच भवति न भवति झाली व विद्यार्थ्यांची अुमेद मोठी असल्यामुळे ते दुसऱ्या अेका मास्तरांच्या नेतृत्वाखाली करण्यांत आले आणि ते झालेहि रंगदार ! कलेक्टरसाहेबांनी तर दाजीने लिहिलेल्या संवादांची फार वाहवा केली !

समारंभ खलास होअून कलेक्टरसाहेबांची मोटार बाहेर पडायला आणि नुसती पैरण व टोपी घातलेला दाजी शाळेंत यायला अेकच गाठ पडली ! तो हायस्कुलाकडे यायला निघाला, पण वाटेंत दिसलेल्या अेका गोष्टीमुळे त्याला हायस्कूलचें विस्मरण पडलें. सजातीय लोकांच्या तुटवड्यामुळे तीनच माणसांनी चालविलेली अेक प्रेतयात्रा त्याला दिसली. हिंदूंच्या बेपर्वा वृत्तीची त्याला चीड आली आणि त्या मंडळींच्या पसंतीनापसंतीचा विचारहि न करता त्याने चौथ्या टोकास खांदा दिला ! आणि स्वेच्छेने खांद्यावर घेतलेली ती जबाबदारी खलास करून हायस्कूलांत येण्यास त्याला ही वेळ आली !

बन्याबापू म्हणाले, “ दाजीमास्तरांना त्या वेळीं काय म्हणावं हेंच मला समजेना ! शिस्त मोडल्याबद्दल मीं आतापर्यंत अेकादोघांना कायमची रजा दिली आहे; पण दाजींच्या बाबतींत मला विचार पडला. कारण, विद्यार्थावर्गांत त्यांनी मिळवलेली लोकप्रियता आणि विषय पुरा करून ध्यायचा त्यांची हातोटी मला विमरून चालण्याजोगं नव्हतं. ”

“ मग आजहि असंच कांही काढलंय् की काय त्यानं ? ” असा माझ्या मनांत प्रश्न आला. अितक्यांत बन्याबापूंचा छोटा मनोहर धावत आला आणि त्याने वाडिलाच्या गळ्यास मिठी मारून म्हटलें, “ किनअी दादा, आज आम्हाला अेक जंमत मिळाची. ”

“ ती रे काय ? ” बन्याबापूंनी विचारलें.

“ दांगेच्या दांगे दोन अूस मिळाले आम्हाला ! ”

“ अरे, पण दिले कुणी ? ”

“ आपले दाजीमात्तल नाभीत का, त्यांनी दिले. मला अेक अन् बाबूला अेक. त्यांनी किनअी दादा, आज दोन गाड्या भळून अूस घेतलेत बघा. ”

“ तुमच्या या दाजीसाहेबांचा खाक्या कांही औरच दिसतोय् ! ” माझ्याकडे पाहून बन्याबापू म्हणाले.

मी नुसता हसलों आणि त्यांचा निरोप घेऊन जावयास निघालों. आता माझ्या मनांत दाजी आणि अूस याशिवाय दुसरा विषयच नव्हता.

संबंध सोपा अुसांनी भरला होता !

“ हें रे काय ? ” मीं घरीं जातांच दाजीला विचारलों. “ टांगा आणायला गेलास आणि अूस घेऊन आलास वाटतं ? ”

“ टांग्यापेक्षा अुसांत फायदा अधिक दिसला म्हणून अूसच घेऊन आलों. ”

“ म्हणजे ? ”

“ टांगा आणला नाही म्हणून तुम्हांला आपल्या कामावर वेळींच हजर होतां आलं नाही. तुमचा फुकट गेलेला अेक दिवस म्हणजे जास्तोत जास्त पांच नाहीतर सात रुपये नुकसान असं आपण धरूं. पण या व्यवहारांत मला दहा रुपये नफा बिनतक्रार राहणार आहे. दहा रुपये नफ्यासाठी सात रुपये नुकसानी सोसणं केव्हाहि शहाणपणाचं ठरेल. ज्याला कुशलतेनं प्रपंच करायचा असेल त्यानं पै-पैशाचा नफासुद्धा सोडतां कामा नये; मग दहा रुपयांची गोष्ट कशाला ? ”

“ अरे पण गृहस्था, हा, बारा रुपयांचा नफा तूं मिळवणार कसा हें तरी सांग ? ”

“ अगदी अुघड आहे सारा हिशेब. हे अूस मीं सहा रुपयास अुक्ते घेतले. पांचशे चाळांस अूस आहेत हे. या अुसांना किमानपक्ष नगाला अर्धा आण्याप्रमाणं किंमत येतील. म्हणजे दोनशे सत्तर आणे - सोळा रुपये चौदा आणे पदरांत पडणार माझ्या. म्हणजे सहा रुपये भांडवलावर दहा रुपये चौदा आणे नफा ! ”

दाजीच्या आचरटपणाला काय म्हणावें हेंच मला समजेना ! मी कांहीच बोलत नाहीसे पाहून पुन्हा तोच म्हणाला, “ दीडशेपेक्षाहि अधिक टक्के नफ्याचा सौदा- ”

“ दीड शहाण्याचाचून कुणाला नाही करतां येणार ! ” दाजीला वाक्य पुरे करूं न देतां मी म्हणालों.

“ म्हणजे ! ” दाजी माझ्याकडे आ पसरून पाहू लागला !

“ म्हणजे काय ? हे अस विचायचे कसे, कुणी आणि केव्हा, याचा कांही विचार केला आहेस का तूं ? सुटी असती तर तूं जावून बसला असतास मंडळीत. पण तुला शाळा ! दोन दिवसांचा पगार बुडवलास तर तुझ्या दीडशे टक्के नफ्यांत कमी व्हायचा तेवढा. आता तुझ्याभैवजी सरलाबाधीन- ”

“ हो, बायकांनासुद्धा विक्रयकला यायला पाहिजे असं मत असेलच भाऊजींचं ! बाकी असांच्या मोठ्या तुम्हींच नेहून दिल्या पाहिजेत बरं का मंडळीपत्तर. तें कांही व्हायचं नाही सरलाबाधीच्या हातून. गर्बी करा म्हटलं तर तुमचा नफा आणिकच कमी होणार ! ”

आम्हां दोघांच्या बोलण्यांतील सूर लक्षांत न येण्याभितका दाजी जडबुद्धीचा नव्हता. वस्तुस्थिति त्याच्या लवकरच लक्षांत आली. गणिताच्या दृष्टीने आपला सौदा किफायतशीर ठरत असला तरी तो अंमलांत आणणें आपल्यासारख्यास बरेंच अडचणीचें आहे आणि आपण केला हा शहाणपणा नसून खरोखर अव्यापारेषु व्यापार केला अशी त्याची मनोमन खात्री झाली. तरीपण चूक कबूल करून कमीपणा पत्करणें त्याच्या स्वभावाविरुद्ध असल्याने त्याने आम्हांला गप्प बसवण्याची दुसरी एक शकल काढली. तो म्हणाला,

“ तरीपण विक्रीच्या भानगडींत न पडतां हि मी माझा नफा मिळवीन. तुम्ही अिथून जाण्यापूर्वीच ही गोष्ट सिद्ध करून दाखवीन मी तुम्हांला. ”

विक्री न करतां किफायतशीर व्यापार करण्याची दाजीची अजब कला कोणती, याबद्दल आम्हांला अत्कंठा लागली, किंवा तो आणखी काय उपद्रव्याप करतो याबद्दल आम्हांस नवीनच धास्ती पडली असें म्हणता येतील.

हें आम्हांला पडलेलें कोवें दुपारीं दोनअडीच वाजतां अलगडलें. दाजी मधल्या सुटींत घरीं आला तो अेकटा आला नाही.

त्याच्यामागून त्याच्या हायस्कुलांतील सारे विद्यार्थी घरांत घुसले ! दाजीने या वानरसेनेकडून आपल्या त्या गोड खुळेपणाची छट करविली !

“ चार ओस तरी राहूं देत घरांत. ” सरलाबाभीने सुचविलें.

“ आठ विकत घे हवे असले तर; पण यातलं पेर नाही अष्ट-वायचं ! या सर्वांचं दान मीं मनानं या बाळगोपाळांना करून टाकलेलं आहे. ”

द्विषित झालेली ती बालसेना दृष्टीआड होअीपर्यंत दाजी पाहात राहिला होता. त्याची चर्याहि प्रफुल्लित झाली होती !

“ दीडशे टक्के नफ्याअैत्रजी शंभर टक्के तोटाच झाला ! ” ती म्हणाली.

“ काय ? तोटा ? ” दाजी अुद्गारला, “ वैनी, सर्वच गोष्टी पैशाच्या मोलानं मोजतां येत नाहीत. शेकडो मनांचा संतोष ही काय सामान्य गोष्ट वाटते तुम्हाला ? मी तर म्हणतो, माझा हा व्यापार दीडशेच काय, पण दीड हजार टक्के फायदेशीर झाला ! ”

“ बरं, पण टांगा आणतोस ना ? ” मीं सुचविलें.

“ या वेळीं नाही ना येत अुसांच्या गाड्या ? ” सरलाबाभीने विचारलें.

तिच्याकडे किंचित् क्रोधाचा कटाक्ष फेकून दाजी बाहेर पडला.

आमची गाडी चुकली नाही. घर येअीपर्यंत आम्ही अेकच कोडें सोडवीत होतो—

“ दाजीच्या प्रपंचांत कौशल्याचा भाग अधिक की आचरटपणा अधिक ? ”

हें कोडें सुटलें नाही तें नाहीच !

दाजीचा नवमतवाद

चि. सौ. भागूताभी ही तिची भाची. भागूताभी गेल्या वैशाखांत सौभाग्यवती झाली होती व म्हणूनच तिच्या मंगळागौरीचा समारंभ थाटाने व्हावयाचा होता. भागूची आर्मी— तिची आक्का— या वेळीं बाजेला जखडलेली असल्याने भागूताभीच्या मंगळागौरीची जबाबदारी आमच्या घरीं आली होती. आणि तेवढ्यासाठीच तिने सरलाबाभीस बोलावून घेतलें होतें.

अेरवी हजार कुस्पटें काढून मोडता घालणारा दाजा या वेळीं सरलाबाभीस पाठवूनच थांबला नाही, तर स्वतःहि चार दिवसांची रजा काढून आला होता !

मंगळागौरीचा कार्यक्रम व्हावयाचा तसाच झाला. तिने सतरा-अठरा मुली जमवल्या. आपली गौर अेवढीशीच झाल्याची रुखरूख मुलींना वाटूं नये म्हणून तिने गौरीवर भली मोठी दुरडी उपडी घालून त्यावर फुलें लावण्याचा पोक्त सल्ला दिला आणि तो साऱ्या मुलींना पसंत पडून अंमलातहि आला. डोक्रीअितकी अुंच गौर झाली तेव्हा त्या मुलींना हायसें वाटलें आणि त्यांचें समाधान पाहून तिलाहि धन्यता वाटली.

आजच्या मंगळागौरींत आणखी अेक व्यक्ति खुर्शीत आली होती. ती म्हणजे पूजा सांगावयास आलेले श्रीपू दीक्षित. जितक्या मुन्नी

अधिक तितका दीक्षितांचा आनंदहि अधिक असणें साहजिकच होतें कारण अेकच पूजा सांगून अनेक दक्षिणा आणि वाणें मिळाल्यावर आनंद कां वाढूं नये ? तरीगण त्राम्हणाचा असंतुष्ट स्वभाव श्रीपू दीक्षितांच्या ठिकाणींहि प्रकट झाल्यावाचून राहिला नाही. त्यांना अठरा मुलींची वर्दी लागली होती व जागेवर सोळाच मुली हजर दिसल्या. दोन मुलींची मंगळागौर अंतरणार म्हणून नव्हे, तर दोन दक्षिणांची तूट येणार म्हणून दीक्षितांनी विचारलें,

“ नन्यांची नमूनाभी यायची होती ना ? बोलावून तरी आणा तिला. ”

“ बोलावूनहि यायची नाही ती आज. ” नमूच्या शेजारची अेक मुलगी म्हणाली.

“ का ? काय भानगड झाली मधेच ? ”

“ भानगड नाही झाली, मुलगाच झालाय् तिला. ” नमूच्या मैत्रिणीने हसून उत्तर दिलें.

“ आणि ती काळ्यांची कला ? ”

“ ती येणार होती, पण साडेआठच्या गाडीलाच रसिकराव आले- ” कलेच्या मैत्रिणीने सांगितलें.

“ म्हणजे तिचे यजमान बरं का, दीक्षित ! ” स्वयंपाकांत गुंतलेली असूनहि पुढे होअून तिने खुलासा केला.

“ मग जोडीनं येणार आहेत की काय पूजेला ? ” दीक्षितांनी हावऱ्या अधीरतेने विचारलें.

“ छे हो, मुळीच येणार नाही ती. मी गेलें होतें बोलवायला, तर ती म्हणाली, ‘ नाही बाभी येत. ’ अन् तिची आर्मीदेखील म्हणाली, ‘ घालील घरींच देवीला हळदकुंकू. ’ ‘ करायची आहे काय मंगळागौर ! ’ असं रसिकराव म्हणाले आणि म्हणूनच तिचा बेत फिरला म्हणे ! ”

“ कलियुग आहे हें ! ” असे दुःखोद्गार काढून दीक्षितांनी पूजा सुरू केली आणि ती यथासांग पार पडल्यावर पंगत बसली.

आमच्या पंगतीला आम्ही तिघेच होतो. दीक्षित, दाजी आणि मां. पानेहि अशाच क्रमाने मांडली होती. 'चल रे' अशी सूचना देताच दाजी आला अन् मधल्या पानावर बसला. दाजी शर्टहि न काढता, चामडीच्या पट्यांतलें घड्याळ मनगटावर ठेवून पानावर-दिक्षितांच्या शेजारच्या पानावर- येऊन बसला व पुढे अर्धवट वाढलेलें पान ठाकठीक करून त्याने भार्जातल्या बटाट्याची अेक फोड अुचलून तोंडातहि टाकली !

“अहो ! अहो ! हें काय ?” दीक्षित अुद्गारले.

“ही बटाट्याची भाजी. झकास झाली आहे !” -दाजी.

“अहो, पण नैवेद्य व्हायचाय् अजुनी. अन् ओवळ्यानं बसलां ?”

“नैवेद्य तुम्ही दाखवणार आहां, तुमच्या पानाला मी मुळीच शिवलों नाही.”

दीक्षितांचा आणखी अेक शब्द म्हणजे दाजीच्या आवेशाच्या दारूवर ठिणगीसारखा ठरला असता. जेवण बाजूलाच राहून नुसतें भाषण अेकप्याचा प्रसंग येअूं नये म्हणून स्वस्थ राहण्यास मी दीक्षितांना नेत्रसंकेताने दर्शविलें आणि दीक्षितांनीहि समजावयाचें तें समजून आपल्या तोंडाला खीळ घातली. तरीपण ज्या मरणाला मी भीत होतो तें मरण ओढवलेंच. आपल्या व दाजीच्या पानामध्ये हातांतील झारीने पाण्याची रेघ ओढीत ते अुद्गारले,

“पंक्तिदोषो न विद्यते !”

दाजीचे डोळे फाटले ! त्याने ओठ चावल्याचाहि मला भास झाला ! आता काय होणार याची मला धास्ती वाटूं लागली.

दाजी ताडकन् अुठून म्हणाला,

“होय, विसरलोंच मी. चुकून भलत्याच्याच पंक्तीला जेवायचं पाप घडत होतं आज !”

त्याने आपलें पाट-पान अुचललें आणि थेट दीक्षितांच्या समोर घेतलें. सोयीसाठी वादी-प्रतिवादी आमोरासमोर बसले की काय असें मला वाटलें. आता मला अेक सावधगिरी ठेवणें भाग होतें, की दीक्षित

आणि दाजी यांचा संबंध ज्यांत येऊं शकेल असा कोणताच विषय काढतां कामा नये.

सर्व वाढण झाल्यावर ती तूप वाढायला आली आणि दाजींचे स्थलांतर पाहून तिने आश्चर्याने विचारलें,

“ कां ? अतरेकडे तोंड करून जेवायचा नियम-बियम केलाय की काय चातुर्मासांत ? ”

मी मनांत चरकलों. पण दाजीने तिचें बोलणें नुसतें हसण्यावारी नेलेलें पाहून माझा जीव खाली पडला.

“ यन्तु नदयो ” होऊन अदक सुटलें आणि जेवणें सुरू झालीं. मीं विषय काढला,

“ काय दीक्षित, केतकरांच्या कृष्णमंदिरांत जन्माष्टमीचा उत्सव सुरू झाला असेल, नाही का ? यंदा हरिदास कोण आलेत ? ”

“ हरिदास नाहीत या वर्षी. अष्टमीला फक्त पुराणावर उत्सव अुरकून घेणार आहेत ते. ”

“ म्हणजे ! असं सादिलवारी कशासाठी ? ”

“ अहो, मन जाग्यावर असलं तर उत्सव आणि समारंभ. ”

“ पण केतकरांचं मन अस्वस्थ असायला झालंय तरी काय ? ”

“ काय सांगावं तुम्हाला दादासाहेब ! आधी हा कलि आणि त्याच्या मदतीला हीं कॉलेजं आलीं. आग लावून सोडली आहे त्यांची साऱ्या दुनियेला ! तरी आम्ही काका केतकरांच्या कार्नीकपालीं ओरडत होतो, की कमलला कॉलेजांत नका पाठवूं म्हणून. तेव्हा अकलं नाही अन् आता बसले आहेत आचारीविचारी होऊन. ”

“ पण झालं काय हें नाही आलं माझ्या ध्यानांत. ”

“ अहो, व्हायचंय काय ! प्रीतिविवाहाचं वेड शिरलंय तिच्या डोक्यांत. ”

असैं सूतअुवाच करून कालिदास नांवाच्या अेका कायस्थ तरुणा-वर कमल फिदा झाली आहे व नुसता प्रीतिविवाहच नव्हे, तर मिश्र-विवाह करण्याची धमकी तिने काकांना दिली असून तिचें मतपरिवर्तन.

करण्याच्या यातायातीत असल्यामुळे सालाबादच्या कुळधर्माकडे लक्ष द्यायलासुद्धा त्यांना फुरसत नाही, अित्यादि कथाभाग दीक्षितांनी निवेदन केला. माझ्या चौकस स्वभावानुसार कमला कालिदासाची मी अधिक चौकशी केली तेव्हा कळले, की तो भेका कोट्यधिशानाचा मुलगा असून कमलाच्या कॉलेजांत फेलो आहे. कमलाने प्रथम त्याला प्रेम-पत्रिका लिहिली आणि कालिदासाने तिचा स्वीकार केला.

“आता तुम्हीच सांगा दादा, अशा तरुणबाज कार्टीन बापाच्या तोंडाला काळोखी फासायचा जर प्रसंग आणला, तर काकांसारख्या गृहस्थाला तुम्ही काय सल्ला द्याल ? ” दीक्षितांनी हा प्रश्न पुरा करतांच दाजी असुद्धून म्हणाला,

“मुलीच्या योग्य मागणीला मुकाट्यानं मान्यता द्या; आणि तिला विरोध करायचा असला तर आपलं कृष्णमंदिर जमीनदोस्त करून कृष्ण-रुक्मिणीच्या मूर्ति नदीत नेऊन बुडवा, असा सल्ला देवीन मी केतकरांना. ”

त्याच्या म्हणण्याचा भावार्थ लक्षात आला असूनहि मी विचारले, “अरे, पण मंदिरांतल्या कृष्ण-रुक्मिणीला काय म्हणून प्रायश्चित्त फुकटच्या फाकट ? ”

“हें प्रायश्चित्त नव्हे- ” दाजी म्हणाला, “ही ठोंगी भक्तांच्या हातून सुटका आहे. ”

“काय ? ठोंगी ! आणि काका केतकर ? नाही बरं. त्यांची कृष्णभक्ति नकली नाही. प्रतिपदेपासून कृष्णजन्म होअपर्यंत उपास पाळतात ते. ” दीक्षितांनी केतकरांची तरफदारी केली.

“ते उपास करत असतील नाहीतर अन्हात बसतील, पण जोंपर्यंत कृष्णचरित्राचा अपमान त्यांच्या हातून होतो, तोंपर्यंत त्यांना मी ठोंगीच म्हणून. मी अलट बाजू घेऊन विचारतो, मनाला आवड-लेल्या तरुणाची प्रेमाचना करणाऱ्या कमलला तुम्ही कां नावं ठेवावी ? तुम्ही जिची भक्तिभावानं पूजा करता ती रुक्मिणीदेवील अशीच प्रेमविव्दल झाली आणि तिनं ‘वियावयद्रविणरूप अिहीकरूनी

हा आत्मतुल्य पति 'असें मनांत धरून आभीबापांच्या अिच्छेविरुद्ध श्रीकृष्णाकडे चोरून प्रेमपत्रिका धाडली नाही काय ? आणि ज्याला तुम्ही भीश्वराचा पूर्णावतार म्हणतां त्या श्रीकृष्णानं तरी चालून आलेल्या प्रेमाचा निषिद्ध म्हणून धिक्कार केला काय ? मग त्या रुक्मिणीला 'तरुणबाज काटी' म्हणायला तुम्ही तयार आहां काय ? "

या रोखठोक जबाबाला काय उत्तर द्यावें हें दीक्षितांना सुचेना ! तरीपण स्वस्थ बसल्यास पराजय कबूल केल्यासारखें होईल या भयाने ते म्हणाले,

“ देवादिकांचे दाखले माणसाला कशाला लागूं करतां ? ”

“ देवांचे गुण आठवायचे तर ते नुसते भजनापुरतेच आणि कथेपुरतेच काय म्हणून ? देवांचे गुण आपल्या अंगीं अंतरवण्याचा शास्त्रीपंडित तर घसा फाडफाडून उपदेश करीत असतात ! मग व्यवहाराला त्यांचे दाखले घेतले तर तुम्ही कां डरतां ? आणि अरेरावी नवऱ्यांच्या धाकांत राहून आपलें सतित्व (?) टिकवण्याचा तुम्ही बायकांना उपदेश करतां तेव्हा सीता, द्रौपदीचे दाखले जर देतां तर प्रेमीजनांच्या प्रणयक्रीडेली राधाकृष्णाचे किंवा कृष्णरुक्मिणीचे दाखले आम्ही देणारच. ”

या वेळीं दाजीला अितकें अवसान चढलें होतें, की त्याने बोलण्याच्या भरांत हातांतील लाडू पानांत आपटला व त्या भुसभुशीत पदार्थांत तो आघात सहन करण्याअितकी ताकद नसल्याने त्याचा चुराडा होअून तो माझ्या पानापर्यंत अुद्धत आला ! दीक्षितांच्या पानांतहि अेखादा कण अुडाल्याचा त्यांना संशय आला की काय कोण जाणे; त्यांनीं झारींत डाव्या हाताचें बोट बुचकळून तें डोळ्यांस लावलें येवढें मात्र खरें !

युक्तिवादाने दाजी निरुत्तर होणार नाही हें पाहून दीक्षितांनी विषयास थोडी कलाटणी दिली आणि म्हटलें,

“ प्रेमविवाहापुरतं तुमचं म्हणणं कबूल करूं अेखाद वेळ; पण जातिबंधनं तोडायचीं म्हणजे काय ? रुक्मिणी क्षत्रियकन्या होती आणि कृष्णपरमात्मेहि क्षत्रियच. ”

“ वाद आहे त्याबद्दल. कृष्णाला तुम्हीं आता क्षत्रिय ठरविले आहे; पण त्याच्या गवळीपणाबद्दल प्रत्यक्ष रुक्मिणीचा भावू आक्षेप घेत होता असं तुमच्या पुराणात आहे. आणि काय हो दीक्षित, सब देवनका बाबा असा जो महादेव याची जात माहीत आहे का तुम्हाला? ज्याअर्थी सर्वांत अुच्च वर्णाचे ब्राह्मण सोवळयानं त्याला अभिषेक करतात, त्याअर्थी तो ब्राह्मणच असला पाहिजे. पण त्या राजश्रींनी घरांतून पळून आलेल्या भेका तरुणबाज पोरीला— ती डोंगरा जातीची असूनहि— बायको म्हणून पत्करलीच ना? खरी गोष्ट अशी आहे, की तुमच्या पुराणांतले लोक मुलांच्या लग्नांत विनाकारण लुडबुडत नसत. स्वयंवराची परवानगी देऊन मोकळे होत बिचारे. लग्नाचा कारभार आपल्या हातीं ठेवून स्त्रीजातीवर वर्चस्व गाजवण्याची चाल तुम्हीं अलीकडे पाडली आहे. पण स्त्रीला झालं तरी स्वाभिमान आहेच की. ती यापुढं तुमचा जुलूम सहन करणार नाही. ”

“ काय ! आम्ही स्त्रीवर जुलूम करतो ? लहानपणी पोषण करून मुलींचा संसार सजवून देतो आणि त्यांचं जन्मभर संरक्षण करतो, तें काय त्यांची योग्यता आम्हांला कळत नाही म्हणून ? आम्ही स्त्रीला गृहदेवता म्हणतो. ”

“ म्हणत असाल कधी चुकून; पण तुम्हांकडून स्त्रीला अप-शब्दाखेरीज दुसऱ्या गोड शब्दांची सहसा प्राप्ति होत नाही. तुम्ही अलीकडे बरोबरीच्या योग्यतेचा मनुष्यप्राणी म्हणून पाहात नसून खरेदी केलेलं विलासयंत्र, पकडून आणलेली बटीक या भावनेनंच पाहात असतां. स्त्री ही देवतातुल्य आहे असं तुम्हांला खरोखरच वाटत असतं, तर तिला अपशब्द बोलणं किंवा तिला हाणमार करणं तुमच्यानं झालंच नसतं. आमच्या वाड्यांत गडगडे डोंबिग मास्तर राहतो. वेळ आलीच आहे म्हणून सांगतो. तो आपल्या बायकोला झोडपीत नाही असा दिवस फेब्रुवारीच्या २९ तारखेसारखा चार वर्षांनी भेक्षादाच येतो. आणि या माराकुटीला कारणहि लागत नाही

त्याला फारसं. दूधच अुताला गेलं, चहा वेळेला झाला नाही किंवा झाला तरी चांगला मुरला नाही, अेवढ्या सबबी पुरतात त्याला. बरं का दीक्षित, हा ड्रॉअिंग मास्तर आपल्याला कट्टा सनातनी म्हणवतो ! दुसरं अेक अुदाहरण सांगतों तुम्हाला दीक्षित- ”

खीर वाढायला आलेल्या तिने दाजीला मध्येच अडवून म्हटलें, “ जेवणाकडं लक्ष द्या की जरा. पान जसंच्या तसं आहे तुमचं लोकांचीं जेवणं संपर्ली तरी. जेवल्यानंतर वेळ काय थोडा आहे वाद घालीत बसायला ? ”

तेवढ्यापुरता दाजी थंडावला आणि तिने वाढलेल्या दोन वाड्या खीर तो गटगटा प्याला.

पण थोडक्या बुरबुरीने जसा अुकाडा ओसरत नाही, अुलट अधिकच तगमग होते, तशी दाजीची स्थिति झाली. खीर पिअून वाटी (हो वाटीच; कारण आम्हीं द्रोणाअैवजी वाड्यांची सुधारणा अंगिकारिली आहे.) खाली ठेवतांच त्याने आपलें भाषण पुढे चालू केलें,

“ वटसावित्रीच्या कथेच्या वेळीं जमलेल्या टोपलीभर आंब्यांपैकी दहावारा अवे आपल्या बहिणीच्या मुलांना दिल्यावदल आमच्या शेजारच्या अेका शास्त्र्यांना आपल्या बायकोला तीन दिवस अुपासाची शिक्षा फर्माविली ! आधीच तीन दिवसांचा अुपास, त्यांत पुन्हा हे तीन दिवस ! मरणच होतं बिचारीचं ! पण दुसऱ्या दिवशीं शास्त्री-बुवांना मेहुणाचं आमंत्रण आलं व तें नाकारणं स्वतःच्या नुकसानीचं असल्यानं त्यांना बायकोला फर्माविलेली शिक्षा रद्द करावी लागली. या शास्त्रीमहाशयांना ‘ धर्मजिवन ’ अशी पदवी कुठल्याशा श्रींनी वहाल केली आहे ! ”

आपल्या संग्रहातलीं अेकेक अुदाहरणें दाजी वाहेर काढूं लागला आणि त्याने दिलेलें शास्त्रीबुवांचें अुदाहरण तर श्रीपु दीक्षितांच्या चांग-लेंच वर्मा झोंबलें असावें. कारण त्यांतला कांही भाग दीक्षितांनाहि लागू पडण्यासारखा होता. अनाथ मावशीला मरतेवेळीं गोप्रदान सोडण्या-

साठी अेक रुपाया दीक्षितीणबााींनी दिला हा त्यांचा अपराध आणि या अपराधाबद्दल त्यांना दीक्षितांना शादिक आणि हास्तिक प्रसाद दिल्याची बातमी आमच्या कार्नी आलेली होती.

“ भजदाता सुखी भव- ” असें म्हणून दीक्षितांनी आपोष्णी घेतली आणि दाजीच्या भोजनसमाप्तीची वाट न पाहताच अुठण्याची तयारी दर्शवली. त्यांचें मनोगत ओळखून मीं त्यांना अनुमति दिली आणि “ अुठतों रे आम्ही, होअूं दे तुमं सावकाश- ” असें म्हणून आम्ही दोघे अुठलोंहि.

विज्याचें तबक पुढे घेअून श्रीपु दीक्षित सोधण्याला पानें पुशीत म्हणाले, “ पाहिलीत ना दादा, हल्लीच्या सुशिक्षित लोकांची विचार-सरणी ! अनादिकालापासून चालत आलेली आपली आर्य संस्कृति यांना आता चुकीची वाटायला लागली, अन् हे साहेबी थेर सुचायला लागले ! यांत व्हायचं काय ? तर बायका डोअीजड होणार, त्या वाटेल तो भिंगाणा घालणार आणि घरादारांतला शुद्धपणा आणि सुखसमाधान नष्ट होणार ! आता मला सांगा दादा, हे जुन्या रीतिरिवाजांना नावं ठेवणारे हें बघत नाहीत, की आजपर्यंत होत आलेलों लग्नं काय दुःस्वमयच झालीं ? ”

“ कशाला लक्ष देतां तुम्ही दीक्षित या नसत्या विषयाकडे ? ”

मी विषयास पूर्णविराम देण्याच्या अुद्देशाने म्हणालों; पण आता दाजी जवळ नसल्याने व तो आमच्या बैठकींत लवकर येतील ही अपेक्षा नसल्याने दीक्षितांना आपले विचार प्रतिपादन करण्याची अुसळी आली होती. ते बोलूं लागले,

“ अलीकडल्या पोराना वाटतं, की थिल्लरपणानं पोरींच्या हातांत हात घालून फिरलं म्हणजे शतकृत्य केलं ! पण त्यांना काय कळतं डॉबल ? खरं म्हटलं तर बायकांना अुंबऱ्याबाहेर पाअूल टाकणं म्हणजे नागाच्या फडीवर पाअूल टाकल्यागत वाटलं पाहिजे. ”

“ दाजीचं जेवण नाही का आटपलं अजुनी ? ” मीं ओरडून पृच्छा केली. दाजीची मला मोठी तद्दान लागली होती अशांतला

भाग नाही; पण दाजीच्या धास्तीने तरी दीक्षितांनी आपलें च-हाट भाटोपतें ध्यावें बेवढीच माझी अिच्छा होती. पण माझ्या पृच्छेला तिजकडून-“ जेवण केव्हाच झालंय त्यांचं अन् टोपी घालून बाहेर गेलेत ते- ” असें उत्तर आल्याने दीक्षित निर्धास्त झाले आणि त्यांनी विड्याचें तबक फिरून अेकदा पुढ्यांत ओढलें.

आता दीक्षितांची आर्य संस्कृतीची कैफियत मुकाब्याने अैकून घेण्यावांचून मला गर्त्यतर नव्हतें. दीक्षितांचीं मते मला फारशीं पटत तर नव्हतींच, पण कित्येकदा तीं हास्यास्पदहि वाटत होती. तरिपण तसें त्यांना दर्शवून त्यांना खट्ट करण्याचा धीटपणा माझ्या ठिकाणीं नसल्याने मला दाजीची आठवण राहूनराहून येत होती व अशा अैन वेळीं त्याने बाहेर निघून जावें याचा मला रागहि येथूं लागला होता.

पुष्कळसें बडबडून झाल्यावर दीक्षितांनी ठासून सांगितलें, “ आपल्या आर्य संस्कृतीनंच जगाचं कल्याण होअील; आणि ‘ न स्त्री स्वतर्महते ’ असं आर्य संस्कृतीचं पाहिलं वचन आहे. ”

दीक्षितांच्या शास्त्रवचनापेक्षा त्यांच्या संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्वाने मी पुरा सर्द झालों आणि कंटाळलेल्या मनःस्थितीतहि मला हसूं आल्यावांचून राहिलें नाही ! अितक्यांत “ आर्य संस्कृति की जय ! रुढी-धर्म की जय ! ” अशी गर्जना करीत दाजी बैठकीत दाखल झाला. त्याच्या हातांत छापील कागदाचें बिंडोळें होतें.

“ आपणहि आहां अजून अियं ? फक्कड ! ” दीक्षितांकडे पाहून त्याने समाधान व्यक्त केलें.

“ अरे, पण तूं गेला होतास कुठं जेवत्याबरोबर ? तूं जेवतांना केलेल्या बडबडीचं पुरतं खंडण केलं या श्रीपु दीक्षितांनी. त्यांचं म्हणणं, तुमच्या सुधारणा नुसत्या फोलच नाहीत, तर घातक आहेत. आपल्या सनातन आर्य संस्कृतीनंच जगाचं कल्याण होअील. ”

“ त्याचाच पुरावा गोळा करतो आहें. ” दाजीने डोळे मिचकावीत उत्तर दिलें.

“आर्यसंस्कृति की जय ! रूढ़ि-धर्म की जय !” अक्षी गर्जना करीत
 दाजी बैठकति दाखल झाला. (पान १३३)

“पुरावा तो कसला बुवा !” दीक्षितांनी आश्चर्य दर्शविले.

“पुरावा होय ? पुरावा तुमच्या मूर्खपणाचा ! हा पाहा !”
असे म्हणून त्याने आणलेले कागद दीक्षितांच्या पुढे फेकले.

बासरू म्हणून कुरवाळायला जावे आणि त्याने लांडगा होऊन चावा घ्यावा अशी दीक्षितांची अवस्था झाली !

“तुम्हाला मराठी वाचायला येतच असेल फार करून. हे डॉ. मुंजांचे व्याख्यान वाचा. रोज पस्तीस हिंदु स्त्रिया बाटून परधर्मात जातात असं पुराव्यासह सिद्ध केलं आहे त्यांनी. हा श्रद्धानंद अनाथालयाचा वृत्तान्त पाहा. यांतली प्रत्येक स्त्री तुमच्या सनातन आर्यसंस्कृतीच्या नांवानं टाहो फोडते आहे. बायकोला भाजून-भोसकून ठार मारणाऱ्या नवऱ्यांचे पराक्रम रोजच्या वर्तमानपत्रांत भरलेले आहेत आणि नवऱ्याच्या छळाला वैतागून जीव देणाऱ्या बायकांची अुदाहरणं हजारोनी मोजता येतील. थेरड्या नवऱ्यांच्या छोकऱ्या बायका तुमच्या डोळ्यांपुढं हि थोड्याथोडक्या नसतील !”

दाजी हे कशासाठी सांगतो आहे हे श्रीपु दीक्षितांच्या ध्यानांत येईना. ते प्रश्नार्थी नजरेने दाजीकडे पाहू लागले.

“नाहीच यायचं तुमच्या लक्षांत ! कारण विचार करायची मेंदूला कधी सवयच नाही ! पण दीक्षित, मला सांगा, होतात या गोष्टी चांगल्या की वाईट असं वाटतं तुम्हाला ?”

“या गोष्टींना आम्ही चांगलं कसं म्हणू ? अतिकं का कळत नाही आम्हाला ?”

“बरं, या गोष्टी का होतात ?”

“हजार तऱ्हेचीं माणसं भरलीं आहेत जगांत ! चालायचंच हे असं !”

“पण दीक्षित, या गोष्टी माणसं करीत नाहीत, तर तुमच्या आर्यसंस्कृतीनं होतात. आर्यसंस्कृतीनं चोहोकडून जखडबडी केल्या-मुळंच स्त्रियांना त्या त्या आपत्तीला मुकाट्यानं मान वाकवावी लागते ! नवरा ब्यसनी अथवा दुष्ट असला तरी त्याला देव समजून तो ठेवील

तसं राहायला तुमचा धर्म, कायदा आणि रूढि फर्मावते ! नावडत्या बायकोला मन मानेल तेव्हा टाकून घ्यायला पुरुष मोकळा आहे; पण पशुतुल्य पतीच्या तावडीतून सुटायला घटस्फोटाचा रास्त मार्ग तुमच्या संस्कृतीनं मोकळा ठेवला नाही ! तो असता तर गरीब स्त्रियांना अनिच्छेनं धर्मांतर किंवा देहनाश करावा लागला असता का ? ”

“ तरीपण घटस्फोट म्हणजे— ”

“ असे गांगरूं नका दीक्षित ! गोष्ट पटते, पण मान्य करवत नाही, याचं कारण अवेढंच, की स्वतःला झळ बांधेपर्यंत अस्वाद्या अनिष्ट चालीकडे मनुष्य अुदासीनपणानं पाहतो. समजा, दीक्षित, तुमचेच जावबी तुमच्या मुलीला— ”

“ जरा संभाळून बोला. ” दीक्षित मध्येच असळले.

“ मी म्हणतो तें हेंच— ” दाजीहि विजयी स्वरांत म्हणाला. “ वादापुरती केवळ भाषेतसुद्धा जी कल्पना तुम्हाला सहन होत नाही, ती कल्पना कित्येक अभागी जीवांच्या बाबतीत मूर्त स्वरूपांत आलेली आपण पाहातो व आपणांस त्याचं काही वाटत नाही. अर्थात् ज्या रूढीमुळं आणि धर्मसमजुनीमुळं हा अनवस्थाप्रसंग ओढवतो, त्यांत बदल करण्याची कुणालाच तळमळ नाही. बुलट शहाणे म्हणवून घेणारे लोकसुद्धा स्त्रियांच्या बाबतीत कसा मूर्खपणा करतात, हें थेरड्या जंबूकांच्या लग्नावरून दिसतं. आज शोभेल अशाला मुलगी अर्पण करायला आणि अर्पण करून घ्यायला दुरात्मे तयार होतात आणि त्यांचा हा पाजीपणा आर्यसंस्कृतीला मानवतो. हीच जर आर्यसंस्कृति असेल तर तिचा बीमोड होतील तो सुदिन, असं मी समजेन ! स्त्री-पुरुषांना जन्माचा जोडीदार निवडायला संपूर्ण स्वातंत्र्य पाहिजे. पालकांनी फक्त सल्ला देण्यापेक्षा त्या बाबतीत अधिक लुडबूड करतां कामा नये. तुम्ही मघा म्हणत होतां ते केतकर की कोण, ते आपल्या सुजाण मुलीच्या स्वयंवराला विरोध करतील तर त्यांना महामूर्ख म्हणून मी. ”

“ फुकटच्या बाता शोडायला काय जातं ? ज्याला जगांत अब्बूनं दिवस काढायचे आहेत त्याला पोरारठोरांच्या स्वैरवृत्तीला

आळा घातलाच पाहिजे. तुम्हालाच विचारतो, तुमची बहीण जर अेखाद्या विजातीय पुरुषाशी लग्न करते म्हणेल तर काय कराल तुम्ही ? ”

या सवालाने दाजीची मुखसमैदान बंद पाडूं असा दीक्षितांना भरवसा होता ! पण तो खोटा ठरला. तो क्षणाचिहि विचार न करता म्हणाला,

“ देवदयेनं मला तशी बहीण असती व तिनं गुणसंपन्न असा सहचर निवडला असता तर मी आनंदानं हुरळून गेलों असतों. त्याच्या जातीमुळं त्याच्या अितर गुणांचा अनादर मी कधीच केला नसता. माझ्या त्या बाणेदार बहिणीच्या विवाहप्रसंगी मंगलाष्टकं रचून मी अभीष्टचित्तन केलं असतं. ”

‘ नशीब आपलं ! ’ या अर्थी श्रीपु दीक्षितांनी बोट कपाळाला लावलें व तपकिरीची चिमूट नाकपुडीत रेटून दरवाजा गाठला. पराजयाचें ओझें पाठीवर घेऊन पळ काढणाऱ्या दीक्षिताकडे पाहून मला मौज वाटलीच; पण दाजीच्या या नवविचारप्रतिपादनाचें मला कौतुक वाटलें.

पण माझ्या या समाधानाचें आयुष्य पुरें दोन प्रहरहि नव्हतें !
कारण—

दिवेलागणीच्या सुमारास मी फिरून घरीं येतांच मला कळलें, की दाजी व सरलाबाजी यांची धुसफूस सुरू झाली आहे आणि तीसुद्धा दाजीच्या विक्षिप्तपणामुळेच !

“ बरं आहे, पाहूं या. पण दाजी कुठं आहे ? ” अशी मी चौकशी केली.

“ साईट सांगायला गेलेतं ते. साडेनवाची गाडी गाठायची आहे त्यांना. ” तिने सांगितलें.

अितकथांत दाजी माझ्यापुढे येऊन अुभा राहिला.

“ काय रे, निघालास म्हणे तूं ? ”

“ आम्ही दोघंहि. ” — दाजी.

“पण कुठं? आणि भेवळ्या तातडीनं कशासाठी?”—मी.

“मुंबलीला. अभिनंदनासाठी.”—दाजी.

“कुणाचं अभिनंदन आणि कशासाठी?”—मी.

“अुवा सकाळीं साडेदहाला वसनजी चालीत भडोच-बेळारी विवाह होणार अशी बातमी आजच्या ‘जमती’त आहे. जातिनिर्बंध झुगारून विवाह करणाऱ्या या दंपतीचं आम्हांला अभिनंदन करायचं आहे. गुजराथ-कर्नाटक विवाह ही सुधारणा निःसंशय अभिनंदनीय आहे.”—दाजी.

“कबूल. पण हें अभिनंदन तारेनं अगर पत्रानंसुद्धा होअूं शकेल.”—मी.

“मला तसलं मेलेलं अभिनंदन मान्य नाही. जातीनं जाअून जिवंत अभिनंदन करणार मी.”—दाजी.

“तुम्ही भेकटे गेलां तरी होअीलच की तुमचं अभिनंदन जिवंत. बायको कशाला हवी बरोबर? की लग्नसामारंभात मेहुणाचं आमंत्रण मिळवायचंय?”—ती.

“हा थट्टेचा विषय नव्हे. मी भेकटाच नव्हे तर माझी बायको-सुद्धा या सुधारणेला अनुकूल आहे हें मला दाखवायचं आहे आणि म्हणून माझ्याबरोबर तिनेंही मुकाट्यानं आलंच पाहिजे.”—दाजी.

“अहाहा रे स्त्रियांचे कैवारी! म्हणे मुकाट्यानं आलंच पाहिजे! नवरा म्हणजे नादिरशहा असं स्वतःच दाखवतां आहां की! आपण हसे लोकाला अन् शेंबूड आपल्या नाकाला!”

पण तिच्या या रागाचा किंवा अपुहासाचा दाजीच्या मनावर यत्किंचित्हि परिणाम झाला नाही व तो सहकुटुंब भडोच-बेळारीची कार्यसिद्धि करण्याला निघून गेला.

मनांतून खट्टू झाली असूनहि बाहेरच्या मुलींचा विरस होअूं नये म्हणून ती फराळ, खेळ वगैरे गोष्टींत कसलीच कमतरता भासूं देत नव्हती. मला जेवायचें नसल्याने मी आपल्या खोलींत दाजीच्या या चमत्कारिक स्वभावाबद्दल आश्चर्य करीत व मधूनमधून वाचीत

पडलें होतों. अितक्यांत दारापुढे मोटार थांबल्याचा आवाज ऐकूं आला व अमळशाने मुलींच्या हशाने घर दणाणलें !

“वाहवा हो सरलातामी ! तुमची भडोच-बेळारी मुंबअद्दीन अयंच आली वाटतं ? ”—अेक आवाज.

अितक्यांत हातांतल्या टोपीनं वारा घेत दाजीच माझ्यापुढं दाखल झाला. मागून येत असलेल्या तिच्याकडेहि त्याचें लक्ष नव्हतें !

“की अंधारांत धावायची भीति वाटली तुमच्या आग-गाडीला ? ”—दुसरा आवाज.

“वांचलों म्हणून वांचलों बुवा ! ” दाजी म्हणाला.

“म्हणजे ! अॅक्सिडेंट झाला की काय मोटारला ? ” मीं अधीर-तेने विचारलें.

“छे हो. ‘जंमत’नं फपवलं मला. भडोच-बेळारी विवाह या हेडिंगामुळं मला वाटलं, की गुजराती आणि कानडी नवराबायकोचा मिश्रविवाह होणार. पण भडोचचे भिडे अन् बेळारीचे बेहेरे यांची सोयरीक ओहे ती ! अयल्या बेहेरे वकिलांचे नातलगच ओहेत ते. ते मोटारींत भेटले अन् त्यांनीच खुलासा केला म्हणून निभावलों. चांगला वीस रुपयांचा गाढवपणा पदरीं येत होता; पण शहाणा ठरलों शेवटीं ! ”

“तरीपण तुमच्या वीस रुपयांच्या शहाणपणाच्या जोडीला मोटारच्या अेक रुपयाचा मूर्खपणा आहेच भावजी ! ” तिने हसतहसत शेरा मारला अन् हसें ओसरल्यावर ती म्हणाली, “वरं, चला आता फराळाला. मटक्यांची असळ तरी वघा कशी छान झालीय् ती ! ”

दिवाळींत दाजी

“ दिवाळीच्या आनंदाचा आस्वाद घेण्यासारखी आमची दोघांचीहि मनःस्थिति नसल्याने आपल्या आमंत्रणास आभारपूर्वक नकार देणे भाग आहे. ”

दाजीच्या या दोनतीन ओळींच्या काढाने आमचा हिरमोड तर झालाच, पण भीतीनेहि आमच्या मनांत शिरकाव केला. नेहमीपैकीच हेदेखील दाजिचे कांहीतरी वेड असेल अशा समजुतीने मी भीतीची इकालपट्टी करण्याचा प्रयत्न करीत होतो; पण ती मात्र सर्वस्वी घाबरून गेली होती. दुःखात सापडलेल्या दाजी-सरला-बाभीचीं निरनिराळीं भेसूर चित्रे तिच्या मनःपटावरून सरकू लागली. त्यांच्या आपद्ग्रस्त परिस्थितीमुळे तिचे मन सारखे कळवळू लागले. त्याबरोबरच दाजीचा तिला रागहि येऊ लागला होता. ती मला म्हणाली,

“ अुठल्याबसल्याच्या किरकोळ गोष्टींबद्दल वाववाव पत्र लिहितात; अन् अडीअडचणींबद्दल लिहायचं म्हटलं की आखडलाच यांचा हात ! आम्ही म्हणजे जशी कांही कोणाच नव्हे यांची ! सदांचच आहे हे भाजूजींच ! अिश्श ! ”

मलादेखील अगदी असेंच वाटत होतं. पण तसें न दर्शवता मी म्हणालों,

“ दाजीला नावं ठेवायची तुला हौसच ! पण मी म्हणतो, पत्र लिहायला भाऊजी चुकले तरी तुझ्या जाअूबाभींनी का चुकावं ? त्यांना येतंय की लिहायला. चांगलं अिप्रजीहि शिकवलंय नव-यानं. का तुम्हा पत्ता माहीत नाही तिला ? बायकांना पुरुषांचे दोष दिसतात भराभर; पण आपले—”

“ बायकांना बायकांचेसुद्धा दोष दिसतात; पण असले तर दिसतील, की अुगीचच ? ”

माझी मात्रा बरोबर लागू पडली. दाजीवर बसलेली तिच्या विचारांची बैठक हालवून त्यांना दुसरीच गति लावावी म्हणून मी हा स्त्रीपुरुष-पक्षपाताचा विषय काढला आणि तिच्यातील जात्य-भिमान जागृत करायचा माझा अुद्देश सफलहि झाला. पत्र न लिहिण्यात सर्व दोष अेकट्या दाजीचा असून सरलाबाभी त्याला मुळीच जबाबदार नसणार असें तिने अगदी ठासून सांगितलें. कारण नव-याची अिच्छा नसतांना पत्रलेखनच काय, पण श्वासोच्छ्वास करण्याचेंहि हिंदु स्त्रीला स्वातंत्र्य नसतें असें तिचें म्हणणें होतें.

आणि आपल्या या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ आपल्या अनुभवांतले दाखले द्यायलाहि ती विसरली नाही. जानोरकरांच्या जान्हवीला नव-याच्या हट्टाखातर भक्त प्रल्हादाअैवजी ठकसेनच कसा पाहावा लागला, आणि लिमयांच्या लीलाबाभीला हरितालिकेदिवशींच गणेशचतुर्थीचे मोदक कसे खावे लागले, यांचें रसभरित वर्णन करून ती म्हणाली,

“ आमची सरलाबाभी झाली तरी त्यांतलीच. भाऊजींसारख्या निगरगट नव-यापुढं ती काय करणार बापडी ? ”

पाहिला विषयच मूलपदावर आला आणि पुढे काय करावयाचें याबद्दल आमची वाटाघाट सुरू झाली. आपण तिकडे जाअून वस्तु-स्थिति काय आहे ती पाहावी व दाजीच्या अस्वस्थ मनाला स्वस्थता प्राप्त करून द्यावी असा प्रथम तिने सल्ला दिला. पण पुन्हा त्यांनाच अिकडे बोलावून घेणें तिला अधिक श्रेयस्कर वाटलें. ते तिकडे दुःखात

दिवस काढीत असतांना आपणांस भिये दिवाळींत गोडी वाटणार नाही व ते भिये आल्यास त्यांना दुःखाचा विसर पाडून त्यांचें मन रिझवण्याचा आपणांस पुष्कळ प्रयत्न करता येतील. तिचा हा सल्ला मला पटला व काही असलें तरी दोघांनी ताबडतोव निघून यावें अशी मी तार ठोकली.

दिवाळीच्या आदला दिवस. मी ऑफिसांतून येऊन चहा घेत बसलों होतो. वास्तविक कालच यावयास हवा असलेला दाजी भजूनहि न आल्यामुळे व माझ्या तारेचा जबाबहि त्याच्याकडून न आल्यामुळे आमच्या चिंतेत भरच पडत होती. तो अद्यापर्यंत न आल्यास आपण त्याच्याकडे जावें की काय अशी आमची वाटाघाट सुरू झाली, अितक्यांत दारांत टांगा थांबल्यासारखा वाटला. आत तिला कुठला धीर निघायला ? अर्धा राहिलेला कप तसाच टाकून ती बाहेर धावली आणि अमळशाने ' आल्या म्हणायच्या स्वाऱ्या ' असे तिचे अुद्गार माझ्या कानांवर आले.

मीहि भराभर चहा संपवून बाहेर गेलों.

फराळाचा डबा व तांब्या घेतलेली सरलाबाबा पुढे व बॅग, वळकटी घेतलेला दाजी मागे अशी जोडी गृहप्रवेश करीत होती.

पडवीत येतांच तांब्या, डबा खाली ठेवून सरलाबाबा नमस्कार करूं लागणार, तोंच दाजीची गर्जना ऐकूं आली-

“ हा हां... स ! सामान ठेवूं नको अवघ्यांत. आपलं मिथं राहणं किंवा परत जाणं अनिश्चितच आहे अजुनी ! ”

आल्याबरोबरच्या या पाहिल्या झटक्याने आम्ही चकितच झालों ! ती म्हणाली,

“ म्हणजे काय भाजूजी ? नुसतं दर्शन द्यायला आलांत की काय तरी ? घरांत यायच्या आतच बाहेर जायच्या गोष्टी काढायच्या म्हणजे काय ? ”

“ तसंहि करावं लागतं कधीकधी ! ” सामानासह अंगणातच अुभा राहून दाजी बोलत होता. “ आपल्यापासून दुसऱ्याचा विरस

होत असेल किंवा दुसऱ्याच्या आग्रहामुळे आपल्या विचारांशी बेभिमान होण्याचा प्रसंग येतील, तर त्या प्रसंगातून अगोदरच शाबूत राहण्याचा धूर्त माणसानं प्रयत्न केला पाहिजे. ”

“ मग काय तें ठरू दे तरी ऐकदा ! ” सरलाबाभी त्रासिकपणें म्हणाली.

“ हें पाहा वैनी, अथं आम्हांला आमच्या मताप्रमाणं वागायची पूर्ण मुभा असेल तरच आम्ही तुम्ही म्हणाल तितके दिवस अथं राहूं. ”

“ पण आज हा प्रश्न कशासाठी अद्भवला ? तुमच्या मनाप्रमाणं वागायला अथं कधी प्रतिबंध झाला तुम्हांला हें तरी कळू दे ! ”

तिच्या बोलण्यांत दाजीच्या असुनेपणाविषयी पूर्ण नाखुषी प्रकट होत होती. दाजी आणखी कांही बोलणार व त्यामुळे बोलाचाली विकोपाला जाणार अशी शंका मला आली आणि मी त्या प्रकाराला मुळांतच खुडून टाकण्यासाठी म्हणालों,

“ हं आटप, स्टोव्ह पेटव लवकर. पाहुण्यांचं कोरडं स्वागत कसलं करतेस ? आणि बरं का, मंडळींचे कपडे बदलून हातपाय धुवून होअीपर्यंत चहा होअूं दे गरमागरम अन् फराळाचं हि काढ कांही-तरी. दिवाळीचं केळवणच म्हणावं आज. ”

माझ्या बोलण्यांतली सूचना तिला कळली व किंचित् हसून ती आंत गेली. आमचा आशय सरलाबाभीलाहि कळला असावा. तीहि थोडें हसून तिच्या मागोमाग आंत गेली आणि मग विशेष कांही न होतां दाजीहि सर्व लवाजम्यासह घरांत येवून नेहमीप्रमाणे व्यवहार करूं लागला.

दिवाळीचीं अभ्यंगस्नानें आम्हीं केलीं. सरलाबाभी नकोनको म्हणत असतां हि तिने तिला न्हाअूं घातलेंच. सरलाबाभीच्या सूचनेप्रमाणे दाजीला मात्र पहाटे अुठवून आंघोळ घालण्याच्या भरीस आम्ही पडलों नाहीं. तो नेहमीप्रमाणेच अुजाडल्यावर अुठला आणि तोंड धुवून चहासाठी स्वयंपाकघरांत दाखल झाला. चहा तयार होत होता

आणि रथापूर्वां दिवाळीच्या रिवाजाप्रमाणे फराळाच्या जिनसांनी भरलेल्या ताटल्या तिने आम्हां दोघांपुढे ठेवल्या.

“ चहा- ” ताटली बाजूला सारीत दाजी उद्गारला.

“ हें काय तुमचं भाजूजी ! अेक अनारसा नाहीतर चिरोटा तरी घ्या ना ! निदान तुमच्या आवडीची चकली तरी खा ”

तिचीं हीं आर्जेवें फुकट गेलीं. दाजी म्हणाला,

“ घायचा असला तर चहा घ्या नुसता; नाहीतर समोरच्या कुंदनमलच्या हॉटेलातून येतो घेऊन. ”

आणि खरोखरच दाजी अुठला !

“ अरे, दमानं घे की जरा. फराळाचं नको असेल तुला तर नको घेऊं; पण चहा होओपर्यंत थांबलास तर काय होओल ? ”

माझ्या या दटावणीला मात्र यश आलें. अुठलेला दाजी खाली बसला. मी ताटलींतील अेकैक पदार्थांचा मासला पाहूं लागलों आणि दाजी ‘ मुकीं बिचारी कुणी हाका । अशीं मेंढरें बनूं नका । ’ या ओळी गुणगुणूं लागला. या त्याच्या काव्यगायनांत कसलीतरी खोच आहे असा संशय मला आला; तरीपण मीं तो शब्दाने किंवा चर्येने प्रकट केला नाही. आम्ही आमच्या खास बैठकींत दाजीच्या कोणत्याच कृतीचा खुलासा विचारायचा नाही असा गुप्त बेत केला होता. कारण तो होऊन आपलें पांडित्य केव्हा ना केव्हा प्रकट करणार अशी आमची खात्री होती.

आणि झालेंहि तसेंच.

चहाचे अेकदोन घोट घशांत जातांच दाजी म्हणाला, “ वैनी, हें चालवलं आहेत तरी काय तुम्ही ? ”

“ कुठं काय चालवलंय मीं ? तुम्ही पितां आहां त्यांतलाच चहा पित्येय् मी. ”

“ चहा पितां आहां हें मलासुद्धा दिसतंय ! पण मी विचारीत होतो, हें ताटं भरभरून आंबोण कशासाठी ठेवलं आहे आमच्यापुढं ? ”

“ आंबोण म्हणून ठेवायला तुम्ही जनावरं नव्हे भाजूजी. दिवाळींत फराळ करायचा रिवाज आहे. ”

“ रिवाज आहे ? ” तिचें वाक्य पुरें करूं न देतां दाजी चुद्गारला, “ रिवाज ! रिवाज ! या रिवाजांनीं भंडावून सोडलं आहे जगाला ! स्वतःला ताप झाला, यातना झाल्या, तरी केवळ रिवाज म्हणून मुकाटयानं सहन करायच्या ! स्वतः विचार करायचा नाही, सोय पाहायची नाही, जणू कांही देवानं डोकंच दिलं नाही आपल्याला. ”

“ मग म्हणणं काय तुमं ? हे सण-समारंभ मुळीच करूं नयेत लोकांनी ? ” मीं विचारलें.

“ जरूर करावेत. पण ते खरोखरच सण होतील, त्यांत खरोखरच समारंभसौंदर्य असेल आणि ते करतांना मनाची सुप्रसन्नता वाढेल अशा पद्धतीनं करावेत. तुमच्या या पद्धतींत यांपैकी काय साधतं ? या दिवाळीचंच पाहा. दिवाळी आली हा हृद्रोग दसऱ्यापासून सुरू होतो. पुरुष पैशाच्या पेचानं गांगरतो, स्त्री करंज्या-कडबोळ्यांच्या यातायातींत चूर होते. पहाटे अुठलंच पाहिजे, तेल चोपडलंच पाहिजे ! भूक नसली तरी फराळ चापलाच पाहिजे ! अरे, कोण हा जुलूम नि काय ही जबरदस्ती ! पण रिवाज आहे ना तो ! कळं दे तरी यांत मौज कुठे आहे आणि समाधान तरी कसलं आहे तें ? ”

दाजीचा हा सवाल खरोखरच निरुत्तर करणारा होता. पण सपशेल शरण जायला ती मात्र तयार नव्हती. ती म्हणाली,

“ पण साऱ्याच गोष्टींत स्वतःचं सुख अन् समाधान बघत बसून कसं चालेल ? आमच्या या सणांत ज्या धार्मिक गोष्टी आहेत त्या... ”

“ त्यांनीच तर सगळा घोटाळा केला आहे ! ” तिचें भाषण मध्येच थांबवून दाजी कढाडला, “ सणासमारंभांत हें धर्माचं लोटणं अडकल्यामुळं आनंद व समाधान यांचे पायच मोडून गेले. त्याच्या अुलट पाहायचं झालं तर धर्माच्या पवित्रपणांत सण-समारंभांचे अत्याचार कोंबल्यामुळं धर्माचीहि नासाडी होवून गेली. ‘ वन् थिंग अँट अे टाअिम ’ म्हणजे अेकाच वेळीं अेकच गोष्ट केली तर ती

चांगली होते. आंब्याच्या झाडाखाला बसून पितृतर्पण करणारे 'अम्रश्च तृतः पितरश्च तृताः' असं म्हणून आपण मोठे व्यवहारचतुर आहो! असा भाव आणतात. पण त्यांचं हें कृत्य मला तरी आचरटपणाचं वाटतं. पितृतर्पणासाठी सांडलेल्या पंचपात्रीभर पाण्यानं आंब्याच्या झाडाची भूक तर भागायची नाहीच, पण मृताच्या नांवानं सोडलेलं पाणी मृतांना पोचेल असं क्षणभर मान्य केलं तरी तीं मृत माणसं म्हणतात, की 'या लेकाला आमच्यापेक्षा या आंब्याची कळकळच अधिक आहे.' आणि या कल्पनेनं ते मृतात्मे तृत होण्याभैवजी असंतुष्टच अधिक होतील. म्हणून माझं म्हणणं असं, की धर्मकृत्य आणि सण यांची कायमची फारकत केली पाहिजे."

"मग तूच सांग की ती कशी करायची ती?" मला दाजीचे हे विचार मनापासून आवडले होते व या विषयाचें विस्तृत विवेचन तो कसें करतो हें जाणण्याची अतुंकठाहि होती. म्हणूनच मी त्याला हा सवाल घातला. दाजीलाहि माझ्या प्रश्नाने स्फुरण आलें व तो म्हणाला,

"यांत सुधारणा करायची झाली तर पहिली सुधारणा ही केली पाहिजे, की आम्ही करत असलेली धर्मकृत्यं अजिबात बंद केली पाहिजेत. कारण सध्याच्या काळांत तीं निरर्थक आहेत. पाडव्याच्या गुडीपासून शिमग्यांतल्या धुळवडीपर्यंत आपण धर्मकृत्य म्हणून ज्या गोष्टी करतो, त्यांत साधत तर कांही नाहीच; पण श्रम, काळ व पैसा यांची खराबी करतो. गणेशचतुर्थीचं अुदाहरण घेऊं आपण. वास्तविक हें धर्मकृत्य, पण यांत धर्माची आठवण कितीशी होते? पोरं फटाकझ्यांसाठी आणि थोर मोदकांसाठी गणेशचतुर्थीची वाट पाहात असतात. गणपति म्हणजे काय, त्याची पूजाअर्चा कां करायची, कशी करायची, किंवा मुळीच करायची नाही, यांत अेक-जण लक्ष घालील तर शपथ ! असली धर्मकृत्यं निरर्थक आहेत असं मी म्हटलं तर अेखादा सनातनी बुद्धक कसलीतरी भरमसाट कथ्थ अेकवील. पण मॅवू व योग्यायोग्य निवडण्याअितकी विचारशक्ति

असणारा माझ्यासारखा कोणताहि मनुष्य तसल्या तर्कटावर यापुढे विश्वास ठेवणार नाही. तो आपला स्वतंत्र मार्ग काढणार. ”

“ मग काढला आहेत की काय असा स्वतंत्र मार्ग तुम्ही ? ”

“ हो, हो. आधी करून मगच मी बोलत असतो, वैनी. ” तिच्या खोचक प्रश्नाला दाजीने ठासून उत्तर दिले व तो ताडकून ओढून बाहेर चालता झाला.

दाजीची बोलतांबोलतां ओढून जाण्याची ही ओसळी पाहून आम्हाला नवल वाटले नाही. कारण ती त्याची लहान आमच्या पूर्ण परिचयाची होती.

“ भाऊजींचं आपलं काहीतरीच असतं मुलुखावेगळं ! ”

“ पण मुलुखावेगळं असलं तरी त्यात त्याच्या कल्पकतेची चमकहि असते. ”

“ असं म्हणून नसत्या गोष्टीत प्रोत्साहन द्यायला होतं अिकडून ! आणि म्हणतात ना ‘ आधीच तसलं अन् बैलावर वसलं ’ असं होतं मग भाऊजींचं. ”

आम्हां अभयतांचा हा संवाद आणखीहि वाढला असता; पण तेवढ्यांत अेक कागद फडकावीत दाजी तेथे पुन्हा उपस्थित झाला आणि तो कागद तिच्यापुढे भिरकावून म्हणाला, “ वैनी, हा पाहा मामा नवा मार्ग. ”

थोडी चलाखी करून तिच्या आधी मीच तो कागद हस्तगत केला. नागरी टंकयंत्रावर मुद्रित केलेला तो अेक तक्ता असून त्याचें पाहिलें सदर ‘ व्रतें ’ असें होतें. पण माझ्या वर्णनाने त्या तक्त्याची पुरी कल्पना वाचकांना येणार नसल्याने मी तो जसाच्या तसाच पुढे देत आहे—

व्रतें, सण व उत्सव

(वर्षे)

टीप:- खालील व्रताचरणाच्या दिवशी आहारविहार अल्प व सात्विक ठेवावे. असे, की मन सुप्रसन्न राहील व व्रतपालन निर्वधपणें व विनात्रास होईल.

मिति	व्रताचें नांव	खुलासा
ता. १ जानेवारी	ज्ञान प्रतिपदा	आपल्या ज्ञानांत कोणत्याहि प्रकारें थोडीतरी भर घालणें.
ता. २ फेब्रुवारी	बल द्वितीया	आपलें शारीरिक व मानसिक बल वाढवण्याचा प्रयत्न करणें.
ता. ३ मार्च	सत्य तृतीया	सत्यपालन (अर्थात् असत्याचरण व असत्य भाषण न करणें).
ता. ४ अप्रिल	अहिंसा चतुर्थी	कसलीहि (जीवाची अगर मनाची) हिंसा न करणें.
ता. ५ मे	अस्तेय पंचमी	चोरी न करणें व दुसऱ्यास करूं न देणें.
ता. ६ जून	कृषि षष्ठी	शेतोविषयक अनुभव घेणें. तत्संबंधी वाचन, घराभोवती बाग करणें.
ता. ७ जुलै	जल सप्तमी	जलाशय स्वच्छ करणें व केवळ जलपानावर दिवस काढणें.
ता. ८ ऑगस्ट	प्रकाशाष्टमी	दिवसभर अंधार व रात्री झगझगीत प्रकाशांत राहाणें.
ता. ९ सप्टेंबर	मारुत नवमी	मोकळ्या व स्वच्छ हवेचें सेवन.
ता. १० ऑक्टोबर	आकाश दशमी	शक्य तर विमानांतून भरारी मारणें. निदान विमानाचें दर्शन.
		अखाद्या वैमानिकाची भेट घेवून त्याचें अभिनंदन करणें.
		घर, शरीर, वस्त्र, पात्र निर्मल करणें.
ता. ११ नोव्हेंबर	निर्मल अेकादशी	आपल्या माहितीतील लोकांपैकी (जिवंत किंवा मृत) जे आपणांस
ता. १२ डिसेंबर	महत द्वादशी	खरोखर मोठे व पूज्य वाटतात त्यांचें स्मरण व गुणसंकीर्तन करणें.

(सण)

मिति	सणाचें नांव	खुलासा
ता. १३ जानेवारी	क्रीडा त्रयोदशी	आपले आवडते खेळ मनमुराद खेळणें.
ता. १४ फेब्रुवारी	भक्षण चतुर्दशी	आपल्या आवडीचे विविध पदार्थ खाणें व पिणें.
ता. १५ मार्च	निद्रा पंचदशी	मनमुराद झोप. (ती येण्यासाठी आदल्या रात्री खूप जागोवें व या दिवशीं सुस्ती येतील असें अन्नसेवन करावें).
ता. १६ अप्रिल	विहार षोडशी	वनविहार, जलविहार वगैरे आपल्या आवडीप्रमाणे करणें.
ता. १७ मे	सफर सप्तदशी	खेळाया प्रेक्षणीय आणि रमणीय ठिकाणांची सुख-सफर ' हेमर ट्रिप ' करणें.
ता. १८ जून	संगीत अष्टदशी	गायनवादनाचा आस्वाद (स्वतः येत नसेल तर दुसऱ्यांच्या मदतीने).
ता. १९ जुलै	नाट्य ऐकोणिशी	नाटक करणें, पाहणें, निदान वाचणें.
ता. २० ऑगस्ट	काव्य विशी	कविता करणें, ऐकणें, निदान वाचणें.
ता. २१ सप्टेंबर	विनोद ऐकविशी	अिष्टमित्रांशीं हास्यविनोद.
ता. २२ ऑक्टोबर	पुष्प बाविशी	सुवासिक व सुंदर फुलांचे हार, गुच्छ घेणें. घर फुलांनीं सजविणें.
ता. २३ नोव्हेंबर	सुगंध तेविशी	अिष्टमित्रांना फुल्ले देणें.
ता. २४ डिसेंबर	सुहृद चोविशी	भुटणीं, तेलें, साबण, भत्तरें, सेंट्स भित्यादींचा मनमुराद आस्वाद घेणें. या दिवशीं घरांत २४ तास सुवासिक खुदबत्या, चंदनाचा भुगा, सुवासिक धूप जळत असावा.
		अिष्टमित्रांचें संमेलन.

टीप- या सणांच्या दिवशीं भरपूर विश्रांति, मिष्टान्नभोजन यांचा आस्वाद घेणें. स्त्रीपुरुषांना या सणांचा आनंद सारख्याच मोकळेपणाने घेतां यावा म्हणून भोजनादिक सिद्धता आदल्या दिवशींच करून ठेवावी. त्या दिवशीं स्त्रीला अगर पुरुषाला भरपूर मोकळीक असावी. जीं थोडीं आवश्यक कामें करावीं लागतील तीं अभयता स्त्रीपुरुषांनी मिळून करावीं. अेकाने दगदग आणि दुसऱ्याने चैन करावयाची नाही.

उत्सव

ही गोष्ट वैयक्तिक अगर सांघिक असल्याने ती ज्याच्या त्याच्या सोयीप्रमाणे करावी. अमुकच अेका महिन्यांत ती करावी असें बंधन नसावें. कृष्णाकाठचीं गावें जशीं कृष्णाबााचीचा उत्सव आपापल्या आळीच्या सोयीप्रमाणे वेगवेगळ्या महिन्यांत करतात त्याप्रमाणे. तरीपण हे उत्सव महिन्याच्या पंचविशीपासून अेकतिशीपर्यंत केले पाहिजेत. उत्सवांतदेखील धर्म व समारंभ यांचा गोंधळ बुडतां कामा नये. संघशक्ति, कर्तव्यजागृति व बंधुभाव यांचें संवर्धन करणें हाच उत्सवाचा हेतु असला पाहिजे. देवधर्म यांत घुसडले तर सर्वजातीय व सर्वधर्मीय लोक अेकत्र होअूं शकणार नाहीत. म्हणून या उत्सव-सप्ताहांत तीं लचाडें मुळीसुद्धा येअूं देतां कामा नये.

ही दाजीकृत व्रतसणावलि अेकदाच वाचून माझे समाधान झालें नाही. दर वाचनांत मला दाजीचा निरनिराळा गुण अुठून दिसूं लागला. त्याची सुधारणावादी विचारसरणी, त्याची कल्पकता, योजनाकौशल्य अित्यादि गुणांची प्रवीति त्याच्या त्या खडब्याने मला आणून दिली. खरेंच, आपण या यादीप्रमाणे व्रतवैकल्याचें आणि सणासमारंभाचें शुद्धीकरण केलें तर काय बहार होअील, असा विचारहि माझ्या मनांतून झरकून सरकून गेला.

मी तो कागद आता देअीन, मग देअीन, म्हणून ती वाट पाहात होती; पण माझ्याकडून तो लवकर मिळण्याचें चिन्ह दिसेना; तेव्हा तो माझ्या हातून हिसकावून घेत ती म्हणाली,

“पुरे झालं. आम्हाला कळूंदे तरी यांत अेवढं काय ब्रम्हांड भरलं आहे तें ! ”

तिनेहि ती जंत्री वाचून काढली, पण तिला त्यांत कांही विशेष वाटल्याचें दिसलें नाहीं. आणि वाटलें असेल तर शहाणपणा-अेवजी दाजीचा नेहमीसारखाच तो अेक आचरटपणा आहे असें तिला वाटलें असावें. कारण ती म्हणाली,

“तारखाच संपल्या म्हणून आखडली ही यादी. पण काय हो भाऊजी, अेवढे तुम्ही देशाचे अभिमानी, पण देशी तिथि टाकून परदेशी तारखाच बऱ्या हो घेतल्यात ? ”

“मी देशाचा अभिमानी असलों तरी देशाचा अंध भक्त नाहीं.” दाजीचें आत्मसमर्थन सुरू झालें. “आणि तुम्हाला सांगतों वैंनी, ज्यांत दिडकी खर्च नाहीं व ज्यांत खरोखर सोय आहे अशा विदेशी गोष्टींचा अंगिकार करण्यांत मला मुळीच दिक्कत वाटत नाहीं. तिथि आमच्या आहेत, पण त्यांची शाश्वति कुठं आहे ? ज्या पंचांगाच्या पोटी त्यांचा जन्म, त्या पंचांगांत अितका भरमसाट गोंधळ आहे, की अेकाचा पाडवा तो दुसऱ्याचा शिमगा, अेकाची अेकादशी तर दुसऱ्याची द्वादशी ! त्यापेक्षा पाश्चात्य दिनगणना सोयीची नव्हे काय ? जानेवारी १ तारीख म्हणजे त्रिभुवनांत जानेवारी १ तारीख ! मला माझीं हीं व्रतं आणि सण हिंदुस्थानांतच नव्हे तर सर्व जगांत ठराविक दिवशीं ठराविक पद्धतीनं साजरे केले जावेत, अशी जागतिक चळवळ करायची आहे. आणि वैंनी, मीं ही यादी तिथि संपल्या म्हणून आखडती घेतली नाहीं, तर दरमहा अेक सण आणि अेक व्रत अेवढंच बसू आहे. हे बारा दुणे चोवीस दिवस व अुत्सव-सप्ताहाचे दिवस म्हणजे पुरा अेक महिना होतो व अकरा महिन्यांच्या ठराविक जीवनक्रमाला अेवढा फेरबदल पुरेसा आहे. ”

“पण आपलीं जुनीं व्रतं आणि श्राद्धपक्ष यांची हकालपट्टी करायला कशाला हो हवी होनी ? ”

“ याचं अत्तर मीं मघाशीच दिलं आहे. केवळ स्त्रिया, केवळ पुरुष किंवा हिंदु यांचीं अलगअलग व्रतं-वैकृत्यं मला सपशेल नामंजूर आहेत. स्त्री-पुरुष, हिंदु-अहिंदु या सर्वांना ह्या गोष्टी सारख्याच आवडीनं करता याव्यात म्हणून माझी योजना आहे. आणि तुम्ही आजपर्यंत जीं करीत आलां, पण ज्यांतला हेतु कधी लक्षांत घेतला नाही, त्या व्रतांतील खरं साध्य ज्ञान, बल आणि शीलसंवर्धन हेंच नव्हे काय ? माझ्या व्रतांत याच गुणांची अुपासना मीं सांगितली आहे. आता श्राद्धपक्षाविषयी म्हणाल तर सध्याची श्राद्धपद्धति मला पूर्ण अमान्य आहे. मेलेल्या पितरांची तृप्ति हा श्राद्धातील मुख्य अुद्देश नव्हे, तर मृत आणि श्रेष्ठ पूर्वजांविषयी आपणास वाटणारी कृतज्ञता प्रदर्शित करणं म्हणजेच श्राद्ध, असं मी समजतो. हें कृतज्ञताप्रदर्शन आपणास अिष्ट व सोयिस्कर वाटेल त्या प्रकारानं करावं. तें स्त्री-पुरुषांनी, हिंदु-अहिंदूंनी अेकाच दिवशीं करावं म्हणून ता. १२ डिसेंबरची ‘ महत् द्वादशी ’ मीं मुद्दाम घातली आहे. ”

दाजी थांबला. पण त्याला बोलायचें होतें तें बोलून झालें म्हणून नव्हे, तर “ बाहेर कोणसं आलंय ” अशी सरलाबाभीने वर्दी दिली व मला अुठणेंच भाग पडलें म्हणून. मी अुठलों तशी तीहि अुठली “ अुशीर झाला ” म्हणून, आणि दाजीहि अुठला “ लायबरींत जावून येतो ” म्हणून. अशा प्रकारें चांगलीच कडाडलेली आमची चहापार्टीची बैठक आकस्मिकपणें खालास झाली !

त्यानंतर दोन दिवस विशेष काही घडलें नाही. नाही म्हणायला दोन प्रसंग असे आले, की ते दिसायला क्षुल्लक असले तरी त्या वेळीं दाजीने आपला दाजीपणा दाखवलाच.

दुसऱ्या दिवशीं लक्ष्मीपूजन असल्याने मला पानसुपारीचें आमंत्रण देण्यासाठी आभर्चंदष्टेजी आले होते. माझ्याजवळ दाजीस बसलेला पाहून षेठजी म्हणाले, “ पाहुण्यांनाहि घेवून या लक्ष्मीपूजनाच्या पानसुपारीला. ”

शेठजीकडे तिरस्काराने पाहता दाजी आंत निघून गेला ! शेठजींना तें जरा चमत्कारिक वाटलें असेल. माझ्याकडे आलेल्या सद्गृहस्थांशीं त्याने असें वर्तन केल्याबद्दल मीं आपली नापसंती व्यक्त केली तेव्हा दाजी म्हणाला, “ हें लक्ष्मीपूजनाचें खूळ मला नामंजूर आहे ! अन् त्याच्या समारंभाचें कोणतंहि निमंत्रण मी अस्संच धिक्कारीन. ”

दुसरा प्रसंग पाढव्याच्या जेवणातला. त्या दिवशीं सरलाबाभीने ओवाळवें व दाजीने तिला ओवाळणी घालावी अशी तिची भिच्छा सरलाबाभीनेच दाबून टाकली होती. कारण दिवाळीच अमान्य असणारा दाजी ओवाळून घेणार नाही; मग हात दाखवून अवलक्षण करून घेण्यांत काय अर्थ आहे, हा सरलाबाभीचा विचार तिलाहि निमूटपणें मान्य करावा लागला. तरीपण दाजीला केव्हातरी चांगलेंच बोलून ध्यायचें ही तिची भिच्छा अधिकच तीव्र झाली आणि आमचीं जेवणें अर्धीअधिक झाल्यावर दाजीने जेव्हा लसणाची चटणी मागितली तेव्हा ती चिडक्या स्वरांत म्हणाली,

“ भिश्न, हें हो काय भाअूजी तुमचं ! चांगल्या जिलव्या खातां-खातां लसणाच्या चटणीची कसली लहर आली तुम्हाला ? ”

“ मिष्ट जिलव्यांबरोबर खमंग चटणी कांही वाभीट नाही लागायची, वैनी. ”

“ आणखीसुद्धा पुष्कळ गोष्टी चांगल्या लागतील ; पण वाटेल तेव्हा वाटेल तें मागितलं म्हणून वाढायचं की काय ? आधी चातुर्मास आणि त्यांत आज पाढव्याची मेजवानी जेवतां आहां. ”

“ पाढव्याची मेजवानी ! ” तिचेच शब्द अचारीत दाजी ताडकून पानावरून उठला आणि हात धुवावयास जात म्हणाला, “ पाढव्याची मेजवानी मला साफ नाकबूल ! ”

आणि ती “ असं हो काय ? भारीच बाजी तुमचं ! ” असे केविलवाणे भुद्गार काढीत असतांच तो आपल्या खोर्लांत जावून

लवंडलासुद्धा ! बाकी तो अगर्दाच अर्धपोटी अुठला नव्हता म्हणून बरें !

दुसऱ्या दिवशीं भाअूबीज. आज तिच्या सत्तेचा दिवस होता. आजचा दिवस बहीण म्हणून दाजीला ओवाळण्याचा परिपाठ तिने ठेवला होता व दाजीहि सख्ख्या बहिणीपेक्षा अगत्याने तिला निर- निराळ्या वस्तूची ओवाळणी घालीत आला होता. हा प्रघात या वर्षी मोडणार असें तिने आपल्या मनाशीं ठरवून टाकलें. कारण पाडव्याची मेजवानी झिडकारून अुठणारा भाअू, भाअूबीजेची भीड थोडीच ठेवणार ?

तिच्या अुद्विग्न मनाची पुरी कल्पना येअूनसुद्धा तिची थोडी मौज करण्याचा मोह मला आवरतां आला नाही. मीं म्हटलें,

“अुद्या ओवाळणीचा बेत सकाळीं ठरलाय की संध्याकाळीं ? आणि मेजवानी कशावर बसवायची अुद्या ? ”

“दुसऱ्या गोष्टी नाहीतच का बोलायला ? ”

या अेकाच वाक्यांत तिची निराशा आणि तिच्यामुळे आलेली चीड अितकी स्पष्ट दिसत होती, की मीं आणखी कांही बोलणें म्हणजे जखमेंत मीठ भरणें होय असें मला वाटलें.

भाअूबीजेचा दिवस अुगवला. मी चहाला लौकर येत नाही म्हणून रोज माझ्यावर टीका करणारा दाजी, आज मी तोंड धुअून स्वयंपाकघरांत येअून बसलों तरी आला नव्हता !

“अजून अुठली नाही वाटतं स्वारी ? ” मीं विचारलें.

“अुठलेत तर काय झालं ! ” तिने माहिती दिली.

“मग खोलींतसा बसलाय आज ? ” मीं आश्चर्य दर्शविलें.

“चाललं असेल कांहीतरी लेखन नाहीतर वाचन. ” हा तिचा अजमास.

“मग बोलावून तरी आण. ”

माझी ही सूचना तिच्यापेक्षा सरलाबाअीलाच होती आणि तिनेहि ती ताडली. कारण पतिराजांना बोलावून आणण्यासाठी ती

त्याच्या खोलीकडे गेलेली दिसली. अर्ध्याच मिनिटांत ती परत आलेली पाहून तिने विचारलें,

“ का ग ? अेवढं कसलं गड ध्यायचं काम चाललंय् आज यजमानांचं ? ”

“ खोलींत नसायचंय् अन् कोटयोपीहि दिसत नाही आहे ! ”

“ म्हणजे ! गेला तरी कुठं हा अेवढ्या लौकर ! ” सरलाबाअीने दिलेल्या माहितीनंतर मीं म्हणालों; आणि त्यानंतर दाजीविना सुरू झालेल्या चहाच्या कार्यक्रमांत आमच्या शंकाकुशंकांची चर्चा सुरू झाली.

आठ वाजले, नऊ वाजून गेले, साडेनवाच्या दुसऱ्या चहाची वेळ झाली तरी दाजीचा पत्ता नाही, हें पाहून ती अधीर झाली व बाहेर जाऊन मीं त्याचा शोध करून यावें अशी तिची सूचनाहि आली. पण माझ्या मनांतून तो निष्फळ खटाटोप करावयाचा नसल्याने मीं तिची सूचना ऐकल्या न ऐकल्यासारखें करून रोजच्याप्रमाणे चहासाठी पाटावर जाऊन बसलों.

“ भाअूजी आल्यावर घेतला तर ? ” तिने विचारलें.

“ माझी कांही हरकत नाही. ” असें म्हणून मीं पुढील किटलीवर गाळणें ठेवलें.

“ मग आता कशाला ही घाअी ? ” तिने विचारलें.

“ हा चहा दाजी येईपर्यंत थांबवायचा ? ” मीं म्हटलें, “ हा झाल्यावर पुन्हा दाजीबरोबर. ” मी समजून न समजल्यासारखें दाखविलें. माझ्या या चहाबाजीबद्दल मानेला ऐसपैस वळसा देअून तिने नापसंती दर्शविली; पण मिनिटभरांत भरलेला कप मात्र पुढे आला. मी चहापान करून अुठतांच कसलाहि आडपडदा न ठेवतां तिने मला बजावलें,

“ आता आंघोळीच्या आधी शोध करून यावं भाअूजीचा. ते बाहेर गेले की घरीं यायची शुद्ध नसते त्यांना. ”

दाजीच्या शोधाला म्हणून नव्हे, तर कुठेतरी घटकाभर फेरफटका करून यावें म्हणून मी बाहेर पडण्याच्या तयारीला लागलों.

दाजीचा शोध करायचा म्हणजे करायचा कुठे ? अंधारांत चाचपडण्यासारखंच होतं तें. पण मी जात नाही म्हणून ती ऐकणार होती याडीच !

मी पांषाळ पुरा करून स्लिपरमध्ये पाय अडकवीत होतो, इतक्यात—

“ मनाजोगा एक जिन्नस मिळेल तर शपथ ! नांवाला शहर, पण खेड्यापेक्षा खेडं आहे हें ! ” दाजीचा गहजब माझ्या कानांवर आला.

मी मागे वळून पाहिलें. हातांत त्राभून पेपरमध्ये गुंडाळलेले लहानशा ट्रॅकेएवढें एक पुडकें घेतलेला दाजी माझ्यापुढे आला !

“ कुठं रे गेला होतास भेवठा वेळ ? आणि आणलं आहेस काय हें ? ”

“ पाहिजे होतं तें मिळालं नाही म्हणून मिळालं तें घेऊन आलोंय ! ” असं म्हणून दाजी तडक आत शिरला आणि “ चला, आटपा वैनी लवकर ! ” हें त्याचें फर्मान माझ्या कानांवर आलें.

चढवलेला जामानिमा भुतरून मी लगबगीने आत गेलों. दाजी आता कोणतें नवल दाखविणार याची मला अत्यंत उत्कंठा वाटत होती.

देवघरांत ती पूजेची तयारी करीत होती. तिच्यापुढेच पाट ओढून घेऊन दाजी बसला. त्याचें पुडकें त्याच्या मांडीवर होतें. ती त्याच्याकडे चकित दृष्टीने पाहता होती. स्वयंपाकघराच्या दारांतून सरलाबाभीहि पतिराज काय करतात यावर चोरटी व भीतियुक्त नजर लावून उभी होती.

“ हं, आणा वैनी. ”

“ अहो, पण ब्हायला तरी नको का ? दुसरा चहादिखील नुकताच झाला. ”

“ चहा नाही म्हणत मी. आधी भारती भन् मग चहा. ”

“ काय भारती ! ती कसली बाबी ? ”

“ आरती ओवाळणीची. आज भाअूबीज ना ? ”

“ म्हणजे ! भाअूबीज आहे तुमच्या यादीत ? ”

“ माझ्या नाही, पण तुमच्या यादीत आहे. अन् म्हणूनच मला तुम्ही ओवाळा. ”

“ पण पाडवासुद्धा होताच की आमच्या यादीत ! ”

तिचे हे शब्द ऐकताच माझी छाती धडधडू लागली. तिच्या या डिवचण्याने कालची पुनरावृत्ति होते की काय, अशी धास्ती मला वाटू लागली. पण तसे कांही झाले नाही. दाजी म्हणाला,

“ तें कांही का असेना, मला भाअूबीज साजरी करायची आहे. ओवाळा मला. ”

“ पण घाई कां अशी ? चहा घ्या, आंघोळ करा तेलबील लावून, मग पानावरच ओवाळाने की मी. ”

“ तें नाही कबूल. ” दाजी म्हणाला, “ भाअूबीजेचा मुख्य कार्यक्रम म्हणजे ओवाळणी, तो प्रथम. मग चहा अन् जेवण. हं चला, आटपा झटपट. ”

दाजीच्या शब्दाला विरोध वावडा असल्याचा तिला चांगला अनुभव असल्यामुळे तिने मुकाट्याने आरती तयार केली, दाजीच्या कपाळावर कुंकवाचा ठसठशीत टिळा लावला, डोक्यावर अक्षता टाकल्या आणि हसतमुखाने ओवाळले.

मांडीवरील पुढकें तिच्या पायाशी ठेवून दाजीने तिला साष्टांग नमस्कार घातला आणि म्हटलें,

“ गरीब भावाची ही ओवाळणी गोड मानून घ्या. हिचा उपयोग करून आनंदाचा आस्वाद घ्या आक्का. ”

आक्का !

या शब्दासरशी तिला असे कांही हसू आलें ! हातातील आरती सरळपणें खाली ठेवतां ठेवतां पुरेवाट झाली तिची !

“ आज डब्ल मेजवानी दिली पाहिजे बरं का. ” मी माझे हसू आवरून म्हणालों, “ ऐक भाअूबीजेची अन् दुसरी तुझ्या बार-शाची. आज नवं नांव ठेवलं तुला. ”

“ काहीतरी नवल काढतां तुम्ही, भाजूजी. ”

“ नवल नव्हे हें. आजचं नातं भावाबहिणीचं. धाकटा भाजू वडील बहिणीला ‘आक्का’ म्हणतो यात नवल कसलं? हस-! चहा होऊं दे झटपट. ”

पाति-आज्ञा प्रमाण मानणारी आर्यमाहिला (दाजीने सोयी-साठी केलेला सरलेचा संक्षेप) चहासाठी स्वयंपाकघरांत गेली आणि दाजी कपडे अंतरण्यासाठी आपल्या खोलीत गेला. आम्ही दोघे त्या ढीगभर ओवाळणीच्या पृथक्करणाला लागलों.

“ पातळबितळ आहे वाटतं? ”- ती.

“ भांडं असावं काहीतरी. जड लागतंय अन् खडखडतंयहि. ” मी.
पुढकें अलगडलें, आणि !-

प्रथम बाहेर निघाली फिनेलची वाटली !

“ अिश्श SS ” तिचा शेराला अुमटला.

“ अजून संपलं नाही- ” असें म्हणून मी चिजा बाहेर अुप-सल्या. मनःशुद्धि नांवाचें अेक हिंदी चोपडें, धुण्याच्या सावूचा बार आणि अंगाला लावण्याच्या साबणाच्या सुगंधी वड्यांची पेटी. आणखीहि अेक चीज त्यातून निघाली ! अेरंडेलाची निळी वाटली !

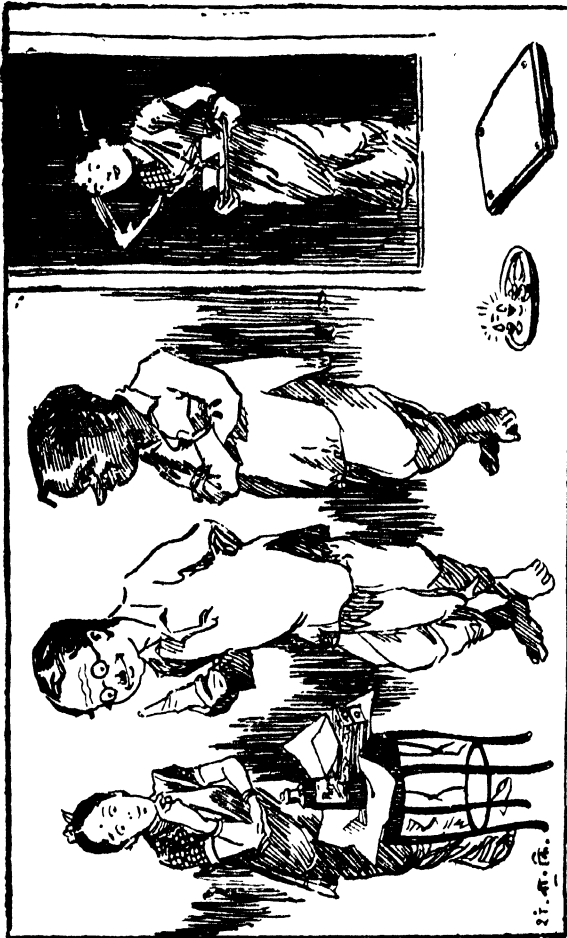
अितक्यांत दाजी तेथे हजर झाला.

“ असल्या ओवाळणीपेक्षा नुमती सुपारी घालायची होतीत ! ”
तिने नापसंतांच्या खराने म्हटलें.

“ सुपारी कशाला ? दातांत अडकाला ? त्यापेक्षा मी घातलेली ओवाळणीच अधिक सयुक्तिक आहे. आक्का, आज तारीख किती आहे ? अकरा नोव्हेंबर ! ”

“ बरं मग ? ” ती बोलूं अिच्छीत नाही असें पाहून मी विचारलें.

“ मग काय ? अकरा नोव्हेंबर म्हणजे माझ्या नव्या सांप्र-दायाप्रमाणं निर्मल अेकादशी. शरीर, मन, कपडे, घर सर्व काही निर्मल करणं हें आजच्या व्रताचं तंत्र आहे. माझ्या ओवाळणीतल्या

भाणखी अक चीज त्यांतून निघली !- भेरंडेलची निळी बाटली ! (पान १५८)

या वस्तु तें अत्तम प्रकारें साध्य करतील. जुन्या परंपरेच्या भाअूबीजेशीं नव्या निर्मल बेकादशीची जोडणी करण्याचा शुभयोग आज मला मिळाला. तुमच्या या गचाळ गावांत मला हवा तितका अत्तम माल मिळूं नये याबद्दल वाभीट वाटलं, त्यामुळं मिळतील ते जिनस ध्यावे लागले. ”

सरलाबाभीने आणून ठेवलेल्या चहाचा समाचार घेण्यांत दाजी गर्क झाला. मी तोंडाला रुमाल लावून तिच्याकडे पाहात बिनभावाजी हास्य करूं लागलों आणि “ अहाहा ! काय पण विचित्रपणा ! ” या अर्थी चेहरा करून तिने आपल्या बंधुरायास भाअूबीजेच्या दिवशीं नुसत्या हातानेच दुसऱ्यादा ओवाळलें !

यज्ञमंडपांत

वळकटीचा लोड करून भेका टोकाच दाजी व दुसऱ्या टोकास मी रेल्लों होतो. समोर ती रेषमाचें चित्र भरीत बसली होती व दारांतून बैठकींतील आमचें संमेलन दिसेल व वादविवाद अँकूं येतील अशा बेताने सरलाबाजी बसली होती.

आमच्या वादविवादाचा आजचा विषय ' शिष्टाचार ' हा होता.

शिष्टाचाराकरिता आपलीं मतें व आवडी-निवडी विसराव्या लागतात व प्रसंगीं त्रासहि सोसावा लागतो, असा पूर्वपक्ष मीं केला होता. अर्थात् दाजीने उत्तरपक्ष पत्करून ठासून सांगितलें, की " आपल्या आवडीनिवडी विसराव्या लागतात हें कबूल, त्रास सोसावा लागतो हेंहि कबूल, पण मतं सोडावीं लागतात हें मात्र साफ नाकबूल ! कोणत्याहि कारणासाठी आपलीं प्रामाणिक मतं सोडणं म्हणजे तीं आपलीं खरीं प्रामाणिक मतंच नव्हेत असं लबूल करण्यासारखं आहे. "

या प्रश्नावर वादविवाद झाला. सूत अुवाच करून दिल्यानंतर मीं थोल्याची भूमिका पत्करली आणि दाजी व ती वादीप्रतिवादी बनलीं. नेहमीप्रमाणे कोणीहि द्वार खाण्याचें चिन्ह दिसेना. अखेर तिने असा एक सवाल घातला, की त्याचा जाब देण्यापूर्वी दाजी क्षणभर गोंधळलेला दिसला. तिचा सवाल असा होता—" स्वतःच्या मत्ताबद्दल तुम्ही अितर्क हें सांगतां भाभूजी, पण समजा, तुमच्या

घरीं तुमचे हेडमास्तर नाहीतर कुणी मुनसब, मामलेदार आले अन् त्यांनी सिगरेट शिलगमवलो तर तुमचं बैठकींत धूम्रपान न करण्याचं मत कितपत टिकून राहील ? शिष्टाचार म्हणून तुम्ही गप्प बसालच की नाही त्या वेळीं ? ”

या साध्या प्रश्नाने आपला पाडाव होऊं घायला दाजी थोडाच तयार होणार ! क्षणभर विचार करून तो म्हणाला, “ अगदी कांहीतरी बोलायचं म्हणून बोललां तुम्ही वैनी ! मतं हीं महत्वाच्या प्रसंगांनी पारस्पायचीं असतात. विडी-सिगरेटसारख्या किरकोळ गोष्टींत त्यांचं कसलं प्रदर्शन करायचं ? ”

“ बारीक गोष्टींनीच मोठ्या पराक्रमाचा अंदाज बांधायचा असतो, भाऊजी. विंचू बघतांच थरकाप उडणारा वीर साप मारायला किती धैर्यानं धावून जातील हें दिसतंयच ! ”

हा वाद थांबण्याचें कांहीच चिन्ह दिसेना. चहाचें निमित्त करून वादीप्रतिवादींत फूट पाडायचीहि आशा नव्हती. कारण तो कार्यक्रम आधींच उरकला होता. फिरायला जाण्याची गोष्ट काढावी तर अजून पांचहि वाजले नव्हते. पण मला पडलेला हा पेच अनपेक्षितपणें सुटला. सुटला कसला !— अेका पेचांतून सुटून त्यापेक्षाहि कठीण अशा दुसऱ्या अेका पेचांत मी अडकलों !

घोठ्यापासून चार बोटें वरच येतील अितकें आखूड धोतर आणि तेंहि मळकट, हरदासी अंगरखा, विटलेल्या पण रेशमी काठांचें अपुरणें, गबाळा धुरवट रुमाल असा पेहराव; साधारणपणें तीन आठवडे तरी वाढलेली दाढी, करड्या कंकणीदार मिशा व दुबोटी आडवें गंध आणि अंगरख्यांतून गळयापाशी बाहेर आलेलें करदोठ्याअितकेंच काळवटलेलें जानवें असा थाट— असे अेक पोकल गृहस्थ बैठकींत अवतीर्ण झाले. येताक्षणीं माझ्या व दाजीच्या मध्यभागीं आसन ठोकून त्यांनी मला फर्माविलें, “ मोटारअड्ड्यावरून माझी पडशी तेवढी आणवा पाहूं अगोदर. ”

हा सारा प्रकार पाहून मला काय वाटलें असेल याची कोणासहि कल्पना येण्यासारखी आहे. ज्याचें आजन्मांत कधी तोंड पाहिलें नाही असा अेक प्राणी घरांत घुसतो आणि वर हुकमत गाजवतो ! मी त्याच्या तोंडाकडे नुसता पाहातच राहिलों !

“ अेकू आलं ना मीं काय सांगितलं तें ? ” तो गृहस्थ त्रासिक स्वरांत म्हणाला, “ पडशी मला ताबडतोब हवी आहे, म्हणून म्हणतो ती लवकर आणवा. बचत काय बसलां नुसते आ करून ? तुम्हां अलीकडल्या लोकांत रीतरिवाजाचा बाजा ! आणि बायकांनी तर ताळच सोडल्या शिंच्यांनी ! खुशाल पुरुषांच्यापुढं मांड्या ठोकून बसतात ! आम्ही असले थेर मुळीच चालूं घ्यावे नाही कधी. ”

त्या जमदग्नीचा हा तडाखा अर्थातच तिला अुद्देशून होता. या तडाख्याला भिडून नव्हे, पण त्याचा तिटकारा वाटून ती आंत चालती झाली. माझा संताप दाखून ठेवतां ठेवतां माझ्या नाकीं नव आले. दाजीदेखील या प्रकाराने शांत कसा राहिला याचें मला नवल वाटलें ! त्याच्या स्वाभाविक तिखटपणाने त्याने या अपटसुंभाला धक्के देऊन हाकलून लावावयास हवें होतें खरें म्हटलें तर.

“ मीं आपणाला ओळखलं नाही. आपण कोण, कुठून आलां, कां आलां, हें कळलं तर बरं होतील. ” मीं भीतभीत प्रश्न केला.

“ मला असं प्रश्न करणारं तुमच्याशिवाय नाही कुणी भेटलं आज-पर्यंत ! ” व्याहयाला पाणक्या म्हटल्याबद्दल जितका संताप येतील तितक्याच संतापाने ते महाशय बोलूं लागले—

“ हा महामहोपाध्याय मीमांसामार्तंड पुणेकरशास्त्री अखिल हिंदुस्थानांत सर्वांना महशूर आहे ! तुम्ही मला कुणी आगांतुकी समजतां होय ? पण मी तुमच्या घरीं आगांतुकी करायला आलों नाही. हें बघा— ”

असें म्हणून त्यांनी अंगरख्याचे बंद सोडले आणि आंतल्या बंडीच्या स्त्रियांतून अेक पाकळी काढून माझ्यापुढे टाकलें.

मी तें बुघडून वारूं लागलों.

दाजी दोन्ही हातांच्या पंजांचा मानेला टेकू देवून तुळुंकीकडे पाहात होता. चालू प्रकार आपल्या गावींही नाही असेंच जणू तो भासवीत होता.

पण जवळ आल्यावर अग्नि सर्वांना सारखेच चटके देणार. मी पत्रवाचनांत गडलेला पाहून महामहोपाध्यायांनी आपली दृष्टि दाजीकडे वळवली.

“अहो, पसरलात काय असे? चटकन् जावून माझे पडशी आणलीत तर !”

“तुम्ही यांचे पाहुणे आहांत; माझे नव्हे !” अवेढेंच म्हणून दाजी ओठला आणि हात चालता झाला !

मी पत्र वाचलें. ज्यांनी मला अनेक वेळां अनेक प्रकारें साहाय्य केलें आणि जे माझ्याकडे सदैव ममत्वाने पाहतात, त्या श्रीमंत काकासाहेब राजेबहादूरानें तें पत्र होतें. पुणेकरशास्त्री हे अेक वैदिक पद्धतीचा यज्ञ करणार असून त्याचा पुरस्कार श्रीमंतानी केला होता. मीहि स्थानिक लोकांकडून शास्त्रीबुवांना कांही द्रव्यसाहाय्य मिळवून यावें, अशी भिच्छा त्यांनी प्रदर्शित केली होती. दुसरीहि अेक कामगिरी त्यांनी मला सांगितली होती. ती म्हणजे, आमच्या या भागांत विपुलतेने मिळणारी औदुंबर, पिंपळ, खैर अित्यादि प्रकारची थोडीं लाकडें यज्ञकार्यार्थ शास्त्रीबुवांना मिळवून देण्याची.

श्रीमंतांच्या शब्दाचा मान राखणें हें मला अवश्य वाटल्याने मी ओठलों आणि कामास लागलों. शास्त्रीबुवा मला अेकसारखे हुकूम फर्मावीत होते.

असल्या घमंडखोर शास्त्र्याच्या नादाला श्रीमंतांसारख्या अनुभवी आणि बहुश्रुत माणसांनी लागवें याचें मला नवल वाटन होतें. श्रीमंत जुन्या परंपरेचे अभिमानी असले, तरी तिचे बडे भक्त खचित नाहीत. देशकालपरिस्थितीची चांगली जाणीव त्यांना आहे. आजच्या कालास असल्या यज्ञयागांत काळ, शक्ति आणि संपत्ति खर्च करण्यापेक्षा आधुनिक ज्ञानविज्ञानाची आराधना केली पाहिजे याची पूर्ण जाणीव

“तुम्ही यांचे पाहुणे आहांत, माझे नव्हेत !”

(पान १६५)

त्यांना आहे आणि या भौतिक ज्ञानदानासाठी त्यांनी हजारो रुपये खर्चले आहेत. मग पुणेकरशास्त्र्यांचा यज्ञ त्यांना का आवडला ?

हा प्रश्न मला काही केल्या सुटेना. अखेर त्यांच्या महत्पदामुळे व कोणाची कसलीतरी भीड पडल्यामुळे किंवा अनिरांना न कळल्या-जोग्या काही कारणांमुळे त्यांना ही जबाबदारी पत्करावी लागली असेल, अशी मनाची समजूत घालून मी पुणेकरशास्त्र्यांच्या हुकुमाच्या अंमलबजावणीस लागलों.

व्यवसायधंद्यानिमित्त मला शेकडो प्रकारच्या लोकांचा पाहुणचार करावा लागतो आणि मर्जीहि संभाळावी लागते. शंभर तऱ्हेच्या शंभर माणसांशी आतापर्यंत मला प्रसंग आला असेल, पण पुणेकरशास्त्र्यांचा नमुना मला अपूर्व वाटला ! संध्याकाळीसुद्धा स्वयंपाकापूर्वी स्नान करण्याची शिक्षा त्यांनी तिला फर्माविली ! लोखंडी खिळे ठोकलेला पाट बसावयास चालत नसल्याने मला शेजारच्या घरांतून चांदीच्या फुल्या मारलेले पाट आणावे लागले. म्हशीच्या दुधाचे त्यांना वावडें वाटल्यामुळे गायीच्या दुधाची भिक्षा मी दहा घरांत मागितली; पण दाही ठिकाणी निराशा झाल्यामुळे म्हशीचेंच दूध पाण्याने पातळ करून गायीचें म्हणून त्यांना पाजावें लागलें ! कधी बाहेर न काढलेला कद मला त्या दिवशीं परिधान करावा लागला आणि हा ब्रह्मसमंध सुधे-पणाने घराबाहेर कसा पडतो या फिकिरीत मला प्रत्येक क्षण काढावा लागला.

अेका कीर्तनांत अंकलेल्या दुर्वासाख्यानाची मला आठवण होवूं लागली. कृष्णाच्या सर्वांगास खीर चोपडून त्या ऋषिवर्यांनी त्यांची जी बिटंबना केली तिचें वर्णन हरिदासबुवांनी रसभरित केलें. अितकी मर्जी राखूनहि दुर्वासमहाराज पुरे संतुष्ट झाले नाहीत आणि खीर न चोपडतां कोरड्या राहिलेत्या पायाच्या तळव्यांतच तुसा मृत्यु आहे, असा शाप त्यांनी श्रीकृष्णास ठोठावला ! नाना प्रकारची कपटकार-स्थाने करून लोकांना सतावणाऱ्या कृष्णाची हवेलंडी अुडवणाऱ्या दुर्वासा-बद्दल मला त्या वेळीं मोठे कौतुक वाटलें. वास्तविक त्या हतभागी

प्राण्याची मला कीव यायला पाहिजे होती असें मला आता वाटूं लागलें. जावें त्याच्या वंशा तेव्हा कळे म्हणतात तें असें !

आमचे कलियुगांतील दुर्वासमहाराज नाराज न होण्याबद्दल मी किती खस्ता खात होतो हें वर सांगितलेंच आहे. तरीपण त्यांना संतापाचे झटके ऐकूनदा आलेच ! पहिला मोठा आणि घर दणाणून सोडणारा झटका पाणी पिण्याच्या भांड्यामुळे आला ! सर्वाप्रमाणेच पितळेचीं भांडीं त्यांच्या पानाशीं हि ठेवलीं होती. पाण्याचे गडवे आणि भांडीं भगदी तुकतुकीत ठेवण्याची तिची नेहमीच हौस असल्याने आज तीं अस्वच्छ असतील हें शक्यच नव्हतें. पण पाटावर बसतांच “ हीं भांडीं कशाला ठेवलीं आहेत अर्थ ? ” अशी शास्त्रीबुवांची गर्जना झाली आणि भरलेला तांब्या कोपऱ्यांत भिरकावला गेला ! तांब्या-मागोमाग भांड्याने पलायन केलें हें सांगायला नकोच ! माझ्याकडे क्रुद्ध नजर फेकून महामहोपाध्याय कडाडले, “ ब्राम्हणाला पितळेचीं पात्रं निषिद्ध आहेत हेंहि कळूं नये तुम्हाला ? ” तुम्हाला हा निषिद्धाचार करायचा असला तर खुशाल करा; पण मला नका बाटवूं आपल्याबरोबर ! मला तांब्याचीं नाहीतर चांदीचीं भांडीं या आणून. ”

दाजी कोण्या वेळीं कसला तिरसटपणा करील याचा नेम नसल्याने तो पै-पाहुण्यांत न आलेलाच बरा असें मला नेहमी वाटे. पण आज त्याने यावें आणि या मीमांसामार्तंडाला आपला प्रभाव दाखवावा असें मला फारफार वाटूं लागलें. पण संध्याकाळपासून त्याचें मला दर्शनहि झालें नाहीं. “ कठिण समय येतां कोण कामास येतो ? ” हा चरण मनांतल्या मनांत घोळत मी जेवीत होतो.

जेवतांना शास्त्रीबुवांनी आपल्या आज्ञा सुनावण्याचें काम चालू ठेवलें होतें. दहा गाड्या औदुंबरकाष्ठें, दहा गाड्या पिप्पलकाष्ठें आणि यज्ञोपकरणें बनवण्यासाठी तीन गाड्या खदिरकाष्ठें त्यांना हवीं होती. अेक डबाभर मध आमच्याकडून त्यांना हवा होता !

मागला भात यायला आणि आचवावयास स्वयंपाकघरांतून दाजी बाहेर यायला अेकेच गाठ पडली. रोज नुसता शर्ट घालून

जेवावयास बसणारा दाजी आज कोटहि घालून बसला होता आणि तशा स्थितीत खरकट्या हाताने त्याला बाहेर पडलेला पाहून सोवळ्या शास्त्रीबुवांचे पित्त भडकलें तर नवल कसलें ?

“ ब्राम्हण ना हे ? ” त्याच्याकडे पाहून शास्त्रीबुवांनी मला प्रश्न केला.

दाजीने तो प्रश्न ऐकला. तो मनापासून हसला आणि “ मन माझें कोधें भडके पाहूनि यास सामोरें ” हें पुंडलिक नाटकांतलें गाणें गात बाहेर चालला झाला.

“ आजारां आहे तो, म्हणून बसला होता कपडे घालून. ” अशी सारवासारव करून मी शास्त्रीमहाशयांचा दुसरा झटका शमविला.

भोजनोत्तर पाहुण्यांची निजवानिजव करून मी घरांत गेलों आणि आमची खासगी सभा सुरू झाली.

“ काय मेला हा भाजाकार ! ”- सरलाबाबी.

“ ही ओली भाग लवकर घालवायची हं. ”-ती.

“ यो यजमानाय पुरेपुरे करोति सः पुणेकरः । ”-दाजी.

“ राबिट यू आर. ”- मी.

“ सांगा वैनी, शिष्टाचारांत कर्तव्यपालन की मरण ? ”

“ पुरे हो भाजूजी तुमचं ! तुम्हीसुद्धा शिष्टाचार म्हणून मूग गिळून बसलांतच ना ? कां हो नाही खरकपट्टी काढलीत तुम्हाला सारं दिसत असून ? ”

“ काय संबंध माझा तुमच्या घरांत लुडबूड करण्याचा ? तुम्ही यजमान, ते पाहुणे ! खुशाल चालू दे गोंधळ हवा तसा ! वैनी, शिष्टाचार अभयपक्षीं पाळावा लागतो. ऐकानं शिष्टाचाराचं व्रत ध्यायचं आणि दुसऱ्यानं नादिरशाही जुद्धम चालवायचा म्हणजे काय दुर्दशा होते ती पाहिलीत ना ? अद्या अठल्याबरोबर चंबू-गवाळं अठवायचा हुकूम दिला पाहिजे तुम्हीं या राजेश्रींना. ”

शेवटची सूचना दाजीने मला अुद्देशून दिली होती. मला ती मान्य होती; पण श्रीमंतांचा मान राखण्यासाठी मला ती अमलांत

आणतां येण्याजोगी नव्हती. शिवाय, अेका दिवसासाठी कशाला वाभीटपणा घ्या, असा अेक विचार माझ्या मनांत घोळत होता.

दुसरे दिवशीं नागरिकांना या पवित्र कार्याची माहिती देण्यासाठी शास्त्रीबुवांचें व्याख्यान धवलनाथ मंदिरांत ठरविण्यांत आलें. शास्त्रीबुवांच्या मोठमोठ्या पदव्या आणि त्यांचें प्रसिद्ध नांव यामुळे श्रोतृममुदाय खूप जमला. स्त्रियाहि बऱ्याच आल्या होत्या.

वेदशास्त्रसंपन्न धोंडदीक्षित जटापाठी यांची अध्यक्षस्थानी योजना झाली. प्रारंभीं मी शास्त्रीबुवांचा औपचारिक रीत्या परिचय करून दिला. त्याचा सारांश— “महामहोपाध्याय मीमांसामार्तंड पुणेकरशास्त्री यांचें नांव व कीर्ति अितकी अफाट आहे, की त्यांचा निराळा परिचय करून देण्याची आवश्यकता नाही. आपल्या परमपूज्य वेदशास्त्रांत त्यांचा अधिकार फार मोठा असून वेदप्रणीत कर्माचरणाची त्यांची तळमळ अमर्याद आहे. (या माझ्या बोलण्याचा अर्थ मलाहि समजला नाही!) आता अधिक वेळ घेत नाही. स्वतः शास्त्रीबुवांच आपल्याला आपल्या आगमनाचा अुदेश निवेदन करतील.”

शास्त्रीबुवांचें भाषण सुरू झालें. त्यांची सफाबीदार भाषाशैली श्रोतृवृंदावर छाप पाडणारी होती. “अितर धर्मीय लोक आपल्या धर्मग्रंथास पूज्य मानतात व त्यांतील विधींचें श्रद्धापूर्वक पालन करतात म्हणून ते समाज टिकाव धरूनच नव्हे, तर बलिष्ठ आहेत. आपला हिंदुसमाज या बाबतींत अुदासीन आहे. वेदांबद्दल त्यास आदर नाही व वेदविहित कर्मानुष्ठानाची तर त्यास गंधवार्ताहि नाही! या निराशाजनक परिस्थितीमुळेच हिंदूंच्या हिंदुस्थानावर अनेक आपत्ति ओढवतात. जलप्रलय, भूकंप, नवनव्या रोगांच्या साथी, यांचा कहर आपल्या धर्मकर्मांच्या अुदासीनतेनेच अुडतो. ही शोचनीय स्थिति बदलून वैदिक पुण्यकर्मांबद्दल समाजांत आवड अुत्पन्न व्हावी म्हणून वेदविहित “दर्भास्त्रुत्याग” नांवाचा महायज्ञ आम्ही श्रीक्षेत्र निहंदवट येथे करणार आहों. त्या ठिकाणी

सप्तगंगा आणि महानदी सह्यवाहिनी यांचा संगम असून ती अत्युत्कृष्ट यज्ञभूमि आहे. या यज्ञकर्मास वेदाभिमानी राजामहाराजांनी आणि धनिकांनी सक्रिय सहानुभूति दाखवलेली आहे; तशीच सर्वानी दाखविली पाहिजे. कारण हा दर्भास्तुत्र्याग अतिशय मोठा अर्थान् प्रचंड खर्चाचा आहे. किमानपक्षी पन्नाससाठ हजार रुपये रोख लागतील. याशिवाय साधनसामुग्री किती लागेल याची कल्पना करा. दोनशे डबे तूप, सात खंडी तांदूळ आणि पांच खंडी नीळ अितकी आहुति या यज्ञनारायणास देण्यांत येतील. अठरा अजा-पुत्रांची वपा होमिली जातील. हा यज्ञ अठ्ठावीस दिवस चालेल. भवढ्या मुदतीत अन्नसंतर्पण, ऋत्विजांची दक्षिणा यांसाठी आपण घाल तितकी मदत थोडीच.” अशा आशयाच्या शास्त्रीबुवांच्या भाषणाने भोळ्या थोत्यांवर बरीच छाप पडली. मला नवल वाटलें तें हें, की घरांत सळो की पळो करून सोडणारा त्यांचा कोपिष्टपणा सभेंत कुठेच दिसला नाही ! अलट, त्यांच्या भाषणांत नरमाभी व आर्जवीपणा अतूं येत होता. शास्त्रीबुवा म्हणजे कार्यसाधक प्रचारकाचा सर्वोत्कृष्ट नमुना असें मला वाटलें.

भाषणाचा समारोप करतांना शास्त्रीबुवांनी म्हटलें,

“या बाबतींत कोणाला आणखी काही माहिती हवी असल्यास विचारावी. ती आनंदानं देण्यास मी तयार आहे.”

श्रोते अक्रमेकांकडे पाहूं लागले; पण कोणीच अुठला नाही. शंका आली तरी विचारण्याचें धाडस फार करून कोणांत नसतें, असा नेहमीचा अनुभव असल्यामुळेच शास्त्रीबुवांना तें आव्हान दिलें असावें असें मला वाटलें. मिनिटभर कुजबूज होअून कोणी अुठेना तेव्हा शास्त्रीबुवांच्या चर्येवर सभा जिकल्याचा विजयानंद दिसूं लागला. पण तो फार वेळ टिकला नाही

“दर्भास्तुत्र्याग या शब्दाचा अर्थ काय ?” अगदी मागून सवाल आला.

तो दाजीचा होता !

“कोण तें ? अिधं पुढं या.” अध्यक्षानी सांगितलें.

दाजा गंभीरपणें व्यासपीठावर आला. आता कांहीतरी खटका बुडणार असें मी समजून चुकलों. माझ्याकडे कसला दोष न येतां शास्त्रीबुवांची इजेरी घेतली जाणार म्हणून मला भेकपरी समाधान वाटलें. स्त्रीसमुदायांत मीं नजर टाकली. तिच्या मुखावरहि समानाचें हास्य चमकत होतें.

“ बोला तुमचं म्हणणं. ”— शास्त्रीबुवा.

“ दर्भास्तुध्याग याचा अर्थ काय ? ”— दाजी.

“ त्याचा विग्रह करून अर्थ लावतां येत नाही व लावण्याचं कारण नाही. कारण तें वेदकथित विशेषनाम आहे. ”

“ म्हणजे ज्यांत नांवापुरताहि अर्थ नाही असा हा यज्ञ आहे ! बरं, याची फलप्राप्ति काय ? आपण सांगितल्याप्रमाणें भूकंप, जलप्रलय किंवा रोगाच्या साथी यांचं निवारण हा या यज्ञकर्माचा अद्देश आहे काय ? ”

“ हा दर्भास्तुध्याग अरिष्टशांत्यर्थ नाही. हा अपूर्वासाठी आहे. वेदांत नित्यकर्म म्हणून सांगितलीं आहेत त्यांत या यज्ञाचा समावेश होतो. अष्ट फल प्राप्त करून देणारे पुत्रकामेष्टीसारखे यज्ञ वेगळे. त्यांना नैमित्तिक कर्म अशी संज्ञा आहे. ”

“ म्हणजे अर्धापाअून लाख रुपये ख्राअून तुमचा हा यज्ञ दृश्य असं कोणचंच फल देत नाही ? ”

“ पण ज्याचा उपयोग तुम्हाला आज दिसायचा नाही असं फार मोठं अपूर्व फल या यज्ञापासून मिळेल. ”

शास्त्रीबुवांचा हा खुलासा ऐकून घेतल्यावर दाजीने श्रोतृवर्गास अद्देशून भाषण केलें. त्याला बोलूं द्यावें की नाही याविषयी अध्यक्ष व व्याख्याते यांची थोडी कुजबूज झाली. पण न बोलूं देण्यास समुक्तिक असें कोणतेंच कारण त्यांना सापडलें नाही. आणि दाजीचें वक्तृत्व अनिर्बंधपणें सुरू झालें. दाजीचें म्हणणें असें—

“ अपूर्व फल मिळेल या वेडगळ आशेवर कोणीं कोणतीहि गोष्ट करूं नये. अष्ट फल मिळेल या आशेवरदेखील यज्ञासारख्या हमखास

कोल ठरणाऱ्या शुभाभरी करूं नयेत. जलप्रलय, अग्निप्रलय किंवा रोगनिवारणाचं सामर्थ्य आता या यज्ञात अुरलेलं नाही. सध्या अंध-श्रद्धेला जागा नाही. भौतिक शास्त्रांतील नव्यानव्या शोधांनी ती श्रद्धा पार नाहीशी करून टाकली आहे. हेगनिवारणास भिन्नोक्युलेशन हाच खरा अुपाय आहे. शंभर यज्ञांनीदेखील हेगची साथ दृटवतां येणार नाही.

“ त्यांतून हा यज्ञ तर कोणतंहि प्रत्यक्ष फल देणारा नाही. ज्या-पासून होणारा लाभ दिसत नाही अशा गोष्टीत हजारो रुपयांची होळी करणं मूर्खपणाचं आहे. आम्हांला प्रत्यक्ष अुपयोग दिसला पाहिजे. आणि प्रत्येक पैचा अुपयोग करून घेण्याची आपण शिकस्त केली पाहिजे.

“ शास्त्रीबुवा म्हणतात, हें नित्यकर्म आहे. असलं नित्यकर्म सांगणारे वेद मोठे अद्भुत असले पाहिजेत ! खरोखर, नित्यकर्म अशीं पाहिजेत, की सामान्य माणसाला आपले नित्याचे व्यवहार संभाळून कसलीहि गैरसोय न होतां तीं करतां यावीं. पण या वेद-विहित नित्यकर्मास अर्धापाअूण लाख रुपये, दोनशे ढबे तूप, खंडो-गणती धान्य आणि अेक आगगाडीभर लाकडं लागणार ! शिवाय बोकडांची खिरापत निराळीच !

“ देशाची सद्यःस्थिति अत्यंत हलाखीची आहे. लोक दरिद्री झाले आहेत. त्यांच्या शिक्षणाची, आरोग्याची सोय असावी तशी नाही. धनिकांचा पैसा त्यासाठी प्रथम खर्च व्हावा. बोंडलंभर दूध मिळत नाही म्हणून गरिबांचीं मुलं तडफडताहेत आणि आम्ही अिकडे दोनशे ढबे तूप आगीत ओतायला अुठतो ! या तुपाच्या किंमतीत किती निराश्रित मुलं दूध पितील ? शास्त्रीबुवा निर्दवटच्या यज्ञभूमीवर जे अर्धा लाख रुपये अुधळणार आणि अपूर्व फल मिळाल्याचं काल्पनिक समाधान मानणार, त्यापेक्षा तिथं अेखादी शिक्षण-संस्था अथवा कारखाना काढला तर त्या पैशाचं प्रत्यक्ष फल आपल्या पदरांत पडेल आणि त्यानं आपलं कल्याण होअील. ज्याचा अर्थ

कळत नाही आणि ज्यांत आजची अडचण निवारण होत नाही, असल्या वैदिक यज्ञांचा निषेध केला पाहिजे. ”

या दाजीच्या विधानानंतर सभेला निराळाच रंग चढला ! ‘वैदिक यज्ञ’ आणि ‘निषेध’ हे शब्द जवळ आणतांच वक्ते आणि अध्यक्ष डोळे फाडून दाजीकडे पाहू लागले !

“वेदविधीचा निषेध करणारे कोण हो तुम्ही नास्तिक ?” शास्त्रीबुवा कडाड ये.

“मी कोण हा प्रश्न कां ? मी काय म्हणतो त्यावर उत्तर देतां आलं तर या, आणि माझ्या नांवावाचून तुमचं घोडं अडत असेल तर माझं नांव ‘कल्याण दादर घाटकूपर’ असं समजून चाला. माझं वय अठ्ठावीस, जन्म ब्राम्हण कुळांत, धर्म हिंदु, भित्यादि भित्यादि माहिती हवी तशी गृहीत धरा आणि सांगा, तुम्हाला माझं म्हणणं खोडून काढायचं आहे काय ?”

“देव पूज्य मानणाऱ्या आस्तिकांची ही सभा आहे. अर्थ तुमच्यासारख्या नास्तिकांना वादविवाद करता येणार नाही.” अध्यक्षानीं निर्णय दिला.

“मला नास्तिक म्हणून अध्यक्ष माझी बेअबरू करताहेत आणि याचा जाब त्यांना न्यायकोर्टांत द्यावा लागेल. मी जाहीरपणें सांगतो, की मी वेद पूज्य मानणारा आस्तिक असून वेदांची देव्हाऱ्यांत ठेवून पूजा करावी असं माझं मत आहे. मानवजातीच्या बाल्यावस्थेत वाट दाखवणारे वाटाडे या दृष्टीनं ते मला पूज्य वाटतात. पण त्यांना देव्हाऱ्याबाहेर काढण्याची आता आवश्यकता नाही. त्यांच्यावाचून आमचे सर्व व्यवहार सुसूत्र चालतील, अवेढंच नव्हे, तर त्यांच्यावाचून उत्तम चालतील—”

“ही वेदरिपु राक्षसांची शिकवण आहे.” अेक वृद्ध भटजी मध्येच ओरडले.

“कलीतले हे राक्षस !” खीसमाजांतून अेका आजीबाभीचा खर भुमटला.

“ भिजूं नका आजीबाभी—” दाजी शांतपणाने सांगत होता, “ मी राक्षस असलों तरी मी मानवांचीं कोवळीं मुलं पळवणार नाही की दुसरा कसला अपद्रव देणार नाही. अलुट माझ्या हातून होअील तितकं मानवजातीचं कल्याण करणारा मी राक्षस आहे असे समजा. मात्र आजीबाभी, तुम्ही गुप्त राक्षसांपासून सावध राहायला शिका. हे राक्षस वेदभक्त असल्याचा बहाणा करताल, वेदविहित कर्म काटेकोरपणे आचरतांना तुम्हांला दिसतील; पण त्यांचं जगाशीं वर्तन अत्यंत कहरपणाचंच असेल. ते पाहुणे जाऊन यजमानाची दाणादाण करताल, पितळेचं स्वच्छ भांडं निषिद्ध म्हणून आदळतील, असेल तें गोड मानून न घेतां घरधन्याला आपल्यासाठी भिक्षांदिहि करायला लावतील ! फार काय, दयामाया तर राहोच, पण साधी माणुसकीहि साच्यापाशी दिसणार नाही. आजीबाभी आणि सभ्यगृहस्थहो, मी तुम्हांला वेदाभिमानी लोकच वेदांचा उपमर्द कसा करतात हें दाखवून देधीन. आघोळ न करतां भस्म फासून भिक्षुकीस जाणारे, तंबाखूचा गोळा तोंडांत धरून मंत्र म्हणणारे आणि हवनादि विधि करतांना बीभत्स कोट्या करणारे वेदोनारायण किती दाखवूं तुम्हांला ? घोटा पिणारे, वेश्यांचीं घरं पुजणारे - ”

ही दोन्ही विशेषणे अध्यक्षांना लागूं पडतात अशा गावांत लोकप्रवाद होता. आणि दाजीला नेमकें येथेच त्यांनी अडवलें, “ अस्त्राळ्यापास्त्राळ्या काढूं नका. आणि आपलं म्हणणं थोडक्यांत आटपा. ”

“ मी अस्त्राळ्यापास्त्राळ्या मुळीच काढीत नव्हतों. माझं विधान सामान्य होतं. माझं म्हणणं भितकंच, की शास्त्रीबुवांचा हा यज्ञ अनावश्यकच नव्हे, तर हानिकारक आहे. या कामास कुणी कसलीहि मदत करूं नये, असं माझं आग्रहाचं सांगणं आहे. शास्त्रीबुवांनीहि हें यज्ञाचं वेड डोक्यांतून काढून टाकावं आणि या निमित्तानं जमविलेला पैसा जनतेच्या हितासाठी कारणी लावावा. ”

अेवढें बोलून दाजी व्यासपीठाखाली अंतरला आणि श्रोत्यांनी टाळ्यांचा गजर करून त्याच्या म्हणण्याला संमति दर्शविली. शास्त्री-

बुवांनी खुलासा करण्याचा प्रयत्न केला, अध्यक्षांनीहि त्यांना अचलून धरलें; पण त्यांच्या बोलण्याकडे फारसे कोणी लक्ष दिलें नाही.

अखेर आपला हा अयशस्वी कार्यक्रम आटोपून खजील झालेले मीमांसामार्तंड संध्याकाळच्या मोटारीने परत निघून गेले.

पण गोमेचा भेक पाय मोडला म्हणून ती पुरती लंगडी होत नाही. भेक गावचा भेका डाव हुकला तरी दुसरी शेंकडो गावें शास्त्री-बुवांना फलद्रूप झाली. कुठल्या सराफांनी पांचशे, तर कुठल्या राजे-साहेबांनी हजारान्या देणग्या त्यांच्या पदरांत ओतल्याच. सद्यवाहिनीच्या तीरावर प्रचंड यज्ञमंडप उभारला गेला, यज्ञकुंडें बांधली गेली, यज्ञीय द्रव्यांचा डोंगर साठला, बोकडांची दावण लागली, ऋत्विज बधे आणि भोजनभाऊ गोळा झाले आणि ठरलेल्या सुमुहूर्तावर शास्त्री-बुवांचेच कोणी भेक आप्त यजमानाची दीक्षा घेण्यासाठी आसनावर बसले.

तो सोहळा खरोखरच प्रेक्षणीय होता. पुराणांतरीं राजेमहाराजांनी केलेल्या यज्ञांच्या कथा आपण वाचतो. त्या कथा दृश्य रूपाने आपल्यापुढे खरोखरच घडत आहेत हें पाहून भाविक प्रेक्षकांचीं मनं भारलीं जात होती. लोक आपापसांत बोलत होते, “पुणेकरां-सारख्या अधिकारी पुरुषांनां प्रति कृतयुग दाखवलां आज आपल्याला.”

कोणी तिथल्या धावपळीवर खूष, तर कोणी मंडपरचनेवर खूष ! कुणी भोजनव्यवस्थेवर भाळलेले, तर कुणी आल्योगेल्या राजेराण्यांच्या थाटमाटावर संतुष्ट झालेले ! चोहोकडे नुसता आनंदीआनंद नांदत होता !

या यज्ञकर्मांत आपली फूल ना फुलाची पाकळी तरां कारणीं लागावी म्हणून भक्त लोक अद्भुतमिने कांदीतरी आणून देत होते. कोणी फुलें, कोणी तुळशी, कोणी अुदबत्या तर कोणी सुवासिक तेलें—भेक ना दोन ! भेका वृद्ध आजीबाांनी आपल्या धावपळीला दबवून भेक दबा आणला होता. मी त्यांना सहज विचारलें, “काय ? काय आहे हें ?”

“ हे गढले आणले आहेत मीं करून. ” आजीबाबी काकुळतीला येऊन म्हणाव्या, “ बारा कोसांवरून सोवळ्यानं आलें आहे मी ! भेवढें पोचवाल का जिकडच्या तिकडं ? ”

बाबीच्या भोळ्या भावाचें मला कौतुक वाटलें आणि मी त्यांना मुदपाकखान्याच्या व्यवस्थापकाकडे घेऊन गेलों.

यज्ञकार्याला सुरवात झाली. होमहवन चालू झालें. कुंडें धडधडलीं. धूर ओठला. तूर, तांदूळ, तीळ जळूं लागले. माणसें येत होती; यज्ञनारायणाचें दर्शन, पूजन करून यथाशक्ति दक्षिणा ठेवून जात होती.

होताहोता पहिला पशु बळी देण्याचा समय आला. पुरोहितांनी मंत्रपूर्वक अजापुत्राचें संस्करण केलें व त्याला वधयोग्य ठरवून वध-स्थलावर आणें केलें. ब्राह्मणांचा हा खाटिकखाना पाहण्यास आसुक झालेह्या प्रेक्षकांनी मंडप चिक्कार भरला. व्यवस्था ठेवतां ठेवतां स्वयं-सेवक मेटाकुटीस आले !

त्याच वेळीं मंडपाबाहेर ताशेवाजंत्रीं वाजू लागलीं आणि “ वेदोनारायण की जय ! ” अशी गर्जना आठली. आतील लोकांचें लक्षहि मंडपाबाहेर खेचलें गेलें.

पांढरीं सफेत धोतरें नेसले-पांघरलेले, शुभ्र गंधाचे नाम रेखलेले वीस लोक दोहोच्या दहा रांगांनी मंडपांत लष्करी शिस्तीने येत होते. प्रत्येकाच्या हातांत पांढऱ्याशुभ्र आवरणांनी आच्छादलेलीं तबकें दिसत होती. सर्वांनी आपापलीं तबकें यज्ञकुंडापुढे ठेवलीं, साष्टांग नमस्कार घातले आणि हात जोडून कांही न बोलतां आभे राहिले.

त्या वीसांचा म्होरक्या कोण होता ? माहीत आहे ? दाजी ! मला मोठें आश्चर्य वाटलें ! सभेंत यज्ञाचा जाहीर निषेध करणारा गृहस्थ पुन्हा यज्ञाला येतो, सोवळ्याने येतो, बरोबर माणसें घेऊन येतो आणि रिक्त हस्ताने न येतां नजराणे घेऊन येतो, हें आश्चर्य नव्हे काय ? पण दाजीने मला अशीं कित्येक आश्चर्ये दाखवलीं होती !

अितक्या लब्ध्याजम्यानिशी आलेल्या माणसांचें आगतस्वागत झाल्यावांचून कसें राहील ? खुद्द मीमांसामार्तंड पुणेकरशास्त्री पुढे आले. त्यांनी दाजीस ओळखलें. त्यांनाहि नवल वाटलें ! त्यांनी म्हटलें,

“ हं ! तुम्ही ? अन् असे ? ”

दाजी नुसता हसला.

शास्त्रीबुवांनी सर्वांना यज्ञकुंडापाशी नेऊन त्यांच्याकडून अग्नि-नारायणास गंध-पुष्पें वाहविलीं.

“ आपल्या विजयाचा फायदा घेण्याची सुसंधि ! शास्त्रीबुवा थोडीच दवडणार ! त्यांनी होमहवन थांबवलें, मंडळींना शांत केलें आणि भाषणास प्रारंभ केला,

“ वेदाभिमानी स्त्री-पुरुषदो ! वेदोनारायणाची अलौकिक शक्ती किती अद्भुत आहे याचा एक मासला मी आपणांस दाखवीत आहे. हे गृहस्थ (दाजीच्या खांद्यावर हात ठेवून) प्रारंभी यज्ञविरोधी होते; पण आज त्यांचं यज्ञभक्तांत रूपांतर झालं ! हें रूपांतर कुणी केलं असं आपणाला वाटतं ? मी ? नाही. तर साक्षात् यज्ञदेवतांनी कुणाला न कळत हें कार्य केलं आहे. आणि लोकांना यज्ञकार्यावर बहिष्कार घालावयास सांगणारे हे गृहस्थ आज लोकांना बरोबर घेऊन यज्ञपूजेस सादर झाले आहेत. ”

शास्त्रीबुवांनी भाषण संपवतांच टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला आणि “ वेदमाता की जय ! ” “ यज्ञनारायण की जय ! ” अशा गर्जनां उठल्या.

पुन्हा शांतता झाल्यावर दाजी भाषण करूं लागला.

“ वेदमूर्ति विप्रवर्य आणि वेदभक्त सभाजनहो ! शास्त्रीबुवांनी सांगितलेली हकीकत सर्वथैव खरी आहे. यज्ञयाग हे सद्यःकालाला अनावश्यक व हानिकारक आहेत असं माझं मत होतं. सर्वारिष्टशांती-करिता यज्ञयाग करीत बसण्यापेक्षा शास्त्रीय शोधाची कास धरणंच योग्य, असं मला प्रथम वाटत होतं आणि आताहि वाटतं. यज्ञकर्मांत खर्च केला जाणारा पैसा, काळ व श्रम लोककल्याणाच्या व्यावहारिक

गोष्टींच्या कारणीं लावला जावा असं पूर्वीप्रमाणंच अद्यापिहि माझं मत आहे.

“पण हे यज्ञयाग भगदी निरर्थक आहेत अेवढं माझं मत मात्र आता बदललं आहे. या यज्ञकर्माच्या पुनरुज्जीवनानं आपल्या समाजाचा फार मोठा फायदा होणार आहे. बुद्धकालापासून अहिंसा तत्त्व आचरणांत येवूं लागल्यानं लोक स्वाध्या-शिक्षा-यांपासून अलिप्त राहूं लागले आणि अर्थातच मृगयेबरोबर येणारं मांसभक्षणहि सुटलं. मांसभक्षक समाजोपेक्षा आमचा शाकाहारी समाज हीनबल ठरूं लागला. अशा कालीं मांसाशनाची प्रथा धार्मिक रीतीनं सुरू होणं आवश्यक आहे. आणि ही चाल पाहण्याचं कार्य या शास्त्रीबुवांच्या यज्ञानं होतील असं वाटल्यामुळं मी माझा भितर विरोध विसरून यज्ञोपासक बनलों. पण मला या बाबतींत या ऋत्विज मंडळींना अेक सूचना करावयाची आहे. या यज्ञांत ज्या पद्धतीनं बोकड मारले जाणार आहेत, ती पद्धत त्रासाची आणि क्रूर आहे. शिवाय त्यांचं मांस ज्या पद्धतीनं भाजलं-शिजवलं जातं ती तऱ्हाहि हिडीस आणि ओंगळ आहे. मांस सोलावं कसं, शिजवावं कसं आणि वाढावं कसं याची आधुनिक कला आपण स्वीकारायला हरकत नाही- नव्हे, ती अंगिकारलीच पाहिजे. अेवढ्याचसाठी माजी गव्हर्नरांकडून प्रशंसापत्र मिळवलेले माझे मित्र हे सगनाजी आणि ताजमहालसारख्या सुप्रसिद्ध हॉटेलांत जबाबदारीचीं कामं केलेले हे देवजी धर्माजी यांना आपल्या सर्व आयुधानिष्ठी मी भिथं आणलं आहे.”

दाजीच्या फौजेने झकणें काढलीं. मीटचॉपर, सुऱ्या, वगैरे लखलखीत हत्यारें तबकांत होती, तीं प्रत्येकाने हातांत घेतलीं !

“अष्टाकार ! अष्टाकार ! चांडाळ यज्ञमंडपांत !” ब्राम्हण मंडळी चवताळून ओठली. प्रेक्षक मात्र प्रेक्षकच होते. त्यांनी पक्ष कोणाचाच घेतला नाही.

पुणेकरशास्त्री चडफडत म्हणाले, “राक्षसा ! या म्हारच्याना या पवित्र भूमीत का आणलंस ?”

“काय हरकत आहे? तेहि हिंदु आहेत आणि स्वच्छ आहेत. शिवाय तुम्ही जें काम भडाणीपणानं करणार आहां, तेंच काम सुबकपणानं करायचं कौशल्य त्यांच्या अंगांत आहे.” दाजीने उत्तर दिलें.

आता निरंदवटचा गंगाघाट पानपत बनतो की काय, अशी भीति वाटूं लागली; पण त्यांचे तल्लख सुरे पाहून भटजीमंडळींनी बोटें मोडत आणि दात खात माघार घेतल्यामुळे तो प्रसंग टळला.

जसा वाजत-गाजत आला तसाच वाजत-गाजत दाजी निघून गेला.

अस्पृश्य-स्पर्शाने विटाळलेली यज्ञभूमि व यज्ञकुंडें आता शुद्ध कशी करावयाची याची वाटाघाट ऋत्विजवर्गांत सुरू झाली.

काही संशयी मंडळींना वाटलें, असा प्रथमप्रासे मक्षिकापात झाल्यावर कार्य पुढे न चालवणेंच अिष्ट. व्यवस्थापकांपैकी बऱ्याच जणांचें असें मत पडलें आणि त्या दर्भास्त्रुच्याग यज्ञाची सुरवातीबरोबरच परिसमाप्ति झाली!

दुपारों कार्यकर्त्यांची सभा भरून जमलेला द्रव्यनिधि महाराष्ट्र युनिव्हर्सिटीला द्यावा असा ठराव करण्यांत आला. त्या द्रव्यनिधीपैकी पांच हजार रुपये आपल्या मेहनतीचा मोबदला म्हणून घेण्याचा ठरावहि त्याच वेळीं पास करून घेण्यास पुणेकरशास्त्री चुकले नाहीत.

जमलेली शिधासामुग्री ऋत्विजमंडळींना वांटण्यांत आली. कोल्हे काकडीला राजीच !

यज्ञ फिसकटला, पण कोणाचें काही बिघडलें नाही.

सर्वांत खूष झाले असतील तर ते बोकड. चारदोन दिवसांचें दीर्घायुष्य तरा त्यांना दाजीमुळे मिळालें.

दाजीची अन् माझी भेट झाल्यावर तो म्हणाला,

“विश्वंसक मार्गानं विधायक सुधारणा करायला झालं तरी डोकं लागतं !”

लघुमंडपांत दाजी

आम्ही दोघेंहि दाजीकडे पांढवगावीं आलों होतो. अन्हाळ्याची सुटी हें मुख्य कारण होतेंच; पण दुसरेंहि एक कारण होतें. माझे मित्र आणि दाजीचे हेडमास्तर बऱ्याबापू गोरे यांनी आपल्या मुलीच्या लग्नसमारंभास सहकुटुंब हजर राहण्याबद्दल मला अितक्या आग्रहाचें आमंत्रण अूर्फ फर्मान सोडलें होतें, की तें चुकविणें मला शक्यच नव्हतें. लग्नसमारंभाला तर गेलेंच पाहिजे, मग आधी चारआठ दिवस जाऊन दाजीची फार दिवसांची तक्रार कां काढून टाकूं नये, या अुद्देशाने आम्हीं आधी येऊन त्याच्याकडे तळ टाकला होता.

पहिले चारपांच दिवस सांगण्यासारखें विशेष कांही घडलें नाहीं. विशेष कांही घडावयाचें म्हणजे कोणत्यातरी मुद्द्यावर दाजीचा व आमचा (मुख्यतः तिचा) वादविवाद व्हावयाचा. पण अशा वाद-विवाडाला तसा विषयच मिळाला नाहीं. आज तसा विषय मिळाला तो म्हणजे बऱ्याबापूंच्या घरचें केळवण. आम्ही सर्वच मंडळी लाडवां-वर ताव मारून येऊन आराम करीत होतो. ती सहज म्हणाली,

“ बऱ्याभाअूर्जीना मुलीसाठी दोनअडीच हजारोंचा तरी खर्च येणार. ”

“मुलीसाठी नव्हे !” दाजीने विरोध केला. “बापूसाहेब आपल्या मूर्खपणामुळं हा दंड भरणार असं म्हणा हवं तर.”

मी समजून चुकलों, की आता सभा चांगलीच रंगणार !

“मुलीचं लगीन म्हणजे मूर्खपणा झाला वाटतं ? मग बाय-कोला लुगडी घेणं हादेखील मूर्खपणाच म्हणाल तुम्ही !” तिने सवाल टाकला.

“अर्थाचा अनर्थ करून आडरानांत नका शिरूं तुम्ही, वैनी. मुलीचं लग्न करणं हा खरा मूर्खपणा म्हणत नाही मी. पण तें लग्न ज्या पद्धतीनं केलं जातं ती पद्धत वेडगळ आहे आणि त्या वेडगळ-पणानंच पैशाची नासाडी होते हा माझा मुख्य आक्षेप आहे. आजचं हें केळवणच घ्या. काय संबंध आहे याचा लग्नाशी ? निष्कारण गाव गोळा करायचा आणि पंगती खुठवायच्या !”

“अहो, पण लग्नकार्याच्या या प्रकारांत दुसरा अेक अुद्देश न कळत साधायचा असतो. अन् त्यासाठी असे समारंभ अवश्य असतात हें लक्षांत घ्या की ! आपले आप्तेष्ट आणि स्नेहीसोबती यांचं हें ग्याद-रिंग अनायासं होतं या निमित्तानं आणि ग्यादरिंग म्हटल्यावर मेजवान्या अन् हौसामौजा चालायच्याच.”

“हौसामौजा चालल्या तर अेक सोडून चार दिवस केळवण करायला मी आनंदानं मान्यता देईन; पण आमच्या या लग्न-मंडपांत हौस किंवा मौज यांना अर्जावात मज्जाव असतो ! तुम्ही संमेलन म्हणतां वैनी, पण आजचंच अुदाहरण घेवून पाहा. बऱ्या-बापूंची बायको किंवा बऱ्याबापू आपण जमवलेल्या मायेच्या माण-सांशीं ख्यालीखुशालीचा अेक शब्द तरी बोलले का ? वरपक्षाची अुस्तवारी, आचारीपाणक्यांची मनधरणी, वाजंभ्यांशीं घासाघीस, बायकोची नवऱ्याशीं आणि नवऱ्याची बायकोशीं धुसफूस आणि मुलालेकरांवर कावाकावी, याडून त्या लग्नमंडपांत काय पाहिलंत तुम्ही ? या संमेलनांत हौस किंवा मौज कुठं दिसली तुम्हाला तें तरी कळूं दे अेकदा !”

दाजीचा हा रोकडा सवाल तिला निरुत्तर करणारा होता.

गोंधळलेल्या प्रतिपक्षांवर अधिक निकाराने हल्ला चढवावा हें लढवैय्याला माहीत असतें. दाजी वाक्युद्धांतील लढवय्या असल्याने तिच्या बुडालेल्या गोंधळासरशी त्याने प्रश्नांची पैर सुरू केली,

“बोला वैनी, तुमच्या या लग्नकार्यांत सुख कुणाला होतं ? ज्याच्या घरी कार्य त्याची दुर्दशा तर विचारूंनच नका ! पण आजू-बाजूच्या परिवारालाहि तुमचीं हीं कार्यं सळो की पळो करून सोडीत असतात ! लोकांच्या घरच्या लग्नमुंजीची झळ प्रथम शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांना बाधते. मनांत नसलं आणि सोय नसली तरी केळवण करावं लागतं ! जेवण नाही तर फराळाचा तरी बेत केलाच पाहिजे ! आणि लुगडं नाही दिलं तरी खगनारळाचा भूईड सोसलाच पाहिजे ! नजीकच्या आतेष्टांना केळवणाचा छळ सोसावा लागतो तर दूरच्या नातलगंना भाव्यातोड्यापायी खड्ड्यांत पडवावं लागतं. आहेर सर्वांच्या राशीला आहेच ! म्हणजे येनकेनप्रकारेण हीं तुमचीं कार्यं प्रत्येकाला पीडत असतात. मनांतून रडत आणि वरकरणीं हसत आम्ही तीं साजरीं करीत असतो.”

“मग काय नवरा-नवरींना धरून आणावं अन् म्हणावं, ‘सालं रे बाबांनो तुमचं लग्न-’ असं का म्हणणं आहे तुमचं, भाऊजी ?”

“थोड्याफार अर्थानं तसंच. पण नवरा-नवरीला धरून आण-णारे तुम्ही कोण ? नवरा-नवरी स्वतःच्या पधंतीनं भेकत्रित आलीं पाहिजेत आणि तुम्ही बिनतक्रार आणि विनाविलंब त्यांचं दांपत्यपण मान्य केलं पाहिजे. त्यांच्या या निवडीनं त्यांच्या अत्तर आयुष्यांत कांही हानि होणार असेल तर ती त्यांना तुम्ही दाखवा आणि ती चुकवण्याचा मार्गहि त्यांना दाखवा. हानि पत्करूनदेखील तें जोडपं लग्नाचा आग्रह धरील तर तोहि तुम्हीं पुरवला पाहिजे. तात्पर्य अेवढंच, की लग्न हा ज्या दोन व्यक्तींचा प्रश्न, त्यांना तो आपल्या भिच्छेप्रमाणं खुशाल सोडवूं या. तुम्ही कशाला लुडबूड करतां त्यांत ? पण तुम्हाला देवाला धाव्यावर बसवून गुरवांचा गोंधळ

माजवायची खोड लागली आहे त्याला तुम्ही तरी काय करणार ? तुमच्या लग्नसमारंभात नवरा-नवरी कुठं कानाकोपऱ्यात दडलेलीं असतात, घालाल तें खातात, नाचवाल तशीं नाचतात; आणि तेजी येते व्याही-विहिणींना आणि करवल्यांना ! ”

दाजीचें हें व्याख्यान मूळ मुद्दा सोडून थोडेंथोडें बाजूस सरकूं लागलें असा भास मला झाला. दुसरी गोष्ट म्हणजे तें लांबूंहि लागलें. तेव्हा मीं मध्येच म्हटलें, “ अरे पण गृहस्था, अवेढा पाह्याळ लावला आहेस त्यापेक्षा विवाहसमारंभ कसा साजरा व्हावा हें सांग म्हणजे झालं. ”

“ राबिट यू आर ! ” दाजी ताबडतोब अुद्गारला. “ या गोष्टीचा मीं आधीच विचार करून ठेवला आहे. अनुरूप वधूवरांनी परस्परांची निवड केली की तसाच भयंकर धोका नसेल तर वडील मंडळींनी त्या योजनेला मान्यता द्यावी. त्यानंतर अेक दिवस मुक्र करून स्थानिक आप्तेष्टांना बोलवावं. त्यांच्यासमोर अुभं राहून वधूवरांनी परस्परांचा जन्माचा जोडीदार म्हणून स्वीकार केल्या-बद्दल जाहीर कबुली द्यावी आणि निमंत्रित मंडळींनीहि ‘ शुभं भवतु ’ असा आशीर्वाद देवून समारंभ संपूर्ण करावा. बोला किती वेळ लागेल या गोष्टीला अन् खर्च तरी कितीसा येतील ? लग्न-समारंभाला अेक तास आणि अेक रुपया भरपूर आहे असं मी म्हणतो. ”

“ अगदीच ख्रिस्ताळलां तुम्ही भाबूजी ! ख्रिस्ती लोकांत तुम्ही म्हणतां तशीं लग्न होतात; पण त्यांतसुद्धा थाटमाट आणि पैशांची अुधळपट्टी असतेच. युरोपियन लोकांचं अुनुकरण तुम्हांला ज्यांत त्यांत करायला हवं; पण आपल्या धर्माप्रमाणं ज्या गोष्टी करायच्या त्या केल्याच पाहिजेत हें कसं विसरतां तुम्ही अगदीच ? ”

“ मला कुणाचं अुनुकरण करायचं नाही, वैनी. तुम्ही म्हणतां तसा मी ख्रिस्ताळलों नाही. पार काय, मी कोणत्याच प्रकारें धर्माळलों नाही. मी फक्त व्यवहारी दृष्टीचा मनुष्य आहे. यातायात

वांचवतां येत असेल तर वांचवावी, पैशाची व्यर्थ नासाडी करूं नये, अमोलिक आयुष्याचा काळ व्यर्थ अधळूं नये, भेवडी माझी साधी आणि सरळ अिच्छा आहे.

“दुसरी खरी गोष्ट सांगतो तुम्हाला, वैनी. लग्नकार्यात आपण ज्या गोष्टी करतो, तो शंभर टक्के आचरटपणा आहे हें मनांतून माहीत असतं; पण तें जनांत कबूल करण्याअितकी छाती असत नाही. म्हणून धर्माच्या मोठ्या नांवाखाली आपण आपला खुळेपणा दडवूं पाहतो. तुम्हा धर्मवाद्यांना माझा एक साधा आणि सरळ प्रश्न आहे— धर्म शुद्ध, सात्विक, शांत आणि आनंदमय असला पाहिजे, हें तरी तुम्हाला मंजूर आहे ना? मग हवा तो धुडगूस घालायला तो तुम्हाला कसं सांगेल ?”

“धुडगूस !” तिलासुद्धा दाजीच्या या शब्दाची मौज वाटली; पण ती आपले धर्मसमर्थन पुढे चालवीत म्हणाली, “माणसं तुम्ही म्हणतां तसा धुडगूस घालीत असलीं, तर त्याचा दोष काही धर्माकडं नाही. धर्म तुम्हाला फक्त अमुक विधि करा म्हणून सांगतो—”

“धर्म सांगत नाही— सांगत होता असं म्हणा वैनी पाहिजे तर ! धर्म हा माणसांच्या स्वास्थ्याकरिता आहे. दहा हजार वर्षांच्या पूर्वाच्या माणसांचं स्वास्थ्य ज्या धर्मविधींनी साधलं, तेच धर्मविधि आजच्या माणसांना सुखदायक होणार नाहीत, म्हणून ते निरर्थक आहेत असं आपण मानलं पाहिजे आणि त्यांना अर्जाबात छाट दिला पाहिजे. तुम्ही मुंजीचं बुदाहरण घ्या. ब्राम्हणांव्यतिरिक्त अितर जाती या मुंजीच्या कैचीतून सुटल्या आहेत, हें त्यांचं नशीबच समजलं पाहिजे. ब्राम्हण आज आपलीं पोरं वनांत वेदाभ्यासासाठी पाठर्वांत नाहींत, तीं माधुकरां मागत नाहीत, अग्निकार्य करीत नाहीत, ब्रम्हचाऱ्याचे निर्बंध त्यांना नसतात. तीं गोड खानात, वाटलं आणि साधलं तर दिवसा झोपतात, त्यांच्याबरोबरच मुलीहि शिकत असल्यामुळं त्यांना त्यांचीं तोंडं पाहावीच लागतात, आणि सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे प्राण

कंठाशीं आला तरीदेखील जी भाषा बोलूं नये असं दहा हजार वर्षांचा जुना धर्म फर्मावतो, ती यावनी भाषा ब्राम्हणपुत्र अभ्यासतात ! अशा स्थितीत हें मुंजीचं अवहंवर कशासाठी माजवायचं ? पण विचार कोण करतो ? ”

मध्येच दाजीला कसलीशी आठवण झाली व ताड्कन उठून धावतच तो आपल्या बैठकीत गेला. तो कसलीतरी नवी चूष घेऊन येणार ही माझी कल्पना खोटी ठरली नाही. जुन्या वर्तमानपत्रांचे चारपांच अंक हातीं घेऊन तो परत आला व म्हणाला, “हे पाहा वैनी, लोकांच्या अढाणीपणाचे जगजाहीर झालेले पुरावे ! ”

असें म्हणून भेका राजपुत्राच्या उपनयनसमारंभाचीं सचित्र वर्णनें त्याने आम्हांला दाखवलीं. समारंभास भितके राजेरजवाडे जमले, भितक्या राण्या व राजकन्या गोळा झाल्या, अक्षतीच्या मिरवणुकींत ज्यांना वाड्यांतल्या वाड्यांत चालण्याचाहिं सराव नाही असे हे राजेलोक पायीं फिरले, अमक्या बाबीसाहेबांचे तमक्या राणी-साहेबांनी पाय धुतले व त्यांची सोन्याचांदीच्या गव्हाले-मालत्यांनी ओटी भरली- या साऱ्या वेडगळ प्रकारांचें विडंबनात्मक स्वरांत वाचन करून दाजी चित्रचिकित्सेकडे वळला. चंद्रकोरीवर आरूढ झालेले युवराज, देवकप्रतिष्ठापनेस बसलेले ते राजदंपति, आशीर्वादाचा कृपाकर त्यांच्या मस्तकीं ठेवणारे ते अखिलब्रम्हांडनायक सद्गुरुमहाराज अित्यादि चित्रें दाखवून दाजी म्हणाला, “आता सांगा तुम्हीच, या प्रकारांत ज्याला धर्माचार म्हणतां येतील असा कोणता भाग आहे ? ”

ती कांही उत्तर देऊं शकत नाही असें पाहून दाजी अधिक अुमेदीने म्हणाला, “श्रीमंत लोकच तेवढे असमंजसपणें वागतात असं समजू नका तुम्ही. मध्यम औपतींतले पण विद्वान लोकहि सुधारणा म्हणून आचरटपणा करतात. हा पाहा त्याचा मासला-” असें म्हणून दाजीने त्याच वर्तमानपत्रांतील भेका शास्त्रीबुवांच्या मुलाच्या मुंजीची हकीकत वाचून दाखवली. अनावश्यक रूढाचारावर

बहिष्कार घालून शास्त्रीबुवांनी उपनयनविधि सुटसुटीत केला. हिंदूंच्या मंगलकार्यात अहिंदु वादकांना न बोलावण्याची अिष्ट प्रथाहि त्यांनी पाहली. या दोन्ही गोष्टी अभिनंदनीय असल्या तरी करडोल-हलग्यांच्या कडकडाटात त्यांनी मिरवणूक काढली हें मात्र हास्यास्पद झालें असें दाजीचें म्हणणें. वडार, डोंबारी किंवा अलावा, शिमग्यांतलीं सोंगें ज्या वाद्यांत मिरवतात त्याच वाद्यांत शास्त्रीबुवांच्या सुसंस्कृत परिवाराने मिरवण्यांत सौंदर्य काय आणि रसिकता तरी काय ? मुळीच मिरवणूक काढली नसती तर काय उपनयनविधि अपुरा राहिला असता ? आणि काढायचीच होती तर हलगी-करडोलांवाचून हिंदी वादकांनीच वाजवलेली दुसरी मंजुळ वाद्यें काय मिळालीं नसती ?

दाजीचों हीं मते तिलाहि पटलीं. ती म्हणाली, “ खरं आहे तुमचें म्हणणें, भाऊजी. तसल्या कर्कश तडतडाटांत मी तर मुळी-मुळी मिरवलें नसेतें. भिडश ! ”

“ मग सांगतों काय वैनी, या लग्नामुंजीच्या खटाटोपांत लग्नामुंजीपेक्षा निराळ्याच गोष्टी साधायच्या असतात लोकांना ! आपलें प्रबुद्ध वैभव बरोबरीच्या राजेरजवाड्यांना दाखवून चकित करावें आणि ज्यांच्या पैशावर आपण चैन करतो, त्या प्रजाजनाना तो अरभाट तमाशा दाखवून दिपवावें आणि ‘ पाहा तुमच्या या राजाची योग्यता, लोकप्रियता आणि राजमंडळातील मान्यता ! असा राजा तुम्हांला मिळाला हें तुमचें महद्भाग्य समजा ! अशा राजविषयी कुर-कुरं नका. कांही मागूं नका. देतां येतील तितकें खाला मात्र या ! ’ अशी भावना दुबळ्या लोकांत बिंबवावी, हाच या युवराजाच्या व्रतबंधसमारंभाचा मुख्य अुद्देश. प्रजाजनांच्या मनावर हें दडपण घालण्यासाठीच दोनतीन लाखांचा चुराडा बुडाला. शेकडो शिक्षण-संस्था अर्धपोटी आयुष्य कंठीत आहेत हें या राजेसाहेबांना ठावूक आहे. म्हणजे खाना पैशाच्या सदुपयोगाचे मार्ग माहीत आहेत. तरीपण ज्याअर्थी ते पैशाची अशी धुळधाण करतात, त्याअर्थी त्यांत

काहीतरी अंगित अपलं पाहिजे. आणि तें अंगित हेंच, की स्वतःचा अलौकिकपणा आंकेतांच्या मनावर बिंबवून त्यांना कायमचं बावरून सोडावं. वैदिक धर्माभिमान, सनातन धर्मप्रेम या साऱ्या थापा आहेत, हे नुसते दाखवायचे-फसवायचे दात आहेत. पण वैनी, जग आता अितकं भोळं राहिलं नाही. त्याला पक्कं कळलेलं आहे, की दुसऱ्याला फसवण्याच्या नादात हे राजेश्री स्वतःच्या सदसद्विवेकबुद्धीलाच फसवीत आहेत. ”

दाजीची कथा पुरी करायची वेळ झाली अशी सूचना चहाची खिरापत आणून सरलाबाजीने दिली.

सरलाबाजीने आणलेल्या चहाप्रमाणेच दुसरेंहि अेक कारण झालें आणि चालू चर्चा निरनिराळ्या विषयावर गेली. चौवीस-पंचवीस वर्षांचा अेक देखणा व दणकट तरुण दाजीकडे आला. दाजीने हसतहसत त्याचें स्वागत केलें. तोहि अगदी गठीतल्या दोस्ताप्रमाणे दाजीशीं गप्पागोष्टी करूं लागला.

“ विज्या, लेका ! दोन हजारांचा टप्पा गाठलास की नाही अजून ? ”

“ आलोंय् जवळजवळ मास्तर. त्या माणिकशेठचं लग्न तेवढं मिळालं की झालीच म्हणा माझी प्रतिज्ञा पूर्ण ! ”

“ मग याच मोसमांत देणार का बार बुडवून ? ”

“ तें तुमचं काम आहे मास्तर. मी माघार घेणार नाही अेवढं मात्र सांगतों तुम्हाला. ”

असेंच थोडें बोलणें होऊन तो तरुण निघून गेला आणि दाजीने आम्हांस त्याची पुढीलप्रमाणे माहिती सांगितली-

तो दाजीच्या हायस्कुलांत शिकलेला आणि दाजीच्या मर्जी-तला अेक हुशार विद्यार्थी. पोरका असून त्याने पुष्कळांचें प्रेम संपादन केलें व आपलें शिक्षण पुरें केलें. मॅट्रिकमध्ये वर नंबर आल्यामुळे त्याला शिष्यवृत्त्या मिळाल्या व तो कॉलेजमध्येहि गेला. अिटर पास झाला आणि मग त्याला वाटलें, की बी. अे. होऊन आपल्या

विद्वसेत विशेष कांही वाढ होणार आहे असें नाही, व बी. अ. होऊन तरी चरितार्थाचें साधन पुढे चालून येणार आहे असेंहि नाही. मग आयुष्यांतील अैन अुमेदीचीं दोन वर्षे वाया दवडण्यांत तरी काय अर्थ ? त्या दोन वर्षांचा उपयोग निर्वाहाचा मार्ग निवडण्याकडे केलेला काय वाईट ? त्याचा हा विचार दाजीला पसंत पडला आणि त्याच्या प्रोत्साहनाने त्याने काँलेजला रामराम ठोकून ‘ विजय सेवा समिति ’ स्थापन केली.

विजय हें त्या तरुणाचें नांव. त्याने गावांत अुनाडपणें भटकणारे तनिचार छोकरे हाताशीं घेतले व प्रथमतः येथील तें काम पतकर-ण्यास प्रारंभ केला. लोकांचा बाजार करून देणें, लग्नकार्यांत स्वयंपाकपाणी करणें, वाढणें, आज्ञ्याची शुद्धी करणें, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, पुढे येथील त्या कसल्याहि कामाचा अव्हेर विजय-समितीने केला नाही. हलकें म्हणून कोणतेंहि काम नाकारावयाचें नाही, हा विजयचा पहिला नियम. मोबदला थोडा कमी मिळाला तरी चालेल, पण निरुयोगी राहावयाचें नाही हा कटाक्ष.

विजय समितीचे पहिले कांही दिवस प्राथमिक जुळवाजुळव व स्वतःच्या प्रसिद्धीकरणांत गेले. आता त्याचा जम छान बसला. कामाचा तुटवडा तर नाहीच, पण जादा मदतनीस घेऊनहि पतकर-लेलें काम अुरकतांअुरकतां त्रेधा अुडूं लागली. त्यांत त्याने या वर्षापासून लग्नमंडप तयार करून व सजवून देण्याचें काम सुरू केलें असल्याने त्याला स्वस्थता तिळाची मिळत नसे. बऱ्याबापूंच्या घरचा लग्नमंडपहि विजयनेच अुभारला होता. खरोखर अुत्तम झाला होता तो.

विजयसंबंधी अेवढा पूर्वेतिहास सांगितल्यावर दाजी म्हणाला, “ वैनी, पाहिला आहेत का असा अेखादा हिंमतवान मुलगा ? ”

“ काय घेऊन बसलां आहांत, भाअूर्जा—” ती म्हणाली, “ बी. अ. होऊन बापाच्या बोकाडों बसणारे अजागळ मात्तर हवे तितके पाहिलेत मी ! ”

“ पण या विजयसारखा स्वाभिमान सोडीत नाहीत ते. सुशिक्षितांनी हमाली करायची ? छट् ! अुपाशी मेलं तरी चालेल; पण पोमिशन नाही बराब होता कामा ! ”

माझ्या या व्याजोक्तीने दाजीला चांगलाच चेव आला व तो म्हणाला, “ तरुणानाच पोमिशनचं वेढ नडतं असं नव्हे, तर सुशिक्षित आणि अनुभवी माणसंही या पोमिशनच्या आहारीं गेलेलीं असतात. आमच्या हेडमास्तरांचंच पाहा. त्यांनी निवडलेला जावभी बडाणी आहे. त्याचं अिग्रजी शिक्षण पोस्टमनपेक्षा अधिक नाही. प्रकृति तितपतच आहे म्हणे. आणि फोटोवरून मी म्हणेन, की जावभीबुवा आफिरकन नसले तरी मद्रासी खचित आहेत. पण त्यांचे दोन मोठे गुण हे, की त्यांच्या पत्रिकेंतील बरंचसे गुण गोरे मास्तरांच्या मुलीशीं जमल्याचा दाखला कुठल्याशा ज्यातिभूषणांनी दिला व दुसरा, ते अेका श्रामंत बापाचे पांचांपैकी अेक वारस आहेत. या गुणांवर मोहित होअून मास्तरसाहेब या नररत्नास कन्यादान करायला सज्ज झाले आहेत. आमचा विजय माझ्यापेक्षाहि गोऱ्यांच्या अधिक माहितीचा आहे. त्यांच्या घरच्या सर्व माणसांना तो परिचित आहे. त्याची हुशारी, धडाडी आणि वागणुकींतला गोडवा याबद्दल मास्तरांप्रमाणं मास्तरीणबाभीहि कौतुक करतात. विजयबद्दल त्यांच्या मुलीची नाखुषी नाही ही गोष्ट मीं अजमावून पाहिली आहे. आणि म्हणूनच ‘ विजयला जावभी कां करीत नाही ? ’ असा हलकच अेकदा प्रश्न टाकला; पण त्या प्रश्नासरशीं मास्तरसाहेबांचा चेहरा कोयनेल प्याल्यासारखा झाला ! विजयला ना घर ना दार, हा त्याचा पाहला दोष ! तो आचारीपाणक्यांचं हलकं काम करतो हा त्याचा दुसरा दोष ! कां आहे की नाही मजा ! पण बरं का वैनी, मी कांही विज्याला फार वेळ लम्राशिवाय राहू देणार नाही. दोन हजारांची पुंजी स्वतःपांशी साठवल्यावांचून लम करायचं नाही असा त्याचाच पण आहे म्हणून, नाहीतर यापूर्वीच केला असता त्याला चतुर्भुज. आणि कुठलीतरी अन् कसलीतरी घूस नाही बांधणार मी त्याच्या गळ्यांत ! चांगली मातबराची फक्कट पोरगी विज्याची बायको झाली पाहिजे.”

दाजी हें पूर्ण जिव्हाळ्याने बोलत होता व त्याचा हा जिव्हाळा अनाठायीह नव्हता.

बन्याबापूंच्याकडचें अक्षतीच्या मिरवणुकीचें बोलावणें आल्या-वरून मी व ती तिकडे गेलों. दाजी मिरवणुकीस “ धिंड ” हा शब्द वापरीत असल्याने तो स्वतः येथील हें शक्य नव्हतें. प्रश्न होता सरलाबाजीचा. पण पतीची मर्जी हेंच तिचें सुकाणू असल्याने तीहि ‘ कसंसंच वाटनंय् ’ म्हणून घरी बसून राहिली.

जगात चौहोकडे चालतात असेच प्रकार बन्याबापूंच्या घरी चालले होते. श्रीमंतपूजनापासून वधूवरपक्षाच्या चक्रमकी सुरू झाल्या. करणीसकट हुंड्याची सगळी रक्कम आधी मिळाली पाहिजे, हा वरपक्षाचा दृष्ट वधूपक्षास पुरवावा लागला. वधूपक्ष अेकदम शरण गेला असें मात्र कोणी समजू नये. त्यानेहि दोन हात केले. पण सामनेवाला मूळचाच भारी असल्याने त्याचा टिकाव लागला नाही. पैशाची भरपाही कार्यसमाप्तीनंतर करावयाची असल्याने आधी पैशे आणून ठेवले नाहीत ही सबब वरपक्षाने जमेस धरली नाही व अखेर बन्याबापूंस पंधराशे हुंडा व साडेचारशे मानपान असा अेकोणीसशे पन्नास रुपयांचा चेक फाडवा लागला. आज रात्र झाली व बुधवार रविवार म्हणून दोन दिवस पैसे पदरांत पडत नाहीत व तेवढ्या मुदतीचें आपलें व्याज वुडतें म्हणून बारा आणे की रुपया व्याह्यांनी रोख वसूल केला ! चेक घेण्यापूर्वी बँकेंत भरपूर शिल्लक असल्याची खात्री पासबुकावरून पटवून घेण्यास ते चुकले नाहीत.

व्याह्यांनी अशी लूट मारूनसुद्धा विहिणींचा खंडणीवसुलीचा सपाटा सुरूच होता. गोळा घातलेल्या अेकूण अेक बायकांना खणा-नारळाच्या ओठ्या सक्तीने द्यावयास लावूनदेखील वरमाभींची हौस फिटली नाही आणि माडोत्री मोलकरणींच्या मुलीसुद्धा विहिणींच समजून वधूपक्षाने त्यांचा मानपान केला पाहिजे असा तिने तगादा लावला. मुलीची आधी ही अेक दीनदुर्बल बकरी आणि वरमाभी, म्हणजे वरूर वाणीण असा प्रकार सुरू होता. तावडींत सापडलेल्या

या बळीचे करता येतील तितके हाल करून ती कृत्या आपली हांस पुरवीत होती. लग्नादिवशी सकाळीं वधूपक्षाकडून गेलेल्या आंबोणांत आधुनिक पद्धतीप्रमाणे चहाच्या किटल्या, बिस्किटांचे पुडे आणि संत्री-द्राक्षादि फळफळावळ मुबलक होती. तरीपण जुन्या धर्तीप्रमाणे भाजीच्या काड्या, वांग्यांचीं देठे आणि भोपळ्याच्या साली नाहीत म्हणून वरमाभीने तें आंबोण लोथेने अडवून दिलें व वर शेरा मारला, “तुमचे साहेबी घेर मला कशाला दाखवतां? आपली जुनी पद्धत तीच आम्हांला बरी!”

वरपक्ष अशा प्रकारें सूड अुगवीत होता आणि वधूपक्ष मनांतल्या मनांत जळफळत तो छळ सहन करीत होता. केवळ पैशाचा प्रश्न असता तर कोणी कांही मनावर घेतलें नसतें. शे-पन्नास रुपये आरतेपरते खर्च झाल्यास बऱ्याबापूला कांही वाटलें नसतें; पण पैशापरी पैसा जाऊन वर सोसावा लागणारा छळवाद दुःसह होता; अपमानास्पद आणि चीड आणणारा होता. सुबुद्ध माणसांमध्येहि पशुत्वाचा संचार कसा होतो हें पाहावयाचें असेल तर वरपक्षीय लग्नघरीं अेक फेरफटका मारावा. मी कसलीशी चौकशी करण्यासाठी अेकदा वरपक्षाच्या जानवशांत गेलों तेव्हा मला कांही दृश्यें दिसलीं.

वरमाभी मंगलकार्याच्या त्या उत्सवांत हेल काढून रडत बसल्या होत्या! कारण त्यांचा अपमान झाला! वधूघरच्या आचार्याने त्यांना ‘बाबीसाहेब’ म्हणून हाक मारण्याअेवजी नुसतें ‘विहीणबाभी’ म्हणून संबोधिलें! या अवमानित महामायेची मनधरणी आणि क्षमायाचना स्वतः बऱ्याबापू, त्यांची पत्नी, वडलि वद्दीण वगैरे मंडळी करीत होती!

बी. अे. झालेल्या अेका वरपक्षीय विद्वानांनी दुधाची भरलेली कासंडी दुसऱ्या मजल्यावरून खाली गटारांत ओतली! कारण वधूपक्षाने शिधासामुग्री पुरविण्याचा करार होता; आणि तिकडून आलेलें दूध पांच मिनिटें अुशिरा तर आलेंच, शिवाय तें गायचें असावें.

असा संशयहि आला; त्यासरशीं त्या पंडितांनी त्याला गटार दाखविलें !
 “ गायीच्या दुधाचा चहा प्यायला आम्ही काय भिकारडे आहों की
 काय ? ” असें ते तावातावाने विचारीत होते !

अुपाध्येबुर्वांनाहि वरपक्षीय नादिरशहाचा कैफ चढला होता.
 विज्याचीं हिरवीं पानें त्यांनी भिरकावलीं ! त्यांना पिबळींजर्द पिकलीं
 पानें, कस्तुरीमिश्रित कातगोळ्या आणि सुवासिक सातारी जर्दा हवा
 होता !

हा प्रकार भैकून दाजी संतापाने लाल होव्हील अशी माझी
 दृष्टना होती; पण ती सपशेल चुकीची ठरली ! तो पोटभर इसला
 आणि म्हणाला, “ साधतं तर साधून कां घेवूं नये ? त्यांनी अशी
 छट केली नसती तर त्यांना मूर्ख म्हटलं असतं मीं. मालकाच्या
 नरमाळीचा फायदा न घेणारा कारभारी जसा अक्कलशून्य ठरेल,
 तसंच वधूपक्षाच्या पिळपिळीतपणाचा फायदा न घेणारा वरपक्षहि
 अक्कलशून्य ठरेल. दोन्ही पक्ष स्नेही नसून दावेदार आहेत हीच जिथं
 शिष्टसंमत दृष्टना, तिथं होतो आहे हा प्रकार योग्य आहे असंच
 मानलं पाहिजे ! ”

पण दाजीच्या या समजुतीला धक्का देणारा प्रकार संध्याकाळीं
 घडला आणि वाडितातूनच चांगलें निपजतें म्हणतात असा योग
 दाजाने जुळवून आणला.

गोरजमुहूर्तावर विवाहसमारंभ साजरा व्हावयाचा होता. साडे-
 पांचच्या सुमारास रुखवत व नवरदेवास निमंत्रण रवाना झालें. पान-
 सुपारीस बोलाविलेले प्रतिष्ठित नागरिक जमूं लागले. त्यांचें स्वागत
 करून योग्य जागी बसवण्याचें काम दाजी करीत होता. बऱ्याबापू
 हायस्कूलचे हेडमास्तर असल्याने नगराध्यक्ष, सिटी मॅजिस्ट्रेट, मुन्सफ
 मामलेदार, रजिस्टर, डॉक्टर, वकील आदिकरून राजमान्य लोकहि
 न विसरतां अुपास्थित होते.

पण वास्तविक वेळ टळली तरी नवरदेवांचा पत्ता नाही ! पुन्हा
 सूचना धाडली, तो अिसमहि तिकडेंच ! थोड्या वेळाने रुखवत

बेळून गेलेल्या बऱ्याबापूंच्या परती परत आल्या आणि बरांत जाऊन बसल्या ! त्यांच्या लाल झालेल्या नाकडोक्यावरून त्यांची बरमाभीने खरपूस संभावना केल्याचें स्पष्ट दिसत होतें ! काय झालें म्हणून चौकशी सुरू झाली. भितक्यांत वरपितेच त्या दूधओतू ग्रॅज्युअेटासह मंडपांत दाखल झाले आणि कडाडलें, “ कुठं आहेत गोरे ? ”

फौजदारापुढे गुन्हेगाराने जावें तसेच बऱ्याबापू दाखल झाले.

“ तुम्हाला काय चेष्टा वाटली होय अशी सादिलवारी चालवली आहेत ती ? ” व्याख्यांची सरबत्ती सुरू झाली— “ तें काय रुखवत की भिकाऱ्यांना भिक्षा ? चुरमुरे—डाळ्याचे लाडू शेराचे तरी असायचे होते ! बदाम-खारकांच्या अन् हळकुंडांच्या लाडवांचीदिखील तीच तऱ्हा ! पन्नास तुकडे असतील फार तर अकेकांत. आणि रुखवताचीं अकेकंदर शिप्तरं किती ? सारीं पावूनशे ! शंभर आणायला काय झालें होतें तुम्हाला ? तुम्ही अके असाल दळभद्रे, पण आम्हाला आमचा लौकिक संभाळला पाहिजे. ”

मुख्य व्याख्यांना दम लागल्यामुळे त्यांचे सुशिक्षित साथीदार बाळू लागले— “ हें पाहा गोरे, चुकलांच तुम्ही. आता ती चूक दुरुस्त करीत असाल तर पुढचें सगळें सुरळीत होईल. मुख्य विहिणबाभीचा तिळपापड झाला आहे तुमच्या या कंजूसपणानं. त्या लग्नाला साफ येत नाही म्हणताहेत ! आणि आभी आल्याशिवाय नवरदेवहि यायला तयार नाहीत ! आता त्यांची समजूत काढायची असेल तर दंड म्हणून दोनशे रुपये ठेवा त्यांच्यापुढं आणि साधा मुहूर्त. तुमचा मूर्खपणाच तुम्हाला नडतोय हा ! ”

कोणाच्या झालें तरी सहनशक्तीला सीमा असते. दोन दिवस झालेला छळ, सोसलेला मनस्ताप आणि थोरथोर स्नेही मंडळीपुढे होत असलेला हा अपमान, यामुळे बऱ्याबापूंचें शांत डोकेंहि तापलें. त्यांचे ओठ आणि हातपाय थरथरू लागले ! ते काय आता त्या अुर्मट लोकांच्या नरबीचा घोट घेतात की काय असें प्रेक्षकांस वाटलें.

दाजीने त्यांना बाजूस नेऊन बसवले व आलेल्या हत्त्याला सामना देण्यास तो स्वतः सिद्ध झाला.

“मुहूर्ताची वेळ जवळ आली. नवरदेवांना आणा. लग्नानंतर सर्व भानगडी संपवू.” — दाजी.

“बिलकुल होणार नाही.” — पाहुणे.

“आपले हुंड्याचे अन् मानपानाचे पैसे आधीच चुकते झाले आहेत.” — दाजी.

“म्हणून काय झालं? जनरीतीप्रमाणं व्हायच्या गोष्टी व्हायलाच पाहिजेत. ठरलेल्या गोष्टी केल्या म्हणजे झालं नाही.” — पाहुणे.

“ठरलेल्या गोष्टी आम्हीं बरोबर केल्या आहेत आणि सज्जनरीतीप्रमाणं दुसऱ्याहि पुष्कळ गोष्टी केल्या. अधिक कांहीअेक करण्याची आमची भिच्छा नाही.” — दाजी.

“मग आमचा मुलगा लग्नाला आभा राहणं शक्य नाही. तुमच्या मुलीपेक्षा बापसवाभी बायका मिळतील याला सत्राशेसाठ.” — पाहुणे.

“खुशाल मिळू देत ! सत्राशेसाठापेक्षा सोळा हजार भेकशेआठ बायका करून आपले चिरंजीव कृष्णदेवाच्या पंक्तीला बसले तरी आमची हरकत नाही ! आपले चिरंजीव लग्नाला येत नाहीत हा निर्णय नक्की समजायचा का ?” — दाजी.

“नक्की, नक्की, नक्की !” पाहुणे गरजले आणि पगडी सावरीत परत निघाले. शांत झालेले बापू आर्जवाकरिता पुढे येतांना दिसतांच दाजी कडाडला, “खबरदार मास्तरसाहेब पुढं याल तर ! तुमच्या या शेळपटपणानंच घाण केली सारी !”

“बरं आहे. लग्न मोडून आमचं नुकसान नि नाचककी केल्या-बद्दल कोर्टात खेचतो तुम्हाला !” असें सुचवून व्याही चालते झाले.

थोडा वेळ मांडवांत खूप खळबळ आली. सर्वांना शांत बसावयास सांगून दाजीने बऱ्याबापूंना म्हटलें, “मास्तरसाहेब, या चांडालांच्या तावडींतून तुमची जिवापेक्षा जतन केलेली लेकर सुटली

खाबडल आनंद माना. त्यांची कायद्याची धमकीहि व्यर्थ आहे. आम्हीं आमच्या अटी पूर्णपणें पाळल्याबद्दल त्यांची कबुली आहे आणि आमच्याकडून लग्नाला नकार नसून त्यांनीच तो दिला आहे ! मुनसफ-मॅजिस्ट्रेटसारख्या अधिकारीवर्गापुढें त्यांनी तो दिला आहे आणि म्हणून कायद्याची बाधा होण्याबैवजी आपणास त्याची मदतच होतील. ”

“ अहो, पण दाजीमास्तर, असा लग्न फिस्कटल्याचा बभ्रफ झाला तर मुलीचं लग्न होणं कठीण जातील ! ”

“ मुलीच होणार नाही. जावळी निवडण्याची तुमची कल्पना निवळली असेल तर कसल्याच भानगड येणार नाही. ” १८:११

“ माझ्या सर्व जुन्या कल्पना मी सोडल्या आहेत. आता तुमचा विचार प्रथम ऐकला असता तर बरं झालं असतं, असं वाटूं लागलंय मला. ”

“ मग अजून कुठं बिघडलंय ? ” असें म्हणून दाजी वन्याबापूंना घेऊन भात गेला आणि दहाच मिनिटांत हसतमुखाने बाहेर येऊन म्हणाला,

“ सर्व स्त्रीपुरुषांनी शांतपणें आता साजरा होणारा विवाह-समारंभ पाहावा आणि वधूवरांना शुभाक्षीर्वाद द्यावा. ’

सर्वजण अुत्कंठेने बोहल्याकडे दृष्टि लावून बसले.

विजय आणि प्रभा हातांत हात घाळून विवाहवेदीवर उभी राहिलीं.

कुलोपाध्यायांनी त्यांच्या डोक्यावर मंगलाक्षता बुधळीत म्हटलें,
“ शुभ मंगल साऽऽवधाऽऽन — ”

अेकंदेन मंगल श्लोक म्हणून झाल्यावर दाजी बोहल्यापाशी जाऊन म्हणाला, “ मी माझं अभीष्टचिंतन करायला बियं आलों आहे. माझी मंगलाष्टकं टरीव चालीची म्हणजे शार्दूलविक्रीडितांतली नाहीत. तें वृत्त मला नापसंत आहे. आनंदाप्रमाणं गोपिकाबाभीचा पुत्रशोकहि त्यांत होतो म्हणून मी स्वतंत्र आणि नवी वृत्तयोजना केला आहे. माझं अभीष्टचिंतन शूर्पणखा जातीवर होणार आहे. ”

लेंढार मुळांचें घरा । करितसे जीव घाबरा ।
 दुग्धि संततिनियमन करा । तबाने सुख भोगा निर्मळ ॥

(पान १९८)

भेवढा खुलासा करून दाजी वाचू लागला—

वरोत शुभमंगल । वधूवर

वरोत शुभमंगल ॥ ६६० ॥

ही बाला गुणशालिनी

अनुरूप तिला वर गुणी

हैं मीलन मज पाहुनी—

वाटतो मोद मना निर्मल ॥ वरोत० ॥ १

सूर्यास प्रभा ती जशी

माधुरी मधूसह जशी

व्हा अकरूप तुम्हि तशीं

प्राशुनी शुद्ध प्रीतिचें जल ॥ वरोत० ॥ २

पति म्हणजे नादिरशहा

बायको बटिक जणु पहा

घातकी नको भाव हा

शुभयही रहा सखे सोज्वल ॥ वरोत० ॥ ३

जरि पडे कुणाचें अणें

ध्या खपवुनि सोशिकपणें

नच भितां कान अपटणें

तीच ती चूक जरी होविल ॥ वरोत० ॥ ४

धन यत्नाने मेळवा

राहुनी दक्ष वांचवा

नच कंजुषता दाखवा

की कधी विसू नका ओंगळ ॥ वरोत० ॥ ५

आरोग्य सदा राखणें

मोकळी हवा सेवणें

तें माफक खाणें-पिणें

तुम्हाला खणखणीत राखिल ॥ वरोत० ॥ ६

‘ हो तुम्हांस पुत्राष्टक ’
 म्हणतिल ते भटमिश्रुक
 परि तुम्हां प्रजा माफक
 आस ही माझ्या हृदयांतिल ॥ वरोत ० ॥ ७
 लेंढार मुलांचें घरा
 करितसे जीव घाबरा
 तुम्हि संततिनियमन करा
 तयाने सुख भोगा निर्मल ॥ वरोत ० ॥ ८
 वरोत शुभमंगल । वधूवर
 वरोत शुभमंगल ॥

दाजीच्या मंगलाष्टकांतील पाहिला भाग जरी नावीन्यपूर्ण म्हणून नवलाभीचा वाटा तरी शेवटी त्याने आपली दाजीगिरी दाखवलीच ! शेवटीचें कडवें ऐकतांच कांही शिष्टांच्या तोंडून अद्गार निघाले, “ और वल्ली आहे हं ! ”

विजय-प्रभा-विवाह सर्वांनाच पसंत पडला. नियोजित वर-राजांची गुर्मी जिरली आणि जेव्हा ते स्वपरिवारासह आपण होऊन लग्नमंडपांत दाखल झाले, तेव्हा साखरपुढे आणि फुलें, विडे वांटा-यचें काम सुरू झालें होतें !

“ या. आल्यासारखे पानसुपारी घेऊन जा. ” दाजीने पुढे होऊन पाहुण्यांस खिजविलें.

“ हा मेत्त्यानो ! ” म्हणून वरमाईने बैठक मारली !

“ या शिंच्याचा विवाहयोगच कच्चा ! ” व्याही हळहळले !

“ आता कां मला बोलतां ? मी ‘ नाही ’ म्हटलं होतं वाटतं ? ” चिरंजीव पुटपुटले.

“ घबरो मत बेटा ! ” दाजी खवचटपणें म्हणाला, “ तुम्हाला सत्राशेसाठ बायका द्यायची धमक तुमच्या वडिलांना आहे. बिनहुंडयानं आणि बिनकरणीनं पाहिजे अग्रेल तर आमच्या सोनभटजींची सोनी आत्तासुद्धा तयार आहे. ”

चेष्टासुद्धा कधीकधी खरी होते ती अशी. व्याही तयार झाले आणि त्याच रात्री मुहूर्त निघून सोनभटांची सोनी त्याच मंडपांत श्रीमंतांची सून झाली !

सर्व समारंभ आटोपल्यावर श्रोपावयास घरी जाताना ती म्हणाली, “ लग्नांत विघ्न आणलंत म्हणून त्या वेळीं तुमचा अस्सा राग आला होता मला ! ”

“ मग आता विघ्नांतून अंकाअैवजी दोन लग्नं लावल्याबद्दल काय बक्षीस देतां मला ? ”

दाजी कृतीर्थतेने हसला आणि आम्हीहि हसलों.

दैवाच्या तडाख्यांत दाजी !

आतड्याची माया कांही औरच असते. तिला दोष दिसत नाहीत. तसें नसतें तर मामांनी (दाजीच्या) असें मृत्युपत्र कसें केलें असतें ?

त्यांनी आपली जंगम जिनगी निरनिराळ्या गरजू लोकांना दान केली होती; पण स्थावर अस्टेट म्हणजे राहतें घर आणि चारपांचशे रुपयांचें सुपन्न सौ. सरलाबाजीस दिलें होतें. तिने त्याचा तड्ड्यात अपभोग घ्यावा व नंतर त्याची मालकी तिच्या संततीकडे जावी, अशी आज्ञा मामांनी त्या व्यवस्थापनांत लिहून ठेवली होती.

अनपेक्षितपणें मला मामांचें बोलावणें आलें आणि मीं जातांच त्यांनी तें अचछापत्र माझ्या हातीं दिलें. सरलाबाजीतकें त्या अस्टेटाची व्यवस्था पाहण्याचें काम मजवर सोपविण्यांत आलें होतें.

ज्या भाच्याने मामांची वास्तपुस्त कधी केली नाही, त्याच भाच्याच्या बायकोमुलांचा मामांना कळवळा यावा, हें मला आश्चर्य वाटतें आणि मीं तें बोलूनहि पण दाखविलें. मामा म्हणाले, “तुम्हाला प्रेमळ बद्दीण असती आणि तिचें लेकर उघडें पडलें असतं, म्हणजे तुम्हाला माझ्या कृतीतलें इंगित कळलें असतं. दाजी कितीहि विक्षिप्त आणि हेकड असला, तरी तो माझ्या ताईचा मुलगा आहे. यांत काय तें समजा.”

म्हाताऱ्याला अधिक बोलवेना. घसा भरून आला. आणि बोळेहि डबडबले. कितीतरी दिवसांमागे मरून गेलेल्या बहिणीची स्मृति भितकी ताजी कशी राहिली आणि तिने त्या जराजर्जर हृदयांतहि कालवाकालव कशी केली, याचें मला नवल वाटलें. प्रेमबंधनें किती दृढ आणि अभंग असतात ही !

तरीपण उत्पन्नाचें दान मामांनी सरलाबाईच्या नांवें करून दाजीला बाजूस कां टाकावें, हें कोडें मला सुटेना. आणि शेवटीं जेव्हा मीं मामांना त्याचा खुलासा विचारला, तेव्हा मामांनी अशींसाळून एक पत्र काढून माझ्या हातीं दिलें.

तें पत्र दाजीचें होतें. तें पुढे देतां-

“पूज्य मामा,

“आपलें पत्र पोचलें. मीं नोकरी सोडून आपल्या सन्निध राहावयास यावें, हा आपला मनोदय वाचून आपल्या प्रेमळपणाची जाणीव झाली आणि मन गहिवरलें. पण त्याबरोबरच प्रेमाने माझा वध करण्याचा आपला हा विचार मला दुःसह झाला.

“स्वावलंबी माणसास परावलंबी आणि धैर्याबू बनविणें हा त्याचा वधच नव्हे तर काय ?

“माझ्या बालपणीं जेव्हा मी स्वतःच्या पायावर उभा राहण्यास असमर्थ होतो, तेव्हा आपण मला पुत्रवत् संगोपिलें हें योग्य झालें. मामा, त्या काळीं तुमचा मायेचा आधार मिळाला नसता तर माझ्या जीविताचें तारू कुणीकडे भरकटलें असतें याची कल्पनाहि करवत नाही. त्या बालपणीं तुमच्या प्रेमाचें अमृत मी भितकें प्यालों आहे, की आता माझ्या पोटांत आणखी अेका बिंदूमहि अवकाश राहिलेला नाही.

“आपल्या आनंदार्थीतच्या प्रेमाचें अंतराभी कसें व्हावें ही दुरदूर माझ्या मनाला सदैव त्रासवीत आहे. आणि मी आपणास असें विनवूं भिच्छतो, की आपण तेथील मोह सोडून येथे यावें. आपल्यास गुरुवण्याचें भाग्य आम्हांस लाभलें तर आम्ही दोघेहि स्वतःस अभिनंदूं.

“आपला तेथील पसारा हा आपल्यास तेथेच खिळवणारा विषय आहे हें मी जाणतो; पण त्याला त्यागिण्यांचें मनोधैर्य आपण अवश्य दाखवावें. ज्या मिळकती आपण संप्रहित्या व उपभोगित्या, त्या आपल्यामागेहि आपल्याच माणसांनी उपभोगाव्या, ही विचारसरणी अुदार नाही. निदान आपलें म्हणून कोणासतरी हटकावयाचें व त्याची पात्रापात्रता न अजमावता त्यालाच त्या जिंदगीची मालकी अर्पायची, यांत कल्याणापेक्षा अकल्याणच जास्त. दत्तक-पुत्र घेऊन अगर भाच्यापुतण्यांना पैदा करून संपत्ति अपात्रीं अर्पिणें ही गोष्ट व्यक्तीला आणि समाजाला हानिकारक आहे. समाजाच्या कित्येक गरजा इतक्या तीव्र आहेत, कीं विशिष्ट कुळातच संपत्ति कोंडण्याची लोकांची प्रवृत्ति नष्ट झाली तर त्या पुष्कळ अंशीं दुरावतील. म्हणून म्हणतो, मामा, आपल्या संपत्तीचा कोंडमारा करण्याची कल्पना सोडून द्या. व्यक्तीची चैन पाहूं नका, समाजाचें हित पाहा. गरज आणि पात्रता यांचा मेळ घालून संपत्ति विभागली तरच समाज सुखी होतो.

“मग मामा, हें समाजश्रृंगण फेडून केव्हा येतां भिकडे राहायला ? आपलें अनुमतीचें पत्र येतांच मी आपल्यास नेण्याकरिता येमीन.

आपला

दाजी.”

माझे तें पत्र वाचून होतांच मीं मामांकडे नुसतें पाहिलें. बोललों मात्र कांहीच नाही. कारण कठीणच होती ती गोष्ट. दाजीचे विचार खरें म्हटलें तर वावगे नव्हते. पण त्याचा कैवार घ्यावा तर मामांना रुचणार नाही आणि त्याला दोष देणेंहि सयुक्तिक होणार नाही, अशा कार्त्तीत मी सापडलों होतो. मामी ती मुकी अवस्था पाहून मामा म्हणाले,

“पाहिलांत ना किती तऱ्हेवाभीक गृहस्थ आहे तो ! पण बेवज्यावरच तुमचें सगळें आश्चर्य खालास नका करूं. दासाठी ठेवा राखून थोडें—”

असें म्हणून मामांनी दुसरें भेक पत्र अशीखालून काढून मला दिलें. तें पत्र असें—

“ आदरणीय मामा,

“ तुमच्यामागे तुमच्या घरांत दिवा लागावा अशी तुमची भिच्छा स्वाभाविक असली, तरी ज्या पद्धतीने तो लागावा अशी तुमची अपेक्षा, ती पद्धत समजसपणाची म्हणतां येणार नाही. मामाच्या घरांत भाच्यानेच दिवा लावावा असा तुमचा अट्टहास कां? शिवाय मामा जसे मरून जाणार आहेत तसा भाचाहि मरून जाणार आहे. आणि तुमच्याप्रमाणे तुमच्या भाच्याचाहि वंश खंडला, तर घरांत अक्षय दिवा लावण्याची कामगिरी करणार कोण? याकरिता आकुंचित दृष्टि सोडून विचार व्यापक करा, म्हणजे तुमच्या घरांत सतत दिवा लागण्याचा सोपा अुपाय तुम्हाला सापडेल. तुमचें भाचेपद अेखाद्या शिक्षणसंस्थेला द्या आणि तिला आपली जिंदगी द्या. व्यक्ति अल्पायु असली तरी संस्था चिरायु असते. ती संस्था तेलाच्या चिमण्यांनी जरी नाही, तरी ज्ञानमय प्रदीपांनी तुमचें घर प्रकाशित राखील.

“ तुम्ही हा संपत्संन्यास घेतल्याचें कळतांच तुमचा दाजी तुम्हाला घेऊन जायला आलाच.

मामा, मी तुमचा
दाजी. ”

दाजीने अितका तिटकारा दाखवला म्हणून त्याच्या पत्नीच्या नांवें स्वसंपत्तीचें दान मामांनी केलें. तो लहरी आणि विकारविवश स्वभावाचा आहे ही गोष्ट मामांना माहीत असल्याने ते त्याच्या पत्राने रागावले नाहीत; आणि माणसाला अत्यावश्यक असणारें आर्थिक स्वास्थ्य त्याच्याच घरी ठेवण्याचा अुद्देश त्यांनी अशा प्रकारें साधला.

मीहि व्यवहारी मनुष्य. दाजीची स्वार्थनिरपेक्षता माझ्या ठिकाणीं नाही. स्वतः सुस्थित राहून जमेल तेवढी समाजसेवा करावी

असें मला वाटत असल्याने दाजीकुटुंबाची झालेली ही तरतूद मला अिष्ट अशीच वाटली. मी दाजीच्या वताने मामांचे आभार मानले आणि ती आनंदवार्ता तिला सांगण्यासाठी जवळजवळ धावतच घरीं आलों.

पण घरीं येतो तों दुसरी ठेक आनंदवार्ता घेवून ती माझी मार्गप्रतीक्षा करीत असल्याचें मला आढळून आलें.

“पेढे काढा अगोदर !” तिला हास्याच्या अुकळ्यावर अुकळ्या फुटत होत्या.

“पण कशाबद्दल तें तरी कळूं दे ?”

माझ्या या अधीर प्रश्नाने ती फिरून हसूं लागली आणि तिने नुकतेंच आलेलें ठेक काढ माझ्यापुढे टाकलें. पत्रावर ठेक आर्या आणि खाली कवीचें नांव, गाव व तारीख याहून ठेक अक्षरहि नव्हतें. तें पत्र जसेंच्या तसें देणें अवघड नसल्याने मी पुढे देत आहे—

“सावधता हो विफला,

सरला पुत्रास जन्म दे परवा ।

विवुजीम नामिलें त्या,

तत्कल्याणार्थ आशि या बरवा ॥

पांडगांव,

ता. ३० अप्रिल १९३५

दाजी."

आजचा दिवस केवढा आनंदाचा ! ठेकामागून ठेक आनंदाच्या बातम्या येवू लागल्या ! त्या आनंदाच्या भरांत दाजीच्या आर्येचा अर्थ लावण्याचें व स्वतःजवळची बातमी तिला कळवण्याचें अवधानहि मला राहिलें नाही.

“तरी मला संशय आलाच होता बऱ्याभावजींच्या अिथल्या लमाच्या वेळीं. ‘काही झालाय वाटतं गडबडगुंडा ?’ म्हणून विचारलं, तर ताकास तूर नाही लागूं दिलीन. सरलाबाभीदिखील भाअूजींचीच प्रतिमा आहे हं अह्लपणांत ! आधीच कळलं असतं तर डोहाळजेवण तरी केलं असतं. ...”

आयुष्यातील भेका मोठ्या सुखाला आपण मुकलो असो निरास सूर तिच्या भाषेन उमटला! काय आश्चर्य आहे पाहा! मिळालेल्या आनंदाचा आस्वाद घेण्याऐवजी गमावलेल्या सुखासाठी इळइळण्यातच माणसाचे मन गुंतलेले असते. आपल्या अत्यंत आवडत्या दाजी-दंपतीस पुत्रप्राप्ति झाल्याचे शुभवर्तमान पुढे उभे असता त्यांत रंगण्या-ऐवजी तिचे मन राहिलेल्या डोहाळजेवणाभोवतीच घिरट्या घालून लागावे हे मला चमत्कारिक वाटते आणि मी म्हटले,

“अगदी व्यवहारशून्य आहे हा दाजी! गरोदर बायकोपेक्षा बैनीलाच डोहाळजेवणाची हौस अधिक असणार हे समजायला इव होतं त्याला. बरं, डोहाळजेवण नाही तर नाही, बारस तरी करू यायचं होतं! तेहि आपणच करून टाकलं या बहादुरानं!”

“अिश! आज तर चौथा दिवस आणि अितक्यांत कसं करतील बारसं?” माझ्या म्हणण्यांतील खोच लक्षांत न घेताच ती म्हणाली.

“पोळ्यापुरतं बारसं नसेल केलं, पण नांवापुरतं तरी केलंच आहे. त्याच्या पत्रांतली पहिली ओळ वाचूनच संपवलं वाटतं पत्र? दुसऱ्या ओळीत हे काय आहे?”

तिने वाचलं--

“विबुजीम नामिलें त्या--”

आणि म्हटलं, “अगबाजी! खरंच की!”

त्यानंतर आम्ही अभयतांनी बराच वेळपर्यंत त्या दोन शब्दांचे पृथक्करण, अर्थसंशोधन केलं. दोन्ही शब्द आम्हांस अपरिचित होते आणि त्यांच्याशी कसून झगडा केला तरी त्यांनी आम्हांस दाद दिली नाही. साहाजिकच “कळेल केव्हातरी” अशी मनाची समजूत घालून आम्ही दुसऱ्या विचाराकडे वळलो.

तिने पहिला प्रश्न केला, “सरलाबाजीच्या बाळंतपणाची व्यवस्था कुठं केली असेल?” आणि नंतर एकामागून एक नव्यानव्या प्रश्नांची सरबत्ती चालू केली. करायला कोण आहे? तिच्या माहेरचे कोणी बोलावले आहे काय? पांचवीची पूजा आणि षष्ठीची

पूजा त्यांनी केली की नाही ? रोज भटजी येऊन शांतिपाठ म्हणतात की नाही ? पोराला वेळ कशी काय लागली आहे ? शांतबित करायला पाहिजे की काय ?— एक ना दोन, शेकडो प्रश्न ती विचारीत होती. जणू माझ्या रूपाने दाजीच तिच्यापुढे बसला आहे असे तिच्या वाटत होतें !

तिचें शंकासमाधान करणें अर्थातच मला शक्य नव्हतें. दाजीच्या प्रत्यक्ष भेटीवाचून ती गोष्ट अशक्य असल्याने तिला आपली जिज्ञासा आवरून धरण्याची मी सूचना केली. तेवढ्यावर ती स्वस्थ बसेल ही माझी कल्पना; पण ती साफ चुकल्याचाच मला अनुभव आला ! दाजीच्या घरची वस्तुरिथिती प्रत्यक्ष जाऊन पाहून आलें पाहिजे असे तिच्या मनाने घेतलें. आपल्या ' मुलुखावेगळ्या ' स्वभावामुळे दाजी बाळंतिणीची अनास्था करीत असेल, अशी शंका तिला येणें अगदीच अस्वाभाविक नव्हतें.

आणि अक्षर भवति न भवति होऊन पांडवगावी जाऊन येण्याचा आमचा बेत मुकुर झाला आणि दुसऱ्याच दिवशीं आम्हीं तो अंमलांतहि आणला.

गांधारी सूतिकागृहांत सरलाबाईला ठेवण्यांत आलें होतें. तेथे जावून आम्ही बाळबाळंतिणीचा क्षेमसमाचार घेऊन आलों. दोघेहि मजेंत असलेली पाहून व विशेषतः छोकरा चांगला निकोप दिसल्यामुळे तिचा जीव भांड्यांत पडला. मात्र दाजीवरील तिचा घुस्सा अद्यापि ओसरलेला दिसत नव्हता.

घरी आल्यावर आमची भोजनोत्तर बैठक भरली, तेव्हा तिने पहिलाच प्रश्न केला,

“ मग उद्या पहिल्या गाडीने निघायचं ना ? ”

“ जशी हुजुरांची आज्ञा ! ” मी उत्तर दिलें.

आमच्या या प्रश्नोत्तरांनीं दाजी चमकला. तो उद्गारला,

“ म्हणजे ? म्हणताय काय वैनी हें ? आल्याबरोबर जायच्याच गोष्टी काढल्यात तुम्हीं ! ”

इतका वेळ ठेवून भरलेल्या सुरंगाला बत्ती लागली. त्याचा स्फोट झाला—

“आगातुकांनी थोडक्यांत चंबूगवाळ आटोपलं म्हणजे बरं असतं भाजूजी. आम्ही काय तुमचीं सोयरीधायरीं का स्नेहीसोबती ? तशीं असतो तर बायकोच्या बाळंतपणाच्या वेळीं तरी आमची मदत घेतली असतीत. डोहाळजेवणाचं अंक राहो मेलं, पण करायच्या आहेत काय त्या बाराशे भानगडी घेऊन ? हज्जार वळसे अन् एकच गाठ. ती म्हणजे एवढीच, की तुम्हाला कुणाची गरज नाही. लोक मूर्ख म्हणून तुम्हाला चिकटायलां जातात ! आम्ही आपली म्हणत होतो, की सरलाबाईला मूल व्हावं आणि घरचं मनुष्यबळ नाही म्हणून आपण बाळंतपण करावं. पण बाळंतपणाची वर्दी बारसं झाल्यावर आम्हाला लागते आहे ! माणसं असून नसल्यागत—”

“वैनी—” तिला मध्येच अडवून दाजी म्हणाला, “आधी माझ्या प्रश्नांची उत्तरं द्या. मला कोट शिवायचा आहे, तर मी कुणाकडं जावं ?”

या विचित्र प्रश्नाचा रोख न उमगल्यामुळे ती नुसती दाजीकडे पाहात राहिली. दाजीने दुसरा प्रश्न केला,

“माझं कपाट दुरुस्त करायचं असलं तर मी कुणाची मदत घ्यावी ?”

“ती अधिकच बुचकळ्यांत पडलेली दिसली. दाजीने खुलासा केला,

“कपड्यांच्या बाबतींत शिंपी आणि कपाटाच्या बाबतींत सुतार हींच लायक माणसं होत. माझ्या मायेची सख्खी आभी असली तरी ती कोट पाहिजे तसा शिवू शकणार नाही ; आणि पाठचा प्रेमळ भाव असला तरी कपाट दुरुस्त करू शकणार नाही. कामाला कळवळ्यापेक्षा कौशल्याची जरूर असते, वैनी. म्हणूनच कोणतंहि काम तज्ज्ञांच्या हातीं सोपवून निश्चित राहणं हा शाहाणपणाचा मार्ग ठरतो. प्रसूति-कार्याला डॉक्टर आणि नर्स हींच योग्य माणसं होत. म्हणूनच मी

स-ला गांधारी सूतिकागृहांत रक्कना केलं; तुमच्या अगत्याचा मला जाणीव नव्हती म्हणून नव्हे. वैनी, माहीत आहे तुम्हाला, सुमिणीच्या अडाणीपणामुळं किती बाळंतिणी नाहक मरतात त्या? परवाच कुठल्याशा स्थानिक सरकारच्या वार्षिक अहवालांत मी वाचलं, की भेका वर्षांत त्या शहरीं ऐकशेभेकूनभैशी बाळंतिणी 'सेप्टिक-पॉयझनिंग' होवून मेल्या! शहरांत साधनसामुग्रीची अनुकूलता असून ही तऱ्हा, मग खेड्या-पाड्यांत कसा कहर चालत असेल याची कल्पनाच करा तुम्ही. माझ तर असं म्हणणं आहे, की प्रत्येक बाळंतपण सर्टिफाईड सूतिकागृहांतच झालं पाहिजे. ”

“अरे, मग जितकीं घरं तितकीं सूतिकागृहं लागतील की! आणि तिथला खर्च कसा झेपणार गोरगरिबांना ? ”

“There you are ! ” माझ्या शंकेवर दाजी उत्तरला.

“ प्रसूतिगृहांची तरतूद सरकार, म्युनिसिपलिट्या आणि पोस्टभरू डॉक्टर करतील. खर्चाचा प्रश्न नागरिक सोडवतील, बायको शाबूद राहायला हवी असेल तर खर्चाला बरून कसं भागेल? आणि यांत दुसरा अेक अप्रत्यक्ष फायदा होईल तो नाही तुमच्या ध्यानांत येत? खर्चाच्या दृष्टानं का होईना, पण बाळंतपण हा बाजू वाटूं लागला म्हणजे तो प्रसंग मुळी येवूच न देण्याकडं किंवा आला तरी कमीत कमी कसा येईल याकडं माणसाची आपसूक दृष्टि राहिल. संतति-नियमन हें आपल्यास अपरिहार्य होवून बसलं आहे आणि तें साध्या मतपरिवर्तनानं जारी करीत बसण्यापेक्षा असल्या कायद्यांनी केलं पाहिजे. तोंड बुघडायचं असेल तर नाक दाबावं लागतं. मी तर म्हणतां, की प्रत्येक प्रसूति दवाखान्यांत तर झाली पाहिजेच, पण तिच्यावर थोडाफार करहि बसविला पाहिजे. त्यावाचून चालू असलेला भरमसाट प्रजावृद्धि- ”

“अहो पण राजेश्री, स्वतः कांदा खावून दुसऱ्याला वेलदेडे चावायला शिकवतां आहां तुम्ही. स्वतःची बायको बाळंत झाल्याला आठवडा तरी अुलटूं दे की पुरता ! मग झोडा संततिनियमनावर लेकचर ! ”

“मुळीच जरूरी नाही. माझी बायको बाळंत झाली हा मी तरी कुठं लाभ समजतो आहे? तो शापच आहे खरोखर! आणि तो बाधू नये अशी दक्षताहि मी ठेवली होती. तथापि मनुष्य प्रमादशील आहे आणि मी त्याला अपवाद नाही. विबुजीमच्या जन्माची वार्ता तुम्हाला कळवताना मी पहिलं वाक्य ‘सावधता विफल झाली’ असं लिहिलं, त्याचा अर्थ आता तरी लक्षात आला ना ?”

या विषयाची अधिक वाच्यता नको म्हणूनच की काय, ती दुसरा विषय काढून म्हणाली,

पण काय हो भाबुजी, ‘विबुजीम’ आणि ‘नामिलें’ म्हणजे हो काय ?”

“अर्थ सरळ आणि स्पष्ट आहे. भाषेत सावरकरी सुधारणा यथागोष्ट व्हावी असं आताशा माझं मत बनूं लागलं आहे. भिप्रजीत ‘Name’ हें नाम आणि क्रियापद या दोन्ही कारणीं उपयोजिलं जातं, तसंच मराठीत ‘नाम’ हें उपयोजिलं जावं म्हणून मी ‘नामिलें’ हा शब्दप्रयोग ‘नाव ठेवलें’ या अर्थी केला आहे.”

“तें एक असो, पण ‘विबुजीम’ म्हणजे काय आहे कोढं ?”

“कोढं नसून आमचं नामदारिद्र्य झाकण्याचं तें एक साधन आहे. मराठ्यांच्या घरीं मुलगा जन्मला कीं गोविंदा, गोपाळा नाहीतर कृष्णा, विष्णु व्हायचा; आणि पोरीच्या वांट्याला गंगा, गोदा, यमुना यायची हें निश्चित. यावरून आपली मराठी मायबोली नांवापुरतीदेखील समृद्ध नाही असं आपण अजाणतां दर्शवतो. आपली मराठी भाषा संवर्धण्यासाठी नवनवी शब्दनिर्मिति आपण सदैव केली पाहिजे, म्हणून मी हें अभिनव नांव बघवलं आहे. यांत आणखी एक विशेष आहे. कोणत्याहि समाजांत पाहिलं तरी आपल्या धर्मवीरांच्या वा साधुसंतांच्या नांवावर एकदेशीय निष्ठा दिसते. पण माझी दृष्टि तशी संकुचित नाही. ‘विबुजीम’ मध्ये विश्वव्यापकत्व आहे. आजगर्भत जगांत जे युगप्रवर्तक महात्मे होऊन गेले, त्यांचा

संगम या विबुजीममध्ये झाला आहे. एके काळीं सर्व जगाला प्रकाश-मान करणारे वेद ज्यानं निर्मिले तो विधाता हा पहिला युगप्रवर्तक; त्या वैदिक संस्कृतीलाहि कांही काळ इतप्रभ करून जग झुलवणारा भगवान् बुद्ध हा दुसरा युगप्रवर्तक; तिसरा महात्मा जीसस खाईस्ट आणि चौथा पैगंबर महंमद. या पुरुषचतुष्टयाच्या आयाक्षरांनी आमचा विबुजीम निर्मिला गेला आहे. ”

नामप्रकरणाचें विवेचन आणखीहि रंगणार असा अजमास होता, तो खरा ठरला. तिने विबुजीम हें नाम नावीन्यपूर्ण आहे हें कबूल केलें; पण नित्योपयोगाच्या दृष्टीने तें गैरसोयीचें आहे अशी तक्रार पुढे केली. ‘विबु’ अशी हाक कानाला कशीशीच लागेल आणि ‘जीम’ म्हणून हाक मारली तर ती मडमिणीच्या मुलासारखी वाटेले, ही तिची तक्रार दाजीने लागलीच दूर करून टाकली. कोण-तेंहि नांव सवयीने तोंडवळणीं आणि कानवळणीं पडतें असें त्याचें म्हणणें. हणमंत नांव असलें तरी कोणी ‘हण’ आणि ‘मंत’ अशीं शकलें करीत बसत नाही, तर ‘हणम्या’ असा कर्कश किताब त्याला बहाल करतात. सवयीने त्यांना आणि त्यालाहि तो गोड वाटतो. त्या न्यायाने ‘विबु’ किंवा ‘जीम’ हींसुद्धा गोड वाटतील. पण दाजीची सूचना अशी, की विबुजीमचे अर्धेअर्धे तुकडे न पाडतां त्याच्या आद्यंताचा ‘विम’ असा नवाच घाट बनवा. तो कसाहि वापरला तरी बेश दिसेल. ‘विमु’ किंवा ‘विमा’ असें कोणतेंहि संबोधन गोड आहे. आणि अगदी गावंढळ पद्धतीने त्याला ‘विम्या’ म्हटलें तरीहि विन्यासारखाच ‘विम्या’हि खपून जातील. शब्दावर कोटि करण्याची दाजीची आवड या वेळींहि अुमटली. तो म्हणाला, “ नाहीतरी आपल्या समाजांत विम्याचा प्रसार व्हायलाच पाहिजे आहे. ”

दाजीचें म्हणणें तिला न पटून आपण त्याला ‘बाळ’ म्हणणार असें तिने जाहीर केलें.

“अगदी निरुपयोगी नांव, वैनी. चारदोन वर्ष विम्याला बाळ म्हटलेलं शोभेल; पण अुया हें बाळ आडवंतिडवं पसरलं आणि त्यालाच बाळं होअूं लागलं म्हणजे कसं वापरायचं तुमचं नांव? यापेक्षा तुमच्या ‘बाळ्याचा’ ‘भाल्या’ करा हवा तर.”

दाजीचा आणि तिचा संवाद मला नेहमीच मनोरंजक वाटतो; पण तो भेकाच गोष्टीवर फार वेळ चालत्यास त्यावर कंटाळवाणेपणाची साक मारूं लागते. म्हणून अधूनमधून विषयांतर करणं मला भाग पडतं. या वेळीं हि तसेंच झाले. मी म्हटलं,

“बरं, डिकाचे लाडू करणार ना? सामान काय काय हवंय आणायला?”

“डिकाचे लाडू!” वाँव म्हणतांच पोलीस दचकावा तसा दचकून दाजी अुद्गारला, “कशासाठी करणार आहां हे लाडू, वैनी?”

“कशासाठी म्हणजे? बाळंतिणीसाठी.”

“साफ नामंजूर! आमची बाळंतीण तुमचा लाडू अुष्टावणारहि नाही.”

“तें कां? बहिष्कार घातला आहे की काय आमच्यावर?”

“तुमच्यावर नाही, पण लाडवांवर खाचित घातला आहे. तुमचे हळाव-डिकाचे लाडू, सुंठीच्या वड्या अन् शेंकभाज या अडाणी युगांतल्या चाली पूर्ण हद्दपार करण्याचा माझा निश्चय आहे. तज्ज्ञ डॉक्टर सांगतील तो आहार आणि अुपचार करायचा अवडंब मी जाणतो.”

“पण डिकाचे लाडू बाळंतिणीला मुद्दाम देतात. ते पौष्टिक अमतात. चांगलेचांगले वैद्यदिखील सांगतात तसं.”

ज्या वेळीं त्या वैयाचं शास्त्र निर्माण झालं तेव्हापासून त्या शास्त्रांत आता नवीन शोध अनंत लागले आहेत, आणि त्याच्या आज्ञा पाळणं हेंच सुरक्षितपणाचं आहे. वैनी, आजीबाजी-फॅशनचीं बाळंतपणं आता थांबवलीं पाहिजेत. हवा-प्रकाशाला सर्वस्वी मज्जाव

असलेल्या त्या व्हॅक होल्समध्ये बाळंतिणीचा कोंडमारा करायचा, तेल-हळदीचं लिपण, सकाळ-संध्याकाळच्या शेगडीची जाळपोळ, हळीव-डिकाचा चरिदा आणि तुपाचा मारा यामुळं—”

“ बाळंतिणी कशा कडबूगत फुगतात. नाहीतर दवाखान्यांतल्या अुपासमारीनं वाळून गेलेल्या आजच्या खारका! अिश्श! आमची मनी पहिल्या खेपेला आली आणि आमच्या आईनं तिचं असं बाळंनपण केलं, की न्यायला आलेल्या नवऱ्याला ओळखता येईना आपली बायको हीच का म्हणून !”

“ हीच आपत्ति माझ्या बायकोवर कोसळायला नको आहे मला. बाळंतपण म्हणजे काही आजार नव्हे. पण तो आजार समजून औषधं चारायची आणि जेव्हा विश्रांति एवढ्या एकाच गोष्टीची आवश्यकता असते तेव्हा सकाळसंध्याकाळ अंगाला लावायच्या निमित्तानं तिला घामाघूम करायचं. विश्रांति, मोकळी हवा आणि हलका आहार हेच बाळंतिणीला योग्य उपचार. या उपचारांनी ती खणखणीत आणि निकोप राहते आणि तुमच्या भरमसाट खादी-मुळं बाळंतीण नवऱ्यालाहि ओळखूं न येण्याभितकी फुगली, तरी तो ढिगारा आरोग्यापेक्षा रोगांनीच भरलेला असतो. तुमच्या मनुताओ भितक्या तय्यार होत्या, तर सहा महिन्यांत शिजून गेल्या म्हणून तुम्हीच सांगत होतां ना? ”

“ अहो, पण तिला दृष्ट बाधली—”

“ दृष्ट बाधली ! होय, तुमची बाळंनपणाविषयी असलेली वेडगळ दृष्टीच तिला बाधली ! तें काही नाही वैनी, मी मघाशी सांगितला तो अेकच अुगाय या साऱ्या आपत्तीचं निरसन करूं शकेल. बाळंतपण हें दवाखान्यातच झालं पाहिजे, हा कायदा सरकारनं जारी करावा. त्यामुळं मुलांचा लोंडा थोडा तरी कमी होतील आणि होतील तीं मुलं आयांसकट शाबून राहतील.”

“ येत्या शिशुसप्ताहांत तुम्ही या विषयावर अेक व्याख्यान या भाअूजी. शिशुसंगोपनावर नामांकित डॉक्टर अुगीच काथ्याकूट करीत बसतात. त्यापरीस—”

“भेका वाक्यांत मी शिशुसंगोपनाचा सर्वोत्तम उपाय सांगून टाकीन. शिशुसंगोपनाचा उत्तम उपाय म्हणजे संततिनियमन !”

“खासा न्याय ! पिकावरची कीड मारायला शेतच पेकं नये; किंवा सुशिक्षितांची बेकारी नाहीशी करायला शाळा-कॉलेजच बंद करावी असं सांगण्यासारखं आहे हें !”

आपण बिनतोड युक्तिवाद केला अशा आविर्भावाने ती हसलेली पाहून दाजी म्हणाला,

“माझ्या म्हणण्याचं तुम्हाला हसूं येतं; पण थोडा विचार केलांत तर तें किती बरोबर आहे हें तुम्हाला दिसेल. तुमचे शिशु-सप्ताह सालोसाल होतात ते मीहि पाहतों आहे. ‘मुलाला धुतलेले कपडे वापरा, गायीचं दूध पाजा, मोकळ्या हवेंत आणि सूर्यप्रकाशांत त्याला हिडवा, त्याला रडवूं नका, अफू घालूं नका, ग्लॅक्सो चारा, डॉक्टरकडून त्याची तपासणी वरचेवर करून घ्या,’ भित्यादि गर्जना व्याख्यानांच्या, चित्रांच्या आणि भितपत्रिकांच्या द्वारां तुम्ही करता. कलेक्टरला गव्हर्नरचा दृष्ट्या असतो म्हणून तो मामलेदार-महाल-कऱ्यांना तंब्या भरून हे समारंभ साजरे करतो. गरिबांचीं पोरं धट्टी-कट्टी व्हावीं हा हेतूच नसतो मुळी. टाभिम्सचे दोन स्तंभ भरले म्हणजे झालं. वैनी, तुम्हीच सांगा, हे उपाय चांगले असले तरी अंमलांत आणणं कसं शक्य आहे? सुदाहरणच घेऊन बोलूं आपण. श्रीयुत बाळकेश्वर हे शाळामास्तर. दरमहा पगार रुपये पंचवीस. शिकवण्या करून पांचसात रुपये जादा कमायी. वड्यांत तीस रुपये धरूं. ते, त्यांची पत्नी आणि त्यांचीं पांच मुलं. म्हातारी आधी मरून गेली आणि घरीं आलेली अकडि बहीण त्यांना नाही असं धरलं तरी लहानमोठीं सात तोंडं भरण्याचं सामर्थ्य या तीस रुपयांत आहे का? ग्लॅक्सो आणि गायीचं दूध पोराना पाजायचं तर या आधीबापांनी वायुभक्षण करण्यावांचून गत्यंतर नाही. धुतलेले कपडे वापरावेत हें कबूल; पण ते धुवायचे कुणी, केव्हा आणि कसे! परीट पैसे मागतो अन् त्यांचीच तर टंचावी ! बाळकेश्वर शाळा शिकवण्यांत

गर्क तर बायको वेळेवर स्वयंपाक करायच्या फिकिरीत ! मोठ्या चिमीच्या स्वाधीन मधला बंड्या करायचा अन् छोट्या बाळीला गोळी देऊन पाळण्यांत पाडायचं, यापेक्षा ती बिचारी काय करू शकणार ? वाळकेश्वराच्या राज्यांत पौष्टिक पदार्थांना मज्जावच ! पण पोराना पोटभर मोकळी हवा चारण्यासहि त्यांची माय असमर्थ असते. घराबाहेर पडायचं म्हणजे अुरांत धडकी भरते बिचारीच्या ! कारण तिला तीन तंत्रं संभाळत वाटचाल करावी लागते ! बंड्याला बोट धरून चालवलं तरी बाळीची बैठक कमरेवर जाम असते; आणि होअूं घातलेला नवा अवतार पोटांत गोळा आणीत असतो ! अशा मायबापांच्या बालबच्चांना तुमचे शिशुसप्ताह काय कामाचे ? तुमचे शिशुसप्ताह नर्स व पर्सवाल्या लोकांना झकास. पण असे भाग्यवंत आपल्या देशांत कितीसे आहेत ? सारा भरणा वाळकेश्वरांचा ! त्यांचं शिशुसंगोपन म्हणजे संततिनियमन. समजा, वाळकेश्वरांना अेकच अपत्य असतं तर त्यांचं संगोपन त्यांनी तुमच्या सप्ताहा पद्धतीनं हि केलं असतं. पैसा मोजका असला तरी अपूर्वाभी मुबलक राहिली असती. पैशाभितकंच अपूर्वाभीचं हि महत्त्व आहे. ”

दाजीचें हें व्याख्यान मला आवडलें आणि तें तिलाहि आवडलें असलें पाहिजे याची मला शंका नव्हती. तरपिण ती म्हणालीच,

“ काहीतरी मुलुखावेगळं असतं भाअूजीचं... ”

.आम्ही पांडवगावी चारपांच दिवस राहिलों. आमचे रोज नवेनवे वादविवाद होत आणि निरनिराळे बेतहि ठरत. पण शेवटीं मुकर झाला तो बेत असा—

अस्तिपतळांत तीन आठवडे राहून सरलाबाजीने तिथचा निरोप घ्यावा. नंतर तिला दाजीने आमच्याकडे आणून पोचवावें. मामांचा नातू आणि त्यांनी देऊन ठेवलेल्या देणगीचा भावी धनि त्यांच्या नजरेखाली आणण्याचें कार्यहि यांत साधावयाचें होतें. दाजीला हा बुद्देश कळवावयाचा नव्हता. कारण आपल्या पत्नी-मुलाला मामांनी अिस्टेट दिली हें काही त्यांनी सत्कृत्य केलें नाही, असे दाजीचें अजूनहि मत होतें.

अरळेच्या दिवशीं दाजी आमच्या घरीं सहकुटुंब सहपरिवार येउन दाखल झाला.
(पान २१६)

ठरलेल्या दिवशीं दाजी आमच्या घरीं येऊन सहकुटुंब सह-परिवार दाखल झाला.

“सांभाळा हें लटाबर, वैनी !” घरीं शिरतांच आपला विम्या तिच्या हातीं देत दाजी म्हणाला.

ती त्या नव्या पाहुण्यांत भितकी गुंग होऊन गेली, की दाजी-सरलाबाजीला ‘या बसा’ म्हणण्याची अुमकाहि तिला राहिली नाही. पण—

“आता आम्हाला परवानगी ?” या दाजीच्या प्रश्नाने ती भानावर आली आणि म्हणाली,

“म्हणजे ! सुटीच आहे ना आता ? मग घाई कां अशी वाच मागं लागल्यागत ? कुठं तारीखबिरीख नेमलीय की काय ?”

“होय, कांही अंशीं तसंच. प्रापंचिक जबाबदारीतून मी आता नैतिक दृष्ट्या मुक्त झालों आहे असें मला वाटतं; आणि म्हणूनच मी आता समाजकार्याला वाहून घ्यायचं ठरवलं आहे.”

‘म्हणजे ! गोरक्षप्रचारक होणार आहां की खादीभांडार काढणार आहां ?’

“मातीत टाकण्याजितकं मांस आयुष्य मृत्युशून्य नाही. महाराष्ट्राला लागलेला अेक कायमचा डाग धुऊन काढण्याची माशी महत्त्वाकांक्षा आहे.”

“कोणचा डाग बाकी तो ?”

अुभ्याअुभ्या हें व्याख्यान चालू देणें मला भिष्ट वाटेना. कारण स्वस्थपणें चहा पीतपीत बोलण्यांत दाजी आपला विषय चांगला रंगवील असा माझा कयास होता व तो झराहि ठरला.

महाराष्ट्रांत बुद्धि आहे आणि कर्तबगारीहि कमी नाही; पण घरकोंबडेपणामुळे त्याच्या या गुणांचें तेज मुळीच फाकत नाही. घर सोडण्याचा मद्रासी गुण महाराष्ट्रांत आला तर अटकेवर भगवा झेंडा नाचविण्याचा पराक्रम आजहि महाराष्ट्र करून दाखवील. आणि आपण हें सोदाहरणाने सिद्ध करून दाखविणार, असें दाजी म्हणत होता.

बाहेरच्या देशांनी येऊन महाराष्ट्र धुवून नेष्माचा सपाटा चालविला असता आपण त्यांचाच किता गिस्वला पाहिजे असे त्यांचे म्हणणे. हिंदुस्थानातून कवढीहि न नेता परदेशातले मूठभर तरी सोने आपण हिंदुस्थानांत आणू ही दाजीची प्रतिज्ञा. भेका दाजीने अशी पायवाट पाडली की शेकडो दाजी तीच वाट चालतील आणि जाणाऱ्या सोन्यासारखा येणाऱ्या सोन्याचा प्रवाहहि हिंदुस्थानांत— आणि तो घरकोंबडा म्हणून इटाळला गेलेल्या महाराष्ट्राच्या प्रयत्नाने वाहू लागेल, हें दाजीचे मनोराज्य ! महाराष्ट्राला सुवर्णगंगेचा भगीरथ अशी पदवी संपादन करून देण्याचा चंग दाजीने बांधला होता.

दाजीचे टोलेजंग बेत चालत, त्यांतलाच हाहि भेक भसेल अशी प्रथम माझी समजूत होती. पण या वेळची त्याची तयारी काही औरच होती. गेले दोन महिने पत्रव्यवहार करून त्याच्या साहाय्याने त्याने आपला कार्यक्रम मुकुर केला होता. मुलतानला जीवनराम मीरचंदानी आणि कंपनी या नांवाची भेक मोठ्या भांडवलाची व्यापारी संस्था नुकतीच स्थापन झाली असून हिंदुस्थानांतला पक्का माल परदेशांत विकायचा तिचा अुदेश आहे. अफगाणिस्थान, बलुचिस्थानसारख्या नजीकच्या आणि प्रगतिपथावरील देशांत आपली जाळी पसरण्याचा कंपनीचा अुदेश असून तो सफल करण्यासाठी कंपनीने सरहद्दीवरील मोठमोठ्या शहरी आपली ठाणी (Branches) सुरू केली होती; व त्यांत काम करण्यासाठी हिंमतवान हिंदु तरुण पाहिजेत, अशी मागणी जाहीर केली होती. ही मागणी दाजीच्या दृष्टीस पडली आणि त्याने आपली अनुमति कंपनीस कळवली. कंपनीने त्यास मुलाखतीस बोलावले होते आणि त्यासाठी दाजा आज रात्रीच्याच गाडीने निघणार होता.

टांग्यांत बसण्यापूर्वी त्याने आम्हां अुभयतांचा सप्रणाम निरोप घेतलाच, पण बायकोस आपल्यासमोर अुभी करून म्हटलें,

“स, निम्माला संभाळ. आता तुझी मुख्य जबाबदारी तीच आहे. माता होतांच पत्नीची अवतारसमाप्ति होते. आता तू

दाजीची पत्नी राहिली नाहीस तर विम्याची माता बनली आहेस हें ध्यानांत धरून आपलं कर्तव्य योग्य प्रकारें पार पाड. आता दाजी तुझ्या हिशेबी मेला असंच तूं समजलं—”

त्याचें वाक्य पुरें ऐकायला सरलाबाभी तेथे राहिली नाही व तीहि नापसंती दर्शवीत म्हणाली, “वेळींअवेळीं काय हव्वं तें बोलवतं तरी कसं तुम्हाला, भाऊजी? बरं चला, तो टांगेवाला लागलाय ओरडायला. सुखरूप पोचल्याचं पत्र पाठवा, अन् पत्ताहि कळवा न विसरतां.”

तिकडची परिस्थिति पूर्ण अजमावल्यावांचून आहे या नोकरीचा राजीनामा न देण्याचा पोक्त सल्ला मी दिल्यावर दाजी टांग्यांत बसला.

तिसऱ्याच दिवशीं ‘सुखरूप पोचलों. कंपनीशीं अनुकूल करार-मदार झाले, पत्रव्यवहार कंपनीच्याच पत्त्यावर करावा,’ अशी दाजीची तार आली आणि जीव भांड्यांत पडल्यासारखा झाला.

आणखी तीनचार दिवस गेले आणि दाजीचें सविस्तर पत्रहि आलें. त्यांत त्याने प्रवासांत आलेले अनुभव दिलेले होते, मारवाडी मॅनेजरच्या गमती दिल्या होत्या आणि हिंदी भाषेच्या बिनसरावामुळे आपली कसकशी मौज बुडाली हें सांगून त्याने लिहिलें होतें—

“काबूल, कंदाहारला शाखा सुरू करावयाच्या असल्याने कंपनीचे असि. मॅनेजर लाला मलिकराय आजच दौऱ्यावर निघणार असून त्यांचा सेक्रेटरी म्हणून मीहि जाण्याबद्दल मला हुकूम मिळाला आहे. आमचा दौरा क्वेटा—खिलातवरून व्हावयाचा आहे. कारण तिथल्या शाखांची तपासणीहि करावयाची आहे. माझे हें पत्र आपल्या हातीं पडेल तेव्हा मी क्वेट्यास ऍचचे हिशेब तपासत बसलों असेन.”

दाजीचें हें पत्र वाचून आम्हाला मौज वाटली आणि दाजीबद्दल अभिमानहि वाटला. “आमचे भाऊजी आहेतच तसे! लाथ मार-तील तिथं पाणी काढतील!” असें म्हणून तिने मांडीवरील विम्याला अचलून त्याचा मुका घेतला.

अितक्यांत अेजंटाकडून ताजा टाअिम्स आला आणि मीं तो रोजच्या अुत्सुकतेने अुघडला. ती अेक ओळ वाचतांच माझ्या अुरांत धरस झालें आणि टाअिम्स हातांतून गळून पडला !

“ काय झालं ? ” तीहि दचकून अुद्गारली.

काय अुत्तर देणार मी तिला ?

वेळ आली म्हणजे काळ आपला बळी कुठूनहि ओढून नेतो म्हणतात तें खरें नाही काय ? नाहीतर भूकंपांत गाडला जाण्यासाठी दाजी आपल्या पायाने धावत कां गेला असता तिकडे ?

मीं कवेट्यास व मुलतानास जीवनराम मीरचंदांनी कंपनीला तार करून दाजीची खुशाली विचारली; पण जबाब नाही ! अखेर सरकारला तार केली तेव्हा चार दिवसांनी अुत्तर आलें, की “ सदर कंपनीची टोलेजंग अिमारात जमीनदोस्त झाली असून तिच्याखाली खूप मंडळी गाडली गेली असली पाहिजेत. कंपनीच्या चालकांचा कांहीच पत्ता लागत नाही ! ”

तिचे डोळे सारखे पाझरताहेत; पण सरलाबाअीला धीर देण्यासाठी तिला अुसना धीटपणा दाखवावा लागत आहे. पण अशाने का तिचें समाधान होणार ? गरीब बिचारी ! तिच्या मनःस्थितीची मला कल्पनाहि करवत नाही ! “ अजून तारेचा जाब नाही ” असें धडधडीत खोटें सांगून मी वेळ मारून नेतो आहे. साधेल तितके दिवस साधेल !

शेवटीं गोड घास घेअून जेवण संपवावें असें म्हणतात; पण दुदैवाने दाजी-वरित्रावर या कटु प्रसंगाचा पडदा पाडण्याची पाळी माझ्यावर आली आहे. दाजीच्या या प्रयाणाने माझ्या आयुष्यातील अेक मोठें स्नेहाचें, प्रेमाचें ठिकाण नाहीसे झालें आहे. दिसायला तऱ्हेवाओक असला तरी त्याच्या अभिनव विचारांनी माझी दृष्टि व्यापक होण्यास मदत झाली आहे. घटकाभर खटका अुडाला तरी त्याने आपला सुहृदभाव कधीच ओसरूं दिला नाही. अुलट दिवसगतीने त्याचें प्रेम अधिकाधिक दृढच होत राहिलें. अडीअडचणीच्या वेळीं

इकने हाक मारावी असा माझा हा दोस्त आज तरी मला पारखा झाला आहे !

दाजीच्या या अपघाताने त्याचे वाचकमित्रहि इळइळल्याशिवाय राहणार नाहीत. कोणाचें सात्वत कोणी करायचें असा हा बाका वखत आहे. दैवबादाला जाणते लोक थारा देत नाहीत; पण अशा प्रसंगी त्या दैवावरच भिस्त ठेवण्यावाचून काय करता येणार आहे ? त्या दैवाने आपली वक्रदृष्टि बदलून दाजीला शाबूत राखावें आणि त्याची आमची पुनर्भेट करावी, अशी आशा भुराशी धरून काळ कंठणें भेवठेंच आपलें काम आता शिल्लक राहिलें आहे.

दैवाच्या मेहेरनजरेने मला दाजी परत मिळाला तर ती आनंदवार्ता मी विनाविलंब जगजाहीर करीन. आणि कुणा शोध-काला त्याचा थांगपत्ता लागला, आणि जर त्याने तो मला कळवला, तर त्याचे उपकार मी कधीहि विसरणार नाही.

दाजीचें अिच्छापत्र

रुपाया हरवला म्हणजे नाणेंखुर्याचीहि अपूर्वाआ वाटूं लागते. स्नेहाच्या बाबतींतहि तसेंच. स्नेही आवतीभोवती वावरत अपला म्हणजे त्याच्याकडे आपण फारसे लक्ष देत नसलों, तरी तो नजरे-आड झाल्यावर त्याच्या किरकोळ गोष्टींचीदेखील वरचेवर आठवण येते, त्याचें कौतुक वाटूं लागतें. दाजीच्या बाबतींत हा अनुभव मला प्रत्यही येत आहे.

दाजी नजरेआड झाल्याला आता आठनऊ महिने होत आले. या अवधींत असा भेकहि दिवस गेला नाही, की ज्या दिवशीं भाऊ-जींची आठवण येथून तिचे डोळे ओले झाले नाहीत. दाजी आमच्या-मध्ये प्रत्यक्ष होता, तेव्हा त्याला आम्हीं शेकडो वेळां उपहासिलें असेल, त्याच्या आचरटपणाची हेटाळणी केली असेल, अगर त्याच्याशीं खडाजंगीं ओडून त्याच्यावर संतापण्याचे प्रसंगहि आमच्यावर अनेक आले असतील. पण त्या साऱ्या गोष्टी त्याच्याबरोबर संपत्या आणि आता त्याच्याविषयीचें ममत्व व प्रेम भेवडेंच काय तें शिल्लक अुरलें आहे.

मृत्यूचा—! काय म्हटलें हें मीं ! त्या दारुण शक्तीचा आणि दाजीचा संबंध जोडण्यास अजूनहि माझे मन तयार होत नाही. दाजी अद्यापि ज्या जगांत आम्ही वावरतो त्याच जगांत आहे, असें आमचें

आशावादी मन मानतें. तो जिवंत असून अज्ञानवासांत कसा व कां राहील अशा शंका येत नाहीत असें नाही; पण प्रेमबद्ध मनाला ही तर्कबद्ध विचारसरणी मानवत नाही. 'नो न्यूज अिज् गुड न्यूज,' म्हणजे मुळीच बातमी कळली नाही म्हणजे सर्व कुशल समजावें, ही विचारसरणी आम्हीं सर्वांनी स्वीकारली आहे.

फलज्योतिषावर माझा विश्वास नाही. ज्या आठवड्यांत हमखास भाग्योदय असें वृत्तपत्रीय भाकित प्रसिद्ध व्हावें, त्याच आठवड्यांत आणि त्यांत अुल्लेखिलेल्या विशेष लाभदायक तारखांस लक्षांत राहण्यासारख्या ठोकरा मला बसाव्या, असा विपरीत अनुभव अनेकदा आल्यानेच माझी या भविष्यावरील अश्रद्धा बळावली आहे. विचारी मन असें अश्रद्ध बनलें असलें, तरी वेडें मन त्याभोवती अयापीहि घुटमळतें आणि प्रत्येक पत्रांतील प्रत्येक भविष्य चाळून अपेक्षित कार्य-सिद्धीच्या, प्रियजनमीलनाच्या वा नष्टधनलाभाच्या तारखांकडे डोळे लावून बसतें. त्या तारखेदिवशीं दारापुढून जाणाऱ्या प्रत्येक टांगा-मोटारीतून दाजी अुतरेल, निदान पोस्टमनच्या पुडक्यांतील अेखाया पत्रांतून तरा दाजीचें कुशल वर्तमान येतील, या आशेने माझे मन अस्थिर होतें. पूर्ण निराशेपेक्षाहि ही अस्वस्थता अधिक तापदायक होते.

तिची आणि सरलाबाभीची अवस्था तर विचारायलाच नको. दारावर भिक्षेला येणाऱ्या कुडबुड्या जोश्यापासून प्रख्यात रमल-शास्त्रज्ञ पंडित बदरीनाथजीपर्यंत सर्वांना कौल लावण्याचा दोर्घाचा क्रम अव्याहत सुरू आहे. नवस, व्रतें, अुपवास या गोष्टींना तर खंडच नाही. अितर वेळीं त्यांचे हे वेडेवार मीं चालूं दिले नसतें, पण ही वेळ तशी नाही. फलप्राप्तीच्या विश्वासामुळे नव्हे, पण त्यांच्या मनाला विरंगुळा पडतो म्हणून मी या गोष्टींकडे डोळेझाक करतो आहे. आणि न होअून अेखाया अुपायाला गुण आला तर ? कुणाच्याहि कोंबड्याने दिवस अुगवला तर मला हवाच आहे.

दाजीच्या आम्हां निकटसंबंधी जिवांचीच अशी स्थिति आहे असें नाही. हजारों वाचक-बंधुभगिनीहि त्याच्या पुर्नमेटीसाठी आतुर

माल्या आहेत. भूकंपाच्या आपत्तीत तो गुरफटल्याचें दुःखद वर्तमान ऐकून कितीतरी मनें विकल झालीं. कित्येकांनी आम्हांस व सरला-बाजीस सांत्वनपर संदेश धाडले. दाजी हा अेक समाजातील सामान्य घटक आहे अशी आमची समजूत होती ती खोटी ठरली. त्याने दृष्टी-आड होण्यांत सामाजिक हानि होत आहे अशीं मते प्रकट झालीं, त्याच्या हानीमुळे होणारें दुःख जाहीर सभांतून प्रदर्शिलें गेलें, सांत्वन-पर आणि पुनर्लाभाबद्दल संदेशहि अध्वक्षामार्फत आमच्याकडे आले ! तेव्हा आम्हांला कळलें, की दाजी हा सामान्य माणसापेक्षा कांहीतरी विशेष आहे. आम्हीं त्याला सामान्य मानलें म्हणजे अतिपरिचयामुळे त्याची अवज्ञाच केली. दाजीच्या मित्रपरिवाराची ही सहानुभूति आणि सदिच्छा औपचारिक आणि केवळ बोलकी नसून खरी जिव्हा-ळ्याची आहे हें सिद्ध करणारें अेक अुदाहरण घडलें माझ्याकडे अेका अज्ञात मित्राकडून कांही पैसे आले आहेत. दाजीचा शोध लावून देणाऱ्यास बक्षिसादाखल ते द्यावे आणि शोध लागलाच नाही तर चिरंजीव विबुजीमच्या खाअू-खेळण्यासाठी त्यांचा विनियोग व्हावा, असे त्या अज्ञात सज्जनाचें सांगणें आहे.

दाजी हा खरें म्हटलें तर सुधारक. सनातनी, जुनाट आचार-विचारांवर निर्दयपणें हल्ला चढविण्यांत त्याने कधी कसूर केली नाही. अशा स्थितीत सनातनी मंडळींना दाजीबद्दल हळहळ वाटण्याचें वास्त-विक कारण नाही. तरीहि अेका वेदमूर्तीचें पत्र मला आलें. त्यांत त्यांनी लिहिलें आहे-

“ श्रीयुत दाजींचे विचार मला पटन नसले, तरी त्यांच्या प्रामा-णिकपणाबद्दल मला शंका आली नाही. दाजींची मला प्रामुख्याने दिसणारी दुसरी गोष्ट म्हणजे जनहिताबद्दलची त्यांची कळकळ. लोक हसतील म्हणून आपली प्रामाणिक मते दाबून ठेवण्याचा भ्याडपणा त्यांनी कधीच दाखविला नाही. अशीं माणसें फार थोडीं निपजतात; आणि जरी निपजली तरी दीर्घ काल लाभत नाहीत. श्रीयुत दाजींच्या शोधाबद्दल पंशाचा खर्च करण्याभितका मातबर मी नाही. तरपिण

आश्वरानिष्ठेचें शुद्ध भांडवल माझ्यापाशी आहे. माझा मोरया दाजीचा पुनर्लाभ खचित करून देतील. त्याची कृपा व्हावी म्हणून मी श्रीला अर्धशोषाच्या अकरावीस आवर्तनांचा अभिषेक सुरू केला आहे. सोबत श्रीवर वाहिलेलें हळदीकुंकू धाडलें आहे, तें सौभाग्यवती (ब्राह्मणाच्या तोंडातून निघालेला शब्द आहे हा) सरलाबाजींनी प्रत्यहीं लावावें. त्याचप्रमाणे मंगलमूर्तीच्या नैवेद्याचें पंचखाद्य चि. विबुजीमला खाऊ म्हणून धाडलें आहे. तें त्याला रोज देत जा. पुढच्या संकष्टास पुन्हा पाठवीन. विघ्नहर्त्री गणरायाचा प्रसाद वाया जाणार नाही. ” अथवा मजकूर लिहित्यावर ताजा कलम घालून भटजींनी पुढील मजकूर लिहिला आहे-

“ सौभाग्यवतीने सरलाबाजीस माघात अंगारकी संकष्टी आहे, ती करावयास सांगितलें आहे. ”

त्या सहृदय दंपतीच्या सहानुभूतीने ओथंबलेले शुभ संदेश आले, त्या दिवशी आमच्या घरी अरुंच्या सरीवर सरी ओघळल्या. सरलाबाजी तर बेशुद्ध पडण्याच्या बेतास आली. दाजीच्या आपत्तीची बातमी कळली त्या पहिल्या दिवशी रडली नसेल अितकी ती या पत्रवाचनाने रडली ! पुरुषासारखा पुरुष मी. मन दगडासारखें घट्ट करायचें ठरविलें असूनदेखील त्या दोघींची ती अवस्था पाहून मला हुंदका आवरला नाही. सज्जनांची सहानुभूति धीर देते, तशी रडवतेहि !

दाजीविषयी वाटणाऱ्या सार्वत्रिक ममत्वाचें वर्णन कुठवर करूं ? तो कुणाच्या स्वप्नांत येऊन आपण अमुक ठिकाणी आहों असा दृष्टांत देतो, तर कुणाला आपल्याकडे आलेला विमाजेजंट दाजीच असल्याबद्दल भास होतो ! असो.

योगायोगावर भिस्त ठेवून तूर्त तरी दिवस कंठांत आहों. कर्ता पुरुष या नात्याने दाजीच्या बिम्बाडाची आवराआवर करून ठेवली आहे. पांडवगावची अडगळ येथे आणली आणि ती व्यवस्थित लावीत असतां पुष्कळशा अपयुक्त व नाशिन्यपूर्ण बिजा मला आढळून आल्या.

वखपात्र अथवा दागदागिन्यांचा संग्रह दाजीने केलाच नाही म्हटलें तरी चालेल. पण ग्रंथसंग्रह करण्यांत त्याने खूप परिश्रम केले असें माझ्या दृष्टोत्पत्तीस आले.

दाजीचा दुसरा साठा म्हणजे त्याच्या लिखाणाचा. तीं ढीग-भर दतरे म्हणजे असेल कसलीतरी रद्दी असें प्रथम मला वाटलें. आणि तिची वाण्याकडे रवानगी करावी अगर ती गरम झऱ्याच्या कारणी लावावी, असाहि विचार माझ्या मनांत आला. मीं आंधळेपणाने तसें केलें असतें, तर महाराष्ट्र-साहित्य-भांडाराची फार मोठी हानी झाली असती. माझा विचार बदलण्यास अेकच कपटा कारणीभूत झाला. त्यावर पुढील चार ओळी होत्या—

होत्या रानभरीं तरारुनि अुभ्या
वृक्षांसर्वे वल्लरी
' माजे झाडुर व्यर्थ ' बोलुनि असें
गेला करंटा दुरी ॥
जाअूनी जवळीं गुणज्ञ निरखी
ती सृष्टिची दौलत
त्यातें सापडलीं किती नवनवीं
पुष्पे सुगंधान्वित ॥

हा श्लोक दाजीकृतच असावा असा माझा अजमास आहे. कारण या चार ओळींन अेरुदोन ठिकाणीं खाडाखोड नि दुरुस्ती केलेली होती. हस्ताक्षर दाजीचेंच होतें. त्याने दुसऱ्या कोणाचा श्लोक अुतरून घेतला असता तर त्यांत खाडाखोड असण्याचा संभव नव्हता. आणि असा अेखादा श्लोक बनवणें दाजीला अशक्य नव्हतें.

दाजीच्या या श्लोकरचनेचा अुद्देश काय, याचा अुलगडा होण्यास आता कांहीच-मार्ग नव्हता. आणि मी त्या खटाटोपांत पडलोंहि पण नाही. त्या सुभाषितांतील संदेश माझ्या मनापर्यंत जाअन मिडला आणि ' दाजीच्या दप्तरास केवळ रद्दीचा ढीग समजू नको, त्यांतहि नवीनवीं सुगंधित पुष्पे सापडणें शक्य आहे, ' असें त्याने मला बजावलें.

आणि झालेंहि तसेंच. दाजीचीं दप्तरें म्हणजे ठेक ज्ञानभांडारच आहे असा मला प्रत्यय येऊं लागला. दाजीला आम्ही घरकोंबडा म्हणून हिणवीत असूं. चारचौघांत विनाकारण जायचें नाही असा त्याचा खाक्या असे. पण आपल्या घरकोंबडेपणाचा उपयोग त्याने केवळ शोषा ताणण्यांत किंवा बायकोभोवती पिंगा घालण्यांत केला नाही, असें त्याच्या या लेखनपसंतीवरून निःसंकोचपणें म्हणतां येतील. अमुक संताने लक्ष ग्रंथ लिहिला असे संतवाङ्मयांत अुल्लेख आढळतात. दाजीच्या लेखनांत सुसूत्रता असती व त्याने आपलें लेखन अभंगभोवीच्या साच्यांत दाबलें. असतें, तर मला वाटतें, त्याची लेखनसंख्या अर्ध्यापाळून कोटीपर्यंत सहज गेली असती.

दाजीचें लेखन— कांही तुरळक अपवाद वगळल्यास— गद्यमय आहे; तसेंच तें ग्रंथरूप नसून स्फुट आहे. कांही विवेचनात्मक दीर्घ प्रबंध असले, तरी बहुतेक लघुनिबंध आहेत. कांही टिपणें आहेत, चुटके आहेत, संवाद आहेत. त्याचें विवेचन क्लिष्ट नाही. सुबोधता हा त्याचा प्रधान गुण म्हणून सांगतां येतील. त्याचें मतप्रतिपादनहि संदिग्ध अगर गुळमुळीत नाही. आपलें म्हणणें स्पष्टपणें मांडण्याचा दाजीचा बेडरपणा त्याच्या लिखाणांतहि प्रकट झाल्यावाचून राहात नाही. दाजीच्या दप्तरांतील अेखादा कपटा बोकें सुंद करून सोडतो, तर अेखाद्या कागदांत हास्यरसाच्या वज्या भरलेल्या आढळतात !

अलीकडे फुरसतीच्या वेळीं हें दाजीचें साहित्यभांडार वाचीत बसण्यांत आम्ही कालक्रमणा करीत असतों. परवा तिने ठेक कल्पना सुचविली आणि ती मलाहि पटली. आपल्या वाचनांत आलेले महत्त्वाचे कागद अधूनमधून प्रसिद्ध केल्यास दाजीच्या पुष्कळ मित्र-मंडळींस आनंद वाटे. लेखनाच्या रूपाने का होअीना, त्याची भेट झाल्याचा आनंद त्यांना होतील. मनुष्य दुधाची तहान ताकावर भागवतोच.

आमची ही समजूत पडताळून पाहण्यासाठी मी आज दाजीचें भिच्छापत्र पुढे देण्याचें योजिलें आहे. आमची आवड तीच सर्वांची आवड असणें शक्य नाही. तथापि, दाजीचीं हीं, रद्दींतील रत्नें लोकांप्रिय झाल्याचें आठळत्यास तीं वाचकांना सादर करण्यास मला आनंद वाटेल. लोकांच्या आवडीवरच हें प्रसिद्धीकरण मी अवलंबून ठेवणार आहे.

माझें भिच्छापत्र

हें भिच्छापत्र लिहून ठेवण्याचें कारण मी अेक प्राणी आहे व प्राणिमात्र मरणाधीन आहे हा त्रिकालाबाधित नियम आहे. दुसरा त्रिकालाबाधित नियम हा, की मरणाधीन होण्याचा क्षण कोणालाहि आधी कळत नाही. म्हणून कांहीं अंशीं प्राण्यांचें मरण हा अेक प्रकारें अपघातच असतो. हें जर खरें, तर अपघातोत्तर व्यवस्थेची रूपरेखा केव्हाहि तयार ठेवणें हें प्रातबुद्धि मनुष्याचें अवश्य कर्तव्य ठरतें. माझ्यापुरतें हें कर्तव्य मी पुढीलप्रमाणे बजावीत आहे.

या प्रकाराला मृत्युपत्र अशी संज्ञा रूढ आहे, पण ती मला अन्व-र्थक वाटत नाही. भिप्रर्जीत यालाच 'बुझिल' म्हणतात आणि त्या शब्दांत ध्वनित होणारा 'भिच्छा' हा अर्थ योग्य असल्याने 'भिच्छापत्र' हा समानार्थी शब्द मी येथे योजिला आहे.

मृत्युपत्रांत लेखक प्रायः आपल्यामागे जगणाऱ्या माणसांस हुकूम फर्मावीत असतो. आपल्या जिंदगीचें दान करतांना तो दुसऱ्या-वर नाना तऱ्हेच्या अटी लादतो. त्यामुळे त्यांचें विचारस्वातंत्र्य नष्ट होतें. मी माझें हें भिच्छापत्र अशा फर्मानांनी दूषित करणार नाही. मी फक्त माझ्या भिच्छा नमूद करून ठेवणार आहे. त्या कोणासहि बंधनकारक नाहीत. योग्य वाटल्यास पाळाव्या. मी आत्म-लेल्या योजनेंत भिष्ट सुधारणा करण्याची मोकळीक मी आधीच देऊन ठेवीत आहे.

कलम १- पैसा. माझ्या पश्चात् माझ्या दोन पॉलिसीचे तीन हजार रुपये येतील. प्रॉविडंट फंडाचेहि कांही पैसे येथू शकतील. हे पैसे 'माझे' आहेत असें मी कधी मानलें नाहीं. माझी प्रापंचिक गरज अत्तम प्रकारें भागल्यावर उरलेला पैसा हा लोकांचा ठरतो. फक्त त्याचा व्यवस्थापक मी. लोकांच्या या ठेवीचा विनियोग लोकहिताच्या दृष्टीनेच व्हावा अशी माझी इच्छा आहे.

माझ्या आधी मेली नसेल तर माझी प्रपंचमैत्रीण (जी माझी पत्नी म्हणून ओळखली जाते) सरला या पैशाची व्यवस्थापक व्हावी. आणि तिने या पैशाचा यथायोग्य विनियोग करावा. स्वतःच्या चरितार्थासाठी, शिक्षणासाठी वा नैतिक अभ्युदयासाठी तिने हा पैसा वेचल्यास तें निषिद्ध ठरूं नये. या पैशाचा स्वतःसाठी विनियोग करतांना नवऱ्याची बायको अशी इच्छादारीची समजूत करून न घेतां सरलाबाधींनी समाजातील जगण्याचा हक्क असलेला अंक घटक अशी भावना ठेवावी.

आम्हांवर अद्यापि अपत्यसंगोपनाची जबाबदारी आलेली नाहीं. ती येथू नये अशी इच्छा व सावधानी आहे. तथापि, मनुष्यसहज प्रमाद घडून तशी जबाबदारी आली, तर जितक्या अत्तम प्रकारें ती पार पाडतां येतील तितक्या अत्तम प्रकारें ती पार पाडणें हें मी कर्तव्य मानतों. माझ्या पश्चात् सरलाबाधींनीदेखील या कर्तव्याकडे डोळेझाक करूं नये. आमच्या पोटी आलेला मुलगा अगर मुलगी हा आमचा प्रमाद असला तरी तो त्यांना भोवतां कामा नये. समाजांत नमुनेदार घटक होण्याचा त्यांचा हक्क आहे. आणि तो हक्क बजावून घेण्याची पात्रता त्यांना येतील अशी त्यांची जोपासना आम्हीं केलीच पाहिजे. म्हणून माझे मरणोत्तर प्रातः होणारें धन या कार्याकडेहि वेचलें जाण्यास माझी हरकत नाहीं.

अपत्यसंगोपनार्थ झालेल्या खर्चाचा हिशेब व्यवस्थित ठेवला जावा. हेतु अथवाच, की हा खर्च म्हणजे त्यांना दिलेलें कर्ज आहे व तें झालीं अन्तर आयुष्यांत दुसऱ्या गरजू बालकांच्या पालनपोषणार्थ

खर्चावयाचें आहे. आपल्यावरील जबाबदारीची निश्चित माहिती त्यांना असणें अवश्य आहे व अवेढ्यासाठीच त्यांच्यासाठी खर्चित्या जाणाऱ्या पैन् पैची नोंद झाली पाहिजे.

कलम २- (अ) सरलाबाओंनी माझ्या पश्चात् काय करावें याबद्दल मी विचार करणें सकृद्दर्शनीं अनावश्यक वाटेल. पण त्यांचा मित्र व मार्गदर्शक म्हणून मला योग्य वाटतील त्या सूचना देवून ठेवण्यास प्रत्यवाय नाही. या सूचना प्रत्यक्ष आचरणांत आणणें अशक्य वा अप्रिय वाटल्यास त्यांनी खुशाल बाजूस साराव्या.

त्यांच्यावर अपत्यसंगोपनाची जबाबदारी नसेल तर त्यांनी अेकदम पुनर्विवाह करावा. सरलाबाओंसारखी पत्नी लाभल्यास संसार सुखमय होतो, हा अनुभव मी तिच्या भावी पतीसाठी मुद्दाम नमूद करून ठेवतों. सरलाबाओं माझ्या प्रयाणसमयीं चाळोस वर्षाहून अधिक वयाच्या असतील तर त्यांनी पुनर्विवाहावांचून वाटल्यास राहावें, तत्पूर्वी वैधव्यजन्य ब्रम्हचर्याची सक्ति पाळणें हें दुर्घट आहे, असें माझे प्रांजल मत आहे. म्हणून सरलाबाओंनी विवाहबद्ध होवून अेखाद्या अभाग्य-वंताचा विस्कळलेला संसार सुधारावा. या कामीं सौ. वैनी व रा. दादा (ह्यात असल्यास) यांनीहि सरलाबाओंस शक्य तें साहाय्य द्यावें.

(दाजीच्या अिच्छापत्राचें हें कलम आम्हां प्रथम वाचलें, तेव्हा सरलाबाओं व ती रागाने फणफणल्या, हें मला सांगितल्यावांचून राहवत नाही. तरण्याताठ्या माणसाने सुखासुखी मृत्यूची अशुभ कल्पना डोक्यांत घेवून मृत्युपत्र करणें हीच गोष्ट मुळी त्यांना कशीशीच वाटत होती. “ वासना तशीं फळं ” असें तिने पुटपुटलेलें मला अेकूं आलें. पण मृत्युपत्र लिहिणें हें विक्षिप्तपणाचें वाटलें तरी वरील पुनर्विवाहाच्या सूचनेने त्यांचा संताप झाला. दाजी दृष्टीआड झाला- नव्हे सृष्टीआड झाला की काय, अशी दाट शंका डोळें वटारून पुढे अुभी राहिली. अशा आजच्या परिस्थितीतहि दाजीव्यतिरिक्त दुसऱ्याची बायको होण्याची कल्पना सरलाबाओंस दुःसह वाटली व ती संतापाच्या आवेगांत म्हणाली, “ चुलींत दाका तें भारूड ! वाटेल तें

बरकटतांना काही वाटलं कसं नाही जिवाला ! ” आणि त्याच वेळीं क्षुधाशमनार्थ आलेल्या विमूला पदराभाड घेण्याऐवजी “ पुरे कर की कडकड ! ” म्हणून अेक धबकाहि घातला. “ हें ग काय तुझं ! बापाचा राग लेकावर काय म्हणून ? ” असे म्हणून तिने त्यास ओढून घेतलें नसतें, तर त्या बिचाऱ्या अर्भकास आणखीहि थोडा आर्भीचा प्रसाद मिळाला असता ! असो. आता पुढील भागाकडे वळूं.)

सरलाबाभोस अपत्य असलें तर त्याची व्यवस्था तिने पुनर्विवाहा-पूर्वी लावावी. आलेले पैसे आणि झालेलें मूल बेखाऱ्या विश्वसनीय संस्थेच्या अगर व्यक्तीच्या स्वार्धीन करून तिला आपला मार्ग मोकळा करून घेतां येतील.

(ब) माझ्या मुलाने (मुलगा अगर मुलगी) काय करावें हें आता सांगतों—

कळूं लागल्यावर मिळेल तसलें शिक्षण संपादन करावें. दुसऱ्या-वर भार मुळीच न पडेल अशी खबरदारी घ्यावी. स्वतःच्या पाया-वर अुभे राहण्यासाठी साधेल तो धंदा स्वीकारावा. धंदा हलका म्हणून बाचकूं नये. केस कापण्याच्या सलूनपासून चामडें रंगविण्या-पर्यंत वाटेल तो धंदा पतकरावा. नोकरी निषिद्ध नाही, पण ती कर-तांना स्वाभिमानाला मूठमाती देऊं नये. यासाठी संस्थानी अगर अेकतंत्री हुकमतीखालील नोकरी निरुपाय झाला तरच पतकरावी. मिळणाऱ्या मुशाहिऱ्याचा मोबदला मालकास देतांना अेक पै तरी अधिक दिल्याचें समाधान असावें. आणि आपल्या न्याय्य हक्कावर गदा घालणाऱ्या व अकारण अपमर्द करणाऱ्या मालकाची योग्य हजेरी घेण्याचीहि हिंमत ठेवावी.

धर्म व नीति याविषयी माझ्या मुलांनी पूर्ण स्वातंत्र्य अपभोगावें. याचा अर्थ असा नव्हे, की त्यांनी स्वैराचारी व्हावें. अभ्यासाने व अनुभवाने पटतील तीं अेतद्विषयक मतें त्यांनी निःशंकपणें पाळावीं. असें करतांना दुसऱ्याला अपद्रव न होतील अेवढी दक्षता त्यांनी ठेवली म्हणजे झालें.

याखेरीज सुचवायची गोष्ट अशी, की पारलौकिक कल्याणांवेवजी व्यावहारिक कल्याण साधून देणारा ठेक धर्म आहे, ही गोष्ट माझ्या मुलाने विसरून नये. मी त्या धर्मास 'मनुष्यधर्म' अशी संज्ञा दिली आहे व 'माणसाने माणसासारखे वागणे किंवा माणसाला न शोभण्यासारखे वर्तन न करणे म्हणजे मनुष्यधर्म' अशी त्याची सोपी, सरळ व सुटसुटीत व्याख्या ठरविली आहे. हा 'मनुष्यधर्म' बापाच्या ठिकाणी माझे नांव लावायचें असेल तर पाळलाच पाहिजे.

याचसारखी माझ्या मुलाची अवश्य कर्तव्य गोष्ट म्हणजे स्वदेश-स्मरण ही होय. आपण आपल्या देशाचे आहो, या जाणिवेने वागणे हें मनुष्यमात्राचें कर्तव्य असल्याने मी माझ्या मुलास निराळें कांही सांगतों असें नाही. देशहित साधतां येतील तितकें साधावें. तसें सत्कृत्य करण्याची संधि नच मिळाल्यास देशहिताविघातक गोष्टी करूं नयेत व दुसरे कोणी करीत असतील, तर त्यांना त्या करूं देऊं नयेत.

कलम ३- बायको-मुलाची व्यवस्था लावल्यानंतर स्वतः-संबंधीची तरतूद करावयास; हरकत नाही. कोणी म्हणतील, मेल्या-नंतर तरतुदीची काय आवश्यकता असते ? मागे राहिलेले संबंधी लोक मृतासाठी कित्येक वेडगळ गोष्टी करतात. मृतावस्थेत आवडी-नावडीहि मृत झालेल्या असतात हें खरें; तरीपण होणाऱ्या गोष्टी मृताच्या जिवंतपणीच्या आवडीशी विसंगत असतात. माझ्या बाब-तीत तरी मरणपूर्व आवडी आणि मरणोत्तर घडामोडी यांचा गैर-मेळ असूं नये, म्हणून मी पुढील आज्ञा (येथे अिच्छेअैवजी आज्ञा हा शब्द हेतुपूर्वक विचार करूनच उपयोजिला आहे) देऊन ठेवांत आहे.

१. माझे प्रेत तिरडीवर आवळून स्मशानांत नेतां कामा नये. (हें वाक्य वाचतांच सरलाबाभी व ती पुन्हा संतापल्या आणि या वेळचा त्यांचा संताप मुका नसून बोलका, हालता-चालता होता. "माणसाला शहाणपणसुद्धा जास्त असूं नये. भिक्षा !" हे तिचे

अुद्गार ! आणि “ तिरडीपरीस दुसऱ्या हजार गोष्टी होत्या जगांत ! ” असें बोलून सरलाबाजी तर अुठून चालतीच झाली. तिनेहि तिचेंच अनुकरण केलें. मला अेक प्रकारें बरें वाटलें. असले प्रसंग वा असले विचार स्त्रियांच्या कोमल मनाला मानवत नाहीत, म्हणूनच या गोष्टी त्यांच्या नजरेआड अुरकाव्या असा योग्य प्रघात आहे. दोघी आंत गेल्यावर मी पुढील भाग वाचूं लागलों. पाहिल्या कलमाखाली दाजीने खुलासा केला होता-)

तिरडीची पद्धत भेसूर आहे. प्रेतदेखील भयानक न दिसतां गंभीरपणें आणि कुणाच्या भावना न दुखवतां नेतां येतें, त्यांत सौंदर्य आणतां येतें. पाश्चात्यांची पेटीपद्धति अुत्तम.

२. तशी पेटी माझ्या शवासाठी अुपयोजावी.

३. सौंदर्याप्रमाणे सोयहि पाहिली पाहिजे. म्हणून सांगतां, की ही शवपेटिका माणसापेक्षा वाहनाकडूनच नेली जावी. जलद जातील व माणसांची दगदग वांचेल.

४. जाळणें अुत्तम. पण जाळण्यापेक्षा पुरणें सुलभ व कमी खर्चाचें असेल तर माझे शव पुरलें जावें. पुरलेल्या जागेवर कसलेंहि चिन्ह अगर बांधकाम करूं नये.

५. स्मशानयात्रेस फक्त त्याच मंडळींनीं यावें, की जे स्मशानांत अचकटविचकट वाक्कळपणा करून किंवा शवाची विटंबना करून आपल्या ग्राम्यपणाचें व माणुसकीहीनतेचें प्रदर्शन न करतील.

६. मंत्रान्नीपासून श्राद्धपक्षापर्यंत कोणतेंहि और्ध्वदेहिक माझ्या नांवाने केलें जातां कामा नये. या खटाटोपामुळे सद्गति मिळेल किंवा हा खटाटोप न केल्यास मी दुर्गतीस जांभीन असें मला मुळीच वाटत नाही. मी या गोष्टी बिनजहरीट्याच नव्हे, तर मूर्खपणाच्या व हिडीस मानतां.

७. सरलाबाजीचें माझी विधवा या नात्याने अस्तित्व असेपर्यंत तिने कुंकू लाबलेंच पाहिजे. आपल्या वेषभूषेत कसलीहि कमतरता तिने करूं नये.

८. माझ्या या जगांतील अस्तित्वाची कांही काळ तरी खूण राहावी अशी माझी अिच्छा आहे. (मी कोणी संस्मरणीय विभूति म्हणून नव्हे.) म्हणून माझ्या संबंधी माणसांपैकी फक्त अेकाने (या माणसांत सरलाबाबी, वैनी व दादा यांचा समावेश होतो. असल्यास मुलगा-मुलगी.) माझा स्मरणघटिका साजरी करावी. दिवस, प्रहर किंवा ताससुद्धा यासाठी दवडूं नये. ही स्मरणघटिका साजरी करण्याचा विधि म्हणजे सार्वजनिक कार्य. आज्ञ्याची शुद्धा, श्रमी माणसास हातभार, अज्ञानास ज्ञानदान अित्यादि. हा विधि द्रव्यनिरपेक्ष व धर्मनिरपेक्ष असावा.

९. यानंतर माझ्या स्वसंपादित अशा दुसऱ्या अेका संपत्तीची व्यवस्था लावावयाची. तांब्या-चांदीच्या नाण्यांनी जी मोजतां येणार नाही अशी विचारसंपत्ति मी प्रसंगोपात संग्रहित करीत आलों आहे. जीवमान असेपर्यंत माझें हें संग्रहकार्य चालूहि राहील. हा वैचारिक संग्रह मी श्रीयुत दादांच्या स्वाधीन करीत आहे. याचा उपयोग त्यांनी स्वेच्छेने करावा.

माझ्या पश्चात् दादा ह्यात असतील असें गृहीत धरूनच मी ही व्यवस्था केली आहे. दुदैवाने तसें नसेल तर त्याची जागा वैनी, सरलाबाबी किंवा सज्ञान असेल तर माझी संतति यांपैकी कोणीहि घ्यावी. ज्या कोणाच्या हातीं या संग्रहाची व्यवस्था जातील, त्याने स्वपसंतीनुरूप (वाटल्यास अितर विद्वानांचा सल्ला घेऊन) माझ्या विचारांचें सार्वजनिक उपयोगार्थ प्रसिद्धीकरण करावें.

१०. हें प्रसिद्धीकरण अर्थात्पादनाची दृष्टि ठेवून करतां कामा नये. प्रसिद्धीकरणार्थ झालेला खर्च वजा जातां अुरलेली पैन् पै पुढील कार्याकडे खर्चिली जावी:-

१ महाराष्ट्रांतील सर्वोत्तम युवती. (आरोग्य, विद्वत्ता आणि वेषभूषाकौशल्य या चार विषयांत परीक्षण केलें जावें.)

२ शाबूत दातांचा सर्वांत अधिक म्हातारा महाराष्ट्रीय.

३ चहा, धूपपान व कसलीहि मादक पेयें चुकूनसुद्धा सेवन न केलेला कॉलेजविद्यार्थी.

४ पदवीधर राजपुत्र. (राजपुत्रास असले किरकोळ बक्षीस अस्वीकारणीय वाटेल; पण त्याच्या आर्थिक मूल्याकडे न पाहतां मानाचें पान या दृष्टीने पाहावें अशी विनंती.)

५ आपल्या मुलामुलीस आपापला जन्माचा जोडीदार निवडण्याचें स्वातंत्र्य देणारा पालक; हुंडा कवडीहि न घेणारा मुलाचा बाप; भिरवणूक, मेजवान्या आणि मानपान यांचें नांवहि न काढतां लग्नकार्य करण्यास राजी असलेली विहीण; विवाह कायदेशीर ठरेल भेवळ्यापुरतेच विधि करून पैसा व वेळ वाचवणारा नवरदेव.

६ भविष्य, कविता आणि खुळाळ्यापाखाळ्या न छापणारा संपादक; प्रॉम्प्टरवाचून नकल बोलणारा नट; ताटकळत न बसवणारा व खुठाबशा न चारणारा फोटोग्राफर आणि निर्मळ ताटवाख्या व खमंग पदार्थ पुरवणारा हॉटेलवाला.

या बक्षिसाई लोकांच्या यादीत परीक्षक मंडळास संमत होतील अशा दुसऱ्या दुर्मिळांची भर घालण्यास माझी हरकत नाही. तोंडपूजक नसलेला संस्थानी नोकर किंवा ठरलेल्या वेळीं कपडे देणारा शिंपी यांसारख्यांनाहि परीक्षक मंडळ बक्षीस देणें शकेल.

वरील योजना अर्पू अचिच्छापत्र मी पूर्ण विचाराने आणि धडधाकट अवस्थेंत केलें आहे.

पांडवगाव,

१ अप्रिल १९३४ }

दाजी.

या अचिच्छापत्राची योग्यायोग्यता दाजीचे वाचक ठरवतील. मी त्याबद्दल बरें-वाओट कांहीच मत देणें अचिच्छीत नाही. तथापि भेवळें मात्र खरें, की अचिच्छापत्राच्या रूपाने झालेल्या या दाजीच्या दर्शनाने ती समोर बसून बोलल्याभितकेंच समाधान मी अनुभवलें. अितरांना काय वाटेल कोण जाणे !

[भाग १ ला समाप्त]

